

Magyar Történelmi Szemle

HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW

REVISTA HISTÓRICA HÚNGARA

TARTALOM:

MÁRKI SÁNDOR
J. D. BRUTZKUS
FEHÉR MÁTYÁS J.
MISKOLCZY GYULA

Római itineáriumok Magyarországról
The Kazar origin of ancient Kiev
Avar elemek Anonymus helyismeretében
A kunok etnikumához

FÓRUM

KELEMEN ANDRÁS
MÁLYUSZ ELEMÉR
F. M. J.

Árpádházi királyi denárok oroszlánjai
A "csuti főesperesség"
Az "iglói" feltámadási ének

MAGYAR ÉRTÉKEINK

KASSAI W. ANNA
FEHÉR MÁTYÁS J.
TARDY LAJOS

Piroska - Eirene, Szent László-leánya
A beregszászi dömés kolostor története
Orlay János, cári orvos és őshazakutató

ADATTÁR

B. VILLELA de ALDANA
HOLOVITS FLÓRIÁN

Carta de Transylvania del año 1552. (Pars III.)
Floridai jezsuita levelek 1687-ből

KÖNYVSZEMLE

A. L. GABRIEL
IMRE BOBA

Garlandia (Ph. Delhaye).
Nomads, Northmen and Slavs.
Moravia's history reconsidered. (S. I.)
Magyarországi boszorkányperek 1529-1768. (F. M.)
A 1864-es magyar felkelés (B. T.)

II. évf.

3

TARTALOM

MÁRKI SÁNDOR	Római itineráriummok Magyarországról	303
I. D. BIEFTZKUS	The Kazar origin of ancient Kiev	309
FEHÉR MÁTYÁS I.	Avar elemek Anonymus helyismertetében	329
MISKOLCZY GYULA	A kunok etnikumához	343
KASSAI W. ANNA	Piroska - Einene	373
MÁLYUSZ ELEMÉR	A "esuti főesperesség."	387
FEHÉR MÁTYÁS I.	A besegyzési dörmés holottor	393
ÚJ NYELVEMLÉK:	Az iglói felkúmadási ének	420
B. VILLELA de ALDANA	Levelek Erdélyből, 1552-ből	422
HOLOVITS FLÓRIÁN	Magyar levelek Floridából, 1687-ből	425
TARDY LAJOS	Orlay I. cári orvos és őshazakutató	429
KÖNYVSZEMLE		446
VIKÁR LÁSZLÓ	Népszekstálás a Kónap-Volga vidékén	452

a nyugati avarok birodalma

CIMŰ KIADVÁNYUNK KÉT KÖTETE SAJTÓ ALATT.

Kötet 12 - US Dollár

Római itinerariumok Magyarországról.

Márki Sándor

„Földrajzi ismeretek Magyarországról és Magyarországon az ó- és középkorban” címmel könyvet írtam, amely a XIV. századig terjed. Egyes fejezetei a következők: 1. Az első tudósítások Magyarországról. 2. Latin-görög tudósítások a római korban. 3. A tudományos földrajzi megismerés kezdete (Ptolemaios). 4. Római itinerariumok Magyarországról. 5. Földrajzi adalékok a III—V. századból. 6. Földrajzi ismeretek terjedése a kereszténység útján. 7. Pannoniai Szent Jeromos utazásai három földrészben. 8. Hunnia ösmertetői. 9. Földrajzi vonatkozások a hun-mondában. 10. A magyarországi Gothia és Gepidia. 11. A magyarországi longobárdok. 12. Avarország leírói. 13. Frank uralom Magyarországon. 14. A magyarok mesés őshazái. 15. A magyarok lebediai és etelközi hazái. 16. Magyarország a honfoglalás korában. 17. Nyugat-Európa megismerése. 18. Hittérítők a magyaroknál. 19. Szent Gellért földrajzi vonatkozásai. 20. A XI. század Magyarországról. 21. Az első tengerjáró magyarok. 22. Utalítások a keresztesháborúk első századából. 23. Az első magyar történelmi földrajz. 24. A magyarok szentföldi hadjárata. 25. Az őshaza első kutatói. 26. A mongolok (tatárok) Magyarországon. 27. Utazások a tatárokhoz. 28. A magyarok regényes és legendás útjai. 29. A határjárók.

Az itt mutatóban közölt rövid, negyedik fejezet a római itinerariumok magyarországi vonatkozásait ösmerteti.

Magyarországról Ptolemaios Geografiájában hat térkép közöl adatokat, és pedig¹ 1. Európa negyedik térképe, amely Ger-

¹ Ptolemaios Dáciára vonatkozó színes térképét Fröhlich a Szilágyi-féle Magyar Nemzet Történetében (I. XXXIII.) és szürke nyomásban Germania Magna, Raetia, Noricum és Felső- és Alsó-Pannonia térképét az athoshegyi kézirat párizsi kiadása nyomán közli (u. o. XXXV., XXXVII., XXLI. l.). Király Pál Magino Ptolemaisának kölni 1597-iki kiadása és Ukert (Geographie der Griechen und Römer, 1846.) nyomán helyezte el Ptolemaiosnak Dáciára vonatkozó adatait. (Dácia I. a 12—13. lapon.)

mánia Magnát délfelé egészen a *Dunáig* ábrázolja,² 2. *Európa* ötödik térképe, amely amannak folytatásaképen *Pannonia Superior*t, valamint³ 3. a vele egybefüggő *Pannonia Inferior*t tünteti föl, 4. *Európa* nyolcadik térképe *Sarmatia Europaeával*, ennek déli határa a iazygok földjével és *Dáciával* érintkezik, 5. *Európa* kilencedik térképe a metanasta iazygoknak és 6. *Dáciának* területével. A térképek legszebb kiadása, Magini Antal pádovai matematikai tanár neve alatt 1597-ben jelent meg. Az első kötet Ptolemaios földrajzi felsorolásainak nyolc könyvét tartalmazza, a második pedig az ő rendszerében és adatai alapján az ókorból 27 s az újkorból 37 táblát (térképet) mutat be. Így pl. a 9. táblán a Kárpátok északon a 49° szélességi körnél kezdődnek s a Kárpátok északi végén ömlik a Tyra folyó a *Mare Pontikum*ba. Ott, a Jászföldön, a 49—50° közt a nappal legnagyobb hossza 16 óra, délen, *Sarmizegethuzában* már csak 15 óra 30 perc. Ezen a térképen a Daros és a Saos a Danuviusba ömlik. A metanasta iazygok területén van *Gormanum*, *Candanum*, *Pessium*. A meg nem nevezett Tisza az északi Kárpátok északi oldalán a hosszúsági 46° s a szélességi 48° 30'-c és a szintén névtelen Olt a hosszúság 49°, a szélesség 48° 30'-c alatt egymással majdnem párhuzamosan indulnak el. A Tisza forrásvidéke közelében van *Rhuconium*, odább DK-re *Ulpianum*, majd délre *Sarmizegethuza*, ettől keletre *Tirissum* s a Tisza torkolatánál *Triconium*. A két folyó közt elterülő vidék egészen sík.

Világos, hogy az így szerkesztett térképek már a maguk idejében is helyreigazításokra szorultak s ezt a teljesen gyakorlati célokra, a kereskedelmi vagy egyéb utazók tájékoztatására szolgáló *itinerariumok* (útikalauzok) adták meg. Az útitérképek és állomásjegyzékek már nagyon korán elterjedtek és kijelölték az országutak irányait és elágazásait, a távolságokat, a megállóhelyeket, éjjeliszállásokat stb. Még ezüst táblákra, sőt edényekre is főlvésették ezeket az adatokat, hogy mindig megtekinthessék, nagy városokban pedig a menetrendre vonatkozó táblákat függesztettek ki, mint most a vasutaknál. Hiszen *Pannóniában* *Siscia* és *Sirnium* már régebben bekapcsolódtak a *Via Flami*niába, melybe *Pannóniában* most új útvonalak is járultak s *Rómából* kiindulva, *Észak-Itálián*, *Pannónián*, *Moesián*, *Thrácián*, *Kis-Azsián*, *Szírián*, *Egyiptomon* és *Afrika* északi részén át az *Atlanti-óceán*hoz vezettek.

A római impérium állami és katonai szervezete következtében a tisztviselői kar és a katonaság tagjai egymást a legkülönbözőbb állomásokon váltották fel s különösen *Dáciában* egyre-másra helyezték el az *Afrika* északi részeiből és *Kis-Azsiából*, *Szíriából*, *Mezopotámiából* jött erőket, ami itten mindezen területek szóbeli megismerésével járt. Az áthelyezettek kezébe adott hivatalos *itinerariumok* között hazánkra nézve az Antonius-féle *Itinerarium* a legfontosabb. Először M. Aurelius Antonius, gúnynevén *Caracalla*, császár idejében (211—217) adták ki állam-

² *Geographiae universae tum veteris tum novae absolutissimum opus. duobus voluminibus distinctum.*

³ III. kötet, 10^b. lap.

hivatalnokok és katonák részére, azután folytonosan módosították, bővítették, javították s ránk a *Diocletianus*⁴ császár idejéből (284—305) való alakjában maradt.⁵ Öt főbb és több mellékvonalra adott felvilágosítást. Az első *Mursától* a *Duna* partján vitt *Aquincumba* (135 mérföld hosszan). A másik (ezzel együtt) bekapcsolódott a *Germánia*, *Gallia*, *Hispania* felé vezető főútba; állomásai (szintén *Mursáról* kiindulva 24 római mérföldre) 1. *Antianis* (*Vilány*) *Auro Monte* és *ad Novas* pihenőhellyel; 2. *Altino* (*Pécsvárad*) 25 mérföldre, miközben a dunamenti *Luigo* felé egy másik út ágazik ki (*Altino in medio Lugione*); 3. *Lussonium* (*Földvár*, de még valószínűbb *Vajta*) 25 mérföldre, elágazással *Alisca* (*Ripa Alta*), vagyis *Szekszárd* és *Tolna* felé. (A bejegyzés szerint *Ad Statuas in medio Alisca ad Catus Ripa alta*); 4. *Anamantia* (*Sárkeresztúr*) másodrendű szállás 24 mérföldre, közben *Intercisa* (dunapentelei castrum)⁶ szárnyvonallal; 5. *Vetussalina* (*Martonvásár*), 26 mérföld; kitérővel *Matrica* (*Ercsi*, vagy *Tétény felé*); 6. *Campona* (*Bicske*), 23 mérföld, mellékúttal *Aquincum* felé, ez tehát ebbe a rövidebb fővonalba csak úgy kapcsolódott bele; 7. *Ad Cacus Felicis* (*Tata*), 26 mérföld, szárnyvonallal *in medio Crumero*, vagyis talán *Dunaalmás* felé; 8. *Azao* (*Kisigmánd*), 18 mérföld, *Bregetio* (*Ószöny*) állomása. Így ezt az utat *Mursától Bregetiőig*, amely 191 római mérföldet tett ki, mindig csak nappal, az állomásokon fogadott kocsikkal utazva, egy hét alatt lehetett megtenni.⁷

Az *Itinerarium*ban említett harmadik útvonal *Aquincumból Flórianán* át 168 római mérföld hosszan vezetett *Savariába*; egy negyedik *Aquincumot Jasulonibuson* át 135 mérföld hosszan kötötte össze *Sopianae* (*Pécs*) városával; egy ötödik *Aquincumtól Dunaalmás* felé, 42 mérföld hosszan a következő állomásokra vitt: *Uleiscia castra* (*Vörösvár* közelében), *Cirpi mansio* (*Esztergom* mellett), *Ad Herculem castra* (*Nyergesújfalunál*) és *Salva mansio* (*Sütő és Almás* közt, *Neszmély* táján). A *Száva* mellett *Noricum* határától *Illyricumon* át a *Száva* torkolatáig, egy *Mitrovicban* talált mérföldmutató kő szerint, 346 mérföld volt a távolság. *Antoninus* *itinerariumának* első kiadása még kétségtelenül megemlé-

⁴ *Itinerarium Antonini*. Ed. Parthey et Pinter, Berlin, 1648. *Salamon* (Budapest Tört. T. 268) gyanítása szerint az egész olyan katonai menetrendek gyűjteménye, minőket az *imperator* szokott a katonák kezébe adni.

⁵ Segítségével az utas *Pannóniában* könnyebben eligazodhatott, mint *Ptolemaios* bajosabban kezelhető tábláival, amiket ez a postakönyv felhasznált ugyan, de egyben-másban módosította is.

⁶ Első kiadása *Wesselingiustól*, Amsterdam, 1735. Továbbá *Fortia d'Urban* marquistól: *Recueil des itinéraires anciens*, Párizs, 1845. és *Parthey-Pinter* említett kiadása, Berlin, 1848. V. ö. *Schoenewisnet*, In *Romanorum iter per Pannoniac ripam ad Taurino in Gallius ad leg. XXX. usque, ut illud in Antonii itinerario postremo Wesselingi curis edito describitur, commentarius geographus*. I. rész, Buda, 1780. S. r. 318 lap. hsz.

⁷ A helymeghatározások *Salamon* szerint (id. h. 230—259), aki úgy fogja föl ezt az útvonalat, mint a *Balaton* és a *Duna* közti dombháton végigvezető útgerincet, amelytől bordák nyultak a *Duna* felé. Ez ellen *Ortvay*: *Egy állítólagos mediterrán út*. *Árad. Érték*. 1884, különösen az 5. lapon.

kezett *Dáciáról* is, ennek elveszte (270) után azonban ezt a *Dioecletianus* korabeli kiadás, úgy látszik, fölöslegesnek tartotta. Pedig *Dácia* még mindig tárgya lehetett valamely hadműveletnek. *Vegetius* 384 táján⁹ sürgette is, hogy a hadseregnek elsősorban itinerarium legyen minden vidékről, ahol háborút visel, még pedig oly teljes leírás kíséretében, hogy a helyek távolságát számokban jelezzék, az utak milyenségét, a hegyeket, folyókat feltüntessék, de ne csak jegyzetekben, hanem rajzban is, hogy a katonák ne csak eszük, hanem szemük után is indulhassanak.

Tabula Itinaria, térképen ábrázolt száraz itinerarium az a tizenkét szelvényből álló térkép, amelyet *Castorius* már egy esztendő múlva (365—366 táján, esetleg 385—386) elkészített. A nyugatrómai birodalmat s annak legfontosabb katonai útjait huszongátzszerre hosszabb, mint széles szalagon mindennapi használatra kicsinyített és eltorzított térképben¹⁰ tüntette föl, amelyen az útszakaszok távolságának jelzése egészen pontos. Ránk maradt egyetlen másolatát megőrzőjéről, *Peutinger Konrád* augsburgi archeológusról (1465—1547), *Peutinger-táblának* nevezik.¹¹ Ez a másolat 12 pergament lapon 1215-ben készült, jelenleg a bécsi udvari könyvtáré s *Hispania* és *Britannia* kivételével az egész birodalmat ábrázolja, anélkül, hogy az útvonalakon s néhány folyón és hegyen, valamint a távolságokon kívül egyebet tartalmazna. *Pannónia* a IV. és az V., *Dácia* a VI., VII. szelvényen van feltüntetve.¹² Ez az utóbbi különösen merész vállalkozás volt, mert *Dáciát* a rómaiak már 270 táján odahagyván, a régibb *Antoninus* sem foglalkozott vele, föltéve, hogy *Itinerariuma* nem csonkán maradt reánk. *Castorius* adatai sem lehettek újabbak, mert a gótok kezébe jutott *Dáciáról* a rómaiak nem tudhattak, főképen katonai szempontból. Habár kétségtelen, hogy kereskedelmi összeköttetések nem szűntek meg egészen, a kartográfiai fölvételek mindenestre elavultak. *Antoninus* *Itinerariumát* azonban nagyon jól kiegészítik *Dácia* leglakottabb részeinek 704 római mérföldet kitevő négy fő útvonalával. Ezek: 1. *Viminacium-Tibiscum* (vagyis az *Újpalánktól Zsuppáig*, azaz a *Bisztra-Temes* egyesülésénél *Tibiscumig*) terjedő rész, ami 1207 km távolságnak felel meg.¹³ 2. Ennek folytatása *Sarmateptéig*, *Sarmizegethusáig*, azaz *Várhelyig*; 3. *Egetától Apulumig*, vagyis a szerbiai *Kladovától Gyulafehérvárig*; 4. *Apulumtól Porolissumig* (*Mojgradig*). Az egyes állomások távolsága 3—36 mérföld közt váltakozik, tehát nagyon egyenetlen. Mind-

⁹ *Epitome rei militaris*, III. 6.

¹⁰ *Lattyák*, *Ptolemaios geografiája*. Régészeti Társ. Ér. I.

¹¹ *Scheyl*, *Peutingeriana Tabula Itinaria*. Bécs, 1753. 2-r. 69 lap, 12 térképpel. *Makszert*, *Res Traxami imperatoris ad Danubium gestae*. *Addita est dispetatio de tabulae Peutingerianae altate*. Térképpel. Nürnberg, 1793. *Paulus*, *Erklärung der P. Tafel*. Stuttgart. 1866.

¹² Mind a négy szelvény rajzát közli *Fröhlich* a *Szilágyi* iféle *M. N. Történetében*, I., CLXV. és CLXXIV. lapokon.

¹³ *Miller*, *Die Weltkarte des Castorius, genannt die P. Tafel*. Ravensburg, 1888. *Desjardins*, *Le Table de P.* Párizs, 1869—1874. *Király Pál*, *A. P. tábla (Dácia, I. 1319. (Tégliás, A. Tabula P.) Arch. Közl. 1899. XXI kötet.*

össze 45 helységet nevez meg,¹³ a folyók közül csak a *Dunát*, de jelzi az *Oltot* (*Ēt* névvel), a *Karast*, az *Ompolyt*, a *Szamoszt* és az *Egregget*, a *Marost* azonban nem. Az északi határon a *Kárpátokat Alpes Bastermieal* névre keresztelte. Lakosai közül a fegyveres amaxosokat, lupiókat, sarmatákat, a fegyveres venavokat (vendeket), bastarnokat,¹⁴ abrastarnokat, vaepetorianokat, pitieket, gétákat, vágákat és veneveket sorolja fel. Tévedéseiben is megbecsülhetetlen adalékokat tartalmaz a régi Magyarországról.

Itinerariumnak tekinthető a 400 és 408 közt kelt *tiszti címtár* (*schematizmus*) féle könyv is. Ez a polgári és katonai méltóságok székhelyeit, posta- és katonai állomásait meglehetősen topográfiai rendszerben sorolja fel. Pannóniában is följegyzí az egyes katonai parancsnokságok székhelyeit úgy, amint pl. az *eszék-komáromi* útvonalon egymásután következtek.¹⁵ *Alsó-Pannóniában* csupán ezen a főúton és a *Duna* partján 21 nagyobb helyőrséget s még 13 olyat említ, aminek neve Ptolemaiosnál, vagy Antoninus Itinerariumában ismeretlen. Valószínű, hogy ezek mind a *Duna* mellett voltak s részben a dunai kalózkodás meggátolására szolgáltak, különösen *Esztergom* és *Buda* között. Pannónia dunai hajóhadának főállomása is itt volt, *Szentendre* táján, *Flóren-tiában*.¹⁶

Mivel azonban ez a jegyzék már a római császárság utolsó éveiben, Attila korában kelt,¹⁷ *Pannóniára* vonatkozó adatai elavultak, amennyiben ott akkor már a hunok uralkodtak. Magyarországra nézve mindenesetre vele záródik a római itinerariumok sorozata.

Antoninus császárnak már a szmirnai Aristides azzal hízelgett, talán efféle száraz itincrariumokra gondolva, hogy mindenki odamehet, ahová tetszik. Hegyek között olyan biztosan járhatnak, mint a városok utcáin. Senki előtt sincs elzárva a folyók átjárója, a tengerek kikötője. Mindenki szabadon vándorolhat egyik országból a másikba. A császár fölmérette az egész földet, mindenütt hidat veretett a folyókra, utat vágatott a hegyek közc. Nincs szükség többé földleírásra, a népek törvényeinek és erkölcsceinek elbeszélésére. A császár minden kaput megnyitott, hogy mindenki a maga szemével lásson és tapasztaljon. Az utazás a rómaiaknál valóban nagyon elterjedt.¹⁸ Magyarországba sem éppen csak katonák, hivatalnokok és kereskedők jöttek, hanem olykor maguk a császárok is. Pl. a tanulni szerető Aelius Hadrianus

¹³ Felsorolja Király, I. 23—24 az utakat behatóan ismerteti 347—365. l., a limest pedig 387—436. l. A 13. laphoz mellékeli a VII. és VIII. szelvény szép színes másolatát is. Mellékli Fröhlich is, id. h. CLXXIV. l.

¹⁴ Polybios a ἱστορία κα θαλικη-ben (26,9) Kr. e. 182-ben, még az Aldunánál említi őket.

¹⁵ Notitia dignitatum in partibus Orientis et occidentis. Kiadta Böcking. Bonn, 1850.

¹⁶ *Felső-Pannóniáé Carnuntumban*, a szávamelléki *Pannóniáé* a dunai osztállyal *Mursában*, a szávai osztállyal *Sirmiumnál*.

¹⁷ Forbiger (Handbuch der alten Geographie I. 475) szerint 425—452-ben kelt.

¹⁸ Böven Friedländer, A római világ; ford. Bozóky II.

(117—138) gyalog és lóháton bejárta birodalmának minden tartományát.¹⁹ Mindjárt uralkodása elején hosszabb időt töltött *Dáciában*, hol szobrot is állítottak neki, a helyszínén szemlélte a limesek építését, ott és *Pannóniában*, amelynek valaha különben is helytartója volt, a viszonyok ismerete alapján fejlesztette a városokat, várakat emeltetett s északon és az Alföldön a suévek és szarmaták közt is tanulmányozta a szokásokat.²⁰ Vagyonos emberek mostantól fogva el-eljártak a *Balaton* mellé nyaralni, betegek a dáciai és pannóniai hőforrásokhoz gyógyulni. Magukkal hoztak, haza is vittek bizonyos földrajzi ismereteket, de földrajzi elfogultságokat is. Már Traianus, „dák diadalának“ magasztalt költője, Julius Florus is csipdeste utazgató barátját, Hadrianust, hogy ő bizony nem szeretne császár lenni, aki *Britanniában* sétál és (mi elég világos célzás pannóniai útjára) eltűri *Scythia* havasait, a fiatal Commodust, aki apjával, a Felső-Magyarországot jól ismerő Marcus Aurelianuszal táborozott a *Duna* mellett.²¹ Udvaroncái ott 180-ban a római élet gyönyörűségeire figyelmeztették és gyalázák előtte az *Ister* partjait, mert azok minden időben kietlenek. Mikor hagyja abba, hogy fagyott és ázott (lékelt) vizet igyék, holott mások meleg forrásokat, hideg folyóvizeket, kellemes italokat és levegőt élveznek, kivált Itáliában.²²

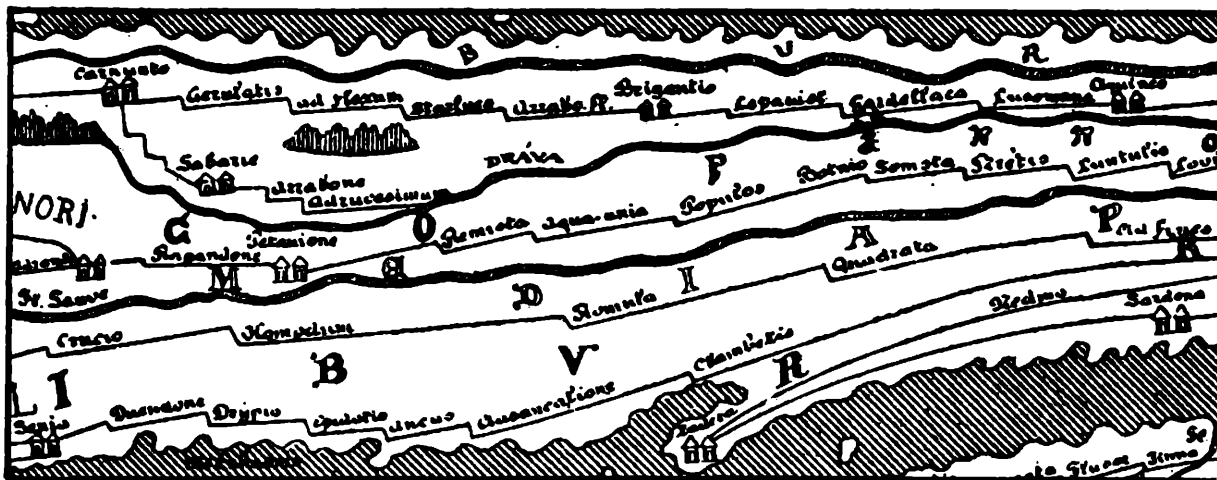
¹⁹ Ezt Sextus Aurelius Victor pannónia helytartója mondja: De vita et moribus imperatorum Romanorum, epitome 14.

²⁰ V. ö. Dürr, Die Reisen des Kaisers Hadrián, Bécs, 1881. Boissier, Archeol. séták, 201. Gregorovins, Hadrián császár, különösen 54—73. II. Thierry, A római birodalom képe, 332.

²¹ A Duna balpartját a Garam és a Morva közt mindenesetre jól ismerhette, mert 12 könyvre terjedő Vallomásainak első könyvét a kvádoknál, a Garam mellett (τά ἐν Κούασις πρὸς τῷ Γαύου), a másikat pedig Carmintumban (a mai Petronellben, τὰ ἐν Καρνοί τῷ) írta meg s így tudós elmélyedései közt is elég ideje maradhatott megfigyelésre.

²² Herodianos római története, I. 5., 6.

Római katonai utak Carnuntumtól Aquincumig

THE KHAZAR ORIGIN OF ANCIENT KIEV

By J. BRUTZKUS¹

AMONG the riddles of which the early history of Kievan Russia is full, the origin of the name of its capital city occupies a prominent place. Ever since Tatishchev's day, scholars for nearly two centuries have continued to propound all sorts of hypotheses regarding the names *Kiev* and *Sambat*, but up to the present not one has been so convincing or authoritative as to command the support of even a small group of specialists.

Most recently, in a *Festschrift* honoring the distinguished Ukrainian historian Hrushevski, two articles were devoted to this vexing problem, the first by G. Ilinski on the topic "The Sambatas of Constantine Porphyrogenitus" and the second by M. Tereshkovetz entitled "The Legend of Kii, Shchek, Khoriv, and their Sister Lybed."² Ilinski reviews all previous suggestions in explanation of the name *Sambatas* as used by Constantine Porphyrogenitus in the famous passage from *The Administration of the Empire* where the author, referring to the caravan of small cargo-boats assembled annually before the capital city on the Dnieper, writes, "They come down the river Dnieper and assemble at the strong-point *Kioava*, also called *Sambatas*."³ Like the whole passage about the Russes, the latter place-name used by the Emperor derives from reliable official sources, and has given historians and philologists ample food for thought.

It is desirable to note in passing that practically the same name in the form *Zānbat* is used for the chief city of the Russes by three tenth-century Arabic geographical texts: Ibn Rusteh, Gardezi, and the *Hudud-al-Ulum* discovered by Tumanski.⁴ This fact gives even more significance to any explanation of the name *Sambatas*, though it was not sufficiently noted by Ilinski, who summarizes all previous suggestions in chronological order.

We may here limit ourselves to a brief survey of the explanations analyzed by Ilinski, whose first group comprises suggestions of possible Slavic origins. Potocki derived *Sambatas* from *v sam bot* (in the boat itself).⁵ Karamzin took it from *sama mat* (the mother herself),

¹ This essay has been revised by S. H. Cross.

² G. Ilinski, "Sambatas Konstantina Porfirorodnoho"; M. Tereshkovetz, "Perekaz pro Kija, Ščeka, Choriva ta ich sestru Lybed," *Jubileiny Sbirnik na pošanu Akademika Hrushevskogo* (Kiev, 1929).

³ *De adm. imp.*, ix: διὰ τοῦ ποταμοῦ κατέρχονται Δανάρεως καὶ ἐπισπύχοντας ἐπὶ τὸ κάστρον Κιοῦβα, τὸ ἐπωνομαζόμενον Σάμβατας.

⁴ Cf. J. Marquart (Markwart), *Osteur. u. ostasiat. Streifzüge* (Leipzig, 1903), p. 509.

⁵ J. Potocki, *Fragments hist. et géograph.*, i, 21; iv, 90.

ПЛАТЬ КІЕВА въ X вѣкѣ по времени СВ. КНЯГИНИ ОЛЬГИ.
 Въ стрѣ 881 Окае Олгѣ была въ Кіевѣ и рѣка Олгѣ, се буди мати градомъ Рускимъ. (Лѣт. Печерск.)

Map of KIEV CASTLE of the 10th century. SAINT OLGA's time.
 KIEV VÁRÁNAK X. századbeli tervrajza SZENT OLGA idejéből.

in the sense of Kiev, "mother of Russian cities."⁶ Lambin presented a variation from this theme with *sam batia* (the father himself).⁷ The French scholar Parizot took *Sambatas* from the phrase *za vodoi* (after water),⁸ while Lelewel, the Polish historian, derived it from *sovet* (council),⁹ Muka found its origin in Czech *zombatý* (scalloped),¹⁰ but Westberg referred it to **svent-*, **svjat-* (holy).¹¹

Suggestions for non-Slavic derivations are equally numerous and unconvincing. The first to propose a Scandinavian derivation, Doubrovsky suggested the Swedish *samabaet* (instead of boats)¹² which was regarded as impossible by W. Thomsen, the most authoritative Swedish specialist in this field, who preferred *såndbakki* (sandbank).¹³ Bugge, however, thought of *sandvat* (sand-ford),¹⁴ while Vigfusson boldly took *Sambatas* from *Danapar stadir* (Dnieper City) through the highly conjectural intermediates *Danparstad* > *Tambastas*.¹⁵

A similar flight of imagination was undertaken by Brunn with his theory that an unknown Armenian named Sambat, "in all probability a relative of the Emperor Leo the Armenian," built the fortress of Kiev just as Petronas in 833 constructed Sarkel for the Khan of the Khazars, and that from this circumstance Kiev supposedly received its name.¹⁶ Other Lithuanian, French, and Jewish origins scarcely deserve the reader's attention. But the most serious explanation hitherto offered is actually that of Gedeonov, who suggests that *Sambatas* consists of a Greek termination added to the Hungarian *szombat*, a component meaning "fortress" often found in Hungarian place-names.¹⁷ Ilinski rejected this suggestion because of Thomsen's objection that *szombat* in Hungarian means not "fortress" but "Saturday," but he failed to consider that the meaning "fortress" was current in the Middle Ages. He accordingly proposed a new derivation from **sovod* (confluence), suggested by a Slovak word of similar composition and meaning, on the ground that Kiev is situated

⁶ *Ist. gosud. rossisk.*, I, n. 72.

⁷ "Istočnik letopisnogo skazaniia o proischozhenii Rusi," *ŽMNP*, CLXXII (June, 1873), 225 ff.

⁸ *Notes et Extraits*, xvii⁸, 283.

⁹ *Géographie du Moyen-Age*, III, 70.

¹⁰ *Časopis Mat. Serb.*, 1916, p. 184.

¹¹ *ŽMNP*, 1908.

¹² "Berechtigung einer versuchten Erklärung des Wortes Sambatas," *Slovanka* (Prague, 1814).

¹³ *Der Ursprung des russischen Staates* (Leipzig, 1879).

¹⁴ *Archiv. f. nord. Philol.*, II (1884), 170.

¹⁵ *Grimm's Centenary* (Oxford, 1886), p. 37 ff.

¹⁶ *Trudy IHI Archeol. Sjezda*, I (Kiev, 1878), 289.

¹⁷ *Otryzki po issledovaniju varjažskogo voprosa* (St. Petersburg, 1862); *Varjagi i Rus'* (St. Petersburg, 1876).

at the confluence of the Dnieper and the Desna. Ilinski, however, was not merely dissatisfied with the previous explanations but also unconvinced by his own, and his doubts were shared by W. Thomsen, who remarked, "One must admit that there is no satisfactory explanation of the name, nor can I explain it with confidence."

I myself regret that Ilinski failed to consider my own hypothesis that not only *Sambatas* but *Kiev* itself are Khazar words, meaning respectively "high fortress" and "lower settlement." This theory I developed in my *Letter of a Khazar Jew* (Berlin, 1924), as well as in the Leningrad periodical *Jewish Thought* (1922) and the *Naukovi Vistnik* of the Ukrainian Academy of Sciences (1928).

Since this question is related to a series of my studies dealing with the influence of the Khazars in building up the mediaeval principality of Kiev, I once more take the liberty of discussing the etymology of the words *Sambatas* and *Kiev*. First of all, it is necessary to make some preliminary remarks as to whether it is at all possible to explain old Russian expressions on the basis of the Khazar language, which is a dialect of the Turkish group. Ilinski rejects this theory and says, "History has kept no data that Kiev belonged to the Khazars" (page 663). To support such an opinion it would be necessary in the first place to reject all original Russian chronicles as historical sources. If we reread the first pages of these chronicles and eliminate the many Greek and other foreign references, we will note that practically all original entries deal with the mutual relations of the Slavs and the Khazars. With reference to the founding of the town, the natives of Kiev recounted to Askold, "There were three brothers, Kii, Shchek, and Khoriv. They founded this town and died, and now we are staying and paying taxes to their relatives the Khazars." The strength of various ethnic groups in the ninth century up to the victories of Oleg, is characteristically shown by the following sentence: "The Varangians, coming from overseas, received tribute from the Chuds, the Slavs, the Merians, the Ves, and Krivichians, but the Khazars received tribute from the Polyanians, the Severians, and the Vyatichians." We also read of Oleg's subjugation of the Severians and the Radimiči: in each instance it is repeated that they left off paying tribute to the Khazars and started to pay tribute to Oleg. Whoever compiled the Russian chronicles at the end of the eleventh or the beginning of the twelfth century (whether Nestor, Silvester, Nikon or anyone else), they could not invent such subordination of their own people to the foreign Khazars without some basis in popular tradition.

In the letter of Joseph, king of the Khazars, the authenticity of

which is now established, Khazar domination is mentioned over three Slavic tribes named as the Ventit, the Sever, and the Slaviun.¹⁸ Ibn Fadlan states in 922 that the Khazars reigned over the Slavonic peoples who humbly submitted to the Khazar king. The money and ample treasures which have been found in Kiev and in its vicinity testify to the fact that, beginning with 755, Eastern coins from Persia, Turkestan, and Iraq were in circulation. Not only archeological works of our most authoritative scientists, e.g., Kondakov, Tolstoi, Spitzyn, and Sizov, but also all numismatic explorations, as well as the principal works on art history, e.g., those of Kondakov and Strzygowsky, note the intimate connection between ancient Russia and Central Asia through the Khazars.

The city which was the center of river communications and lay on the border between the steppes and the forests began to play an important part in these international exchanges. Up to the beginning of the tenth century we find no coins or other objects of Greek origin in the excavations, so that we must suppose that in the early epoch Kiev traded with the Khazars and not with the Byzantines. The mighty state of the Khazars at that time reigned over the Northern Caucasus, the Crimea, the basins of the Don, the lower and middle Volga, and the Oka, and the South Russian steppe country. In all probability, they built a fortress on the border of the forests and subjected the small tribe of the Polyanians. In the old Scandinavian *Atlakvida* and *Hervararsaga*, the great town on the Dnieper (Danaparsadir) belongs to the Huns, the kinsmen of the Khazars. Later, when the Khazar mercenaries, the Russo-Varangians, seized control of Kiev about 890 after the invasion of the Pechinegs, they also named their chiefs Kagan and Ilek, and imitated many Khazar customs and terms in their legal, military, and administrative organizations, besides adopting a series of Khazar names for clothing, utensils, transport, and trade. In the tenth century the Russians gradually evicted their old sovereigns and teachers from the whole of Southern Russia. It is thus historically possible and even quite probable that the city on the Dnieper received its name from the Khazars, who reigned in Southern Russia and controlled all communication between the cultured East on one side and the half-wild tribes of Russia and Scandinavia on the other. I shall try to prove philologically that this was the case.

The name *Sambatas* given by Constantine Porphyrogenitus and the *Zanbat* of the Arabic geographers corresponds to the Turkish

¹⁸ A. Harkavy, *Eweiskaja Biblioteka* (St. Petersburg, 1878), vol. VIII; P. Kokovtsov, *Eweiskaja-chazar-skaja Perepiska* (St. Petersburg, 1932), p. 31.

word *Sambat*. The ending *-as*, as correctly stated by Thomsen and others, is a Greek accretion. In the Khazar language, as in many other Turkish dialects, the word *sam* means "top," "high," or "main," and was used as a name for many towns. Thus *Samender* (or, better still, according to the rules of Turkish phonetics, *Semender*) was the capital of the Khazar State in the Caucasus, and this name was used for it instead of the more ancient name *Balandžar* or *Belendžer*,¹⁹ where *Bala* means great and *Endžer* a certain Khazar tribe in Daghestan which is also remembered by many Arab authors as well as by King Joseph. Another large town, *Karč*, the capital of the Khazars in the Crimea, also had another name, *Samkarč* (cf. Ibn-Fakich, ed. De Goeje, p. 115, also the letter of King Joseph and the letter of the Khazarian Jew). Furthermore, the towns founded by the Khazars, after conquering Transcaucasia, received the names of *Samiran*, *Samsakhy*, *Sambalut*, *Samakha*, *Samkalako*, and others. When, in 854, the Khazar general Buga, who served the Caliph, founded a town for the Mohammedan refugees from the Khazar State on the river Kur, he named the town *Samkur*. In all probability, the names of the present *Simbirsk* (from *Sem-Burles*), *Samara* (*Sam-Arsa*), *Sandžar* (*Sam-Čor*), *Samarkand*, and others are of similar origin.

The word *Sam* was also used by other Turkish peoples besides the Khazars. It was often employed to name the head of a tribe or state. For instance, the Khakan of the Avars who conquered Pannonia in the sixth century was called *Samur* (*Sam-Ör*). The head of the Omirits, a Hunnic tribe in Daghestan, was *Santurk* (*Santurkis* in Greek).²⁰ The ruler of the Alans subjugated by the Khazars was *Sančopan*.²¹ The king of the Bolgars (the Uturgurs) was *Sabergan* (*Saborchan*),²² while the ruler of the Kuturgur branch was *Sandilch* (*Sanilk*).²³ When half-caste Avaro-Slavs rebelled against the Avar Khan in the year 623 they called themselves *Sam-Ynak*, "the higher youth," and their chief after the victory received the title of *Sam* or *Samo*. The Latin chronicler (Fredegarius Scholasticus, M.G.H., II) calls him "Samo de pago Senonago." These names have caused the historians of Bohemia nearly as much trouble as our *Sambat*. Miklosich finds that the present Russian words *san* and *sanovnik*, which we also meet in the most ancient annals, are derived from the same Turkish root. The

¹⁹ In the Turkish language, words are pronounced with the hard vowels *a*, *o*, *u*, *y*, or with the soft, *e*, *i*, *eu*, *oe*. Rare exceptions are made only in the case of assimilated foreign words.

²⁰ Theophanes Byz., *Fragmenta*, ed. Dindorf, p. 446.

²¹ Jordanes, *Getica*, ch. 37: "Sangibanus, rex Alanorum."

²² Menander Prot., frag. 3.

²³ Procopius, *De bello gothico*, iv, 19.

adjective form of the word is found in the old Slavonic word *samci* (leader), in *semetz* used by Vladimir Monomach, and probably in the word *sametz* (male). But on leaving the thick forests of philology, we shall return to the name *Sambat*, and conclude that the first half of *Sambat(as)* is the word *sam*, the characteristic term for a Khazar town, and practically as specific as the German *burg*, the Greek *polis*, or the Slavonic *grad*.

What then is the meaning of the second half of the word, *-bat*? In many Turkish dialects *bat* means "strong." Therefore the names *Baty*, *Batbayan*, *Kurumbat*, *Kurbat*, *Arpad*, for the mighty dukes, and *batman* for the definition of a large weight.²⁴ *Sambat*, therefore, in the Khazar language, meant "high fortress" and corresponded to the name *Vyshgorod*²⁵ used in the chronicles for the higher part of Kiev, where later on the ruler of the town, the ducal *Tiun*, lived. The name "fortress" also corresponds with the text (*Kastron*) of Constantin Porphyrogenitus cited above. We find also another text of the same author which proves that in the tenth century Kiev was known under the Slavic name Vyšegrad. In the *De adm. imper.*, chap. IX, we read the following item: *ὅτι τὰ ἀπὸ τῆς ἔξω Ῥωσίας μονόξυλα κατερχόμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰσι μὲν ἀπὸ τοῦ Νεμογάρδας, ἐν ᾧ Σφεντοσλάβος ὁ υἱὸς Ἰγγωρ τοῦ ἀρχοντος Ῥωσίας ἐκαθέζετο εἰσι δὲ καὶ ἀπὸ τὸν κάστρον τὴν Μιλινίσκαν, καὶ ἀπο Γελιούτζαν καὶ Τσερνιγώγαν καὶ ἀπὸ τοῦ Βουσεγρადέ. Vousegrade* is here a town lying to the south of Lyubech and Chernigov on the route of the boats from Russia to Constantinople. We know from the first text cited above that the caravan of boats gathered at Kiev (*Sambatas*), therefore we can conclude that Vyšegrad is the Slavonic translation of the Khazar name *Sambat*.

From nearly the same period as the work of the Emperor (955) we have another important document, the letter of the Khazar King Joseph. Describing the borders of his realm, Joseph says, "And from there [from the Crimea] the frontier goes northwards to the town Bezurah on the river Vogaz." *Bogaz* or *Vogaz* in Turkish means "bay," "sea-channel," or "a wide river." The important town which lies north of the river is called *Bezurah* in the king's letter. In Hebrew (the language of this letter) this means a fortress. As the king or his secretary doubtless knew both languages, there is no doubt that they have made a correct translation, and that *Sambat* in Khazar really

²⁴ H. Vambéry, *Etym. Wtb. der türkischen Sprachen*, p. 195: *batır*, a strong, presentable person; *batuk* or *batiz*, high, tall; *batmak*, to empower.

²⁵ In the tenth and eleventh centuries, *Vyshgorod* was a suburb of Kiev (*PSRL*, I², 1926, 60 (ad 946), 80 (ad 980), 132 (ad 1015), 161 (ad 1054), 182 (ad 1072).

meant a fortress. Thus all theories regarding the Jewish origin of the name *Sambat* from the legendary river *Sambation* or from *Sabbath*, as advanced by Veselovski and Westberg, are finally refuted. The Khazar king who could count in his genealogical tree ten ancestors of the Jewish faith (or his Jewish secretary) would not translate one Hebrew word with a totally different one which has a different meaning.

Gedeonov was moving in the right direction by his explanation of the word *Sambat*. It is true that he started with the wrong theory of the Hungarian origin of ancient Kiev and its dynasties but, taking into consideration that the Khazars were the ruling class among the Hungarians, that their language from the beginning played an important role, and had only gradually blended with the language of the Finnish Madjars,²⁶ the word *Sambat* in reality had the same meaning in Hungary in the Middle Ages as it had for the Khazars. Gedeonov found a document of the fourteenth century in which it said that *Tyrnow* was once called *Sambat Constantiae* and it is explained there that it means the town of the Queen Konstanzia. To confirm the opinion of Gedeonov, I can point out that at Buda as late as the seventeenth century the ruins of the gates which were called *Sambat Kapu* were preserved. In Turkish this name means "fortress gates."²⁷

True, some philologists have wanted to derive the word as coming from *Sabbath*, and explained that on Saturdays the Jews used to gather there from the neighboring Ghetto. But in Europe there were hundreds of Ghettos with hundreds of gates next to them and nowhere, with the exception of Budapest, do we find a similar name. Such an explanation is, therefore, artificial, and it is much simpler to see in *Szambat Kapu* the meaning "fortress gates."

In Hungary and Transylvania Roesler²⁸ has counted nineteen towns named *Szambat* in different combinations: *Szambathely* (piace), *Nady Szambat* (new), *Rima Szambat* (maiden), *Murai Szambat* (on the river Mura), *Porszombat* (peasants), *Szombat Fa* (wooden), and others. Many of them have in the last centuries changed the ancient name *Szombat* to *Vasar*, i.e., town. And so we have *Vasar-Hely* and *Nagy-Vasar*. The Germans also call *Szombathely* Stein am Anger, i.e., "fortress on the river Anger." Thus popular usage indicates that *Szombat* in former days meant a fort and not a day of the week, as was thought by Roesler and Thomsen. The place-name *Pentek* may mean not Friday, but a junction of five roads. In many

²⁶ Const. Porph., *De adm. imp.*, chs. 39, 40.

²⁷ S. Kohn, *A Zsidók Toérleneti Magyarországon* (Budapest, 1894), pp. 336, 397 ff.

²⁸ *Rumänische Studien* (Leipzig, 1871), p. 134.

other towns the Madjars have supplanted the word *Bat* with the word *Var* (fort), and thus we find many fortresses called *Sambar* scattered all over Hungary. After all, Gedeonov was quite right when he maintained that *Szombat* in Hungary also meant "fortress" as it did in the case of *Sambat* at Kiev. The coincidence is a result of the mixed structure of the Hungarian nation, which is composed of Finnish Madjars and Turkish Khazars, and because the Hungarian language is also a mixture of two tongues.

The possibility of a Khazar origin for the word *Sambat* was also pointed out not long ago by Parkhomenko.²⁹ He takes the origin of the word from *Sambarai*, which is supposed to be used in the letter of the Khazar Jew to designate a Khazar town in the Crimea. Parkhomenko has, by the way, not without predecessors, brought forward a strange and complicated theory about the migration of the Russians from the district of the middle Volga into the district of the Don and then on through Tmutarakan, the Black Sea, and the Dnieper to the district of Kiev. Even should the possibility of such a complicated route be acknowledged, the hypothesis of Parkhomenko regarding *Sambarai* would still be unsound, since I have proved that, in the letter of the Khazar Jew, the name Samkarz is mentioned twice, and not Sambarai.³⁰ The scholar M. Schechter, who published this text but was blind in the last years of his life, believed in the erroneous reading, which is refuted even by the photostat copy by which the article is accompanied. In the Khazar names *Sambat* and *Samkarč* only the first halves are identical.

And so we can summarize:

1. The name of the town *Sambat* must be considered of Khazar origin because of its first part *Sam*, which means "high," and is characteristic of a whole line of Khazar towns.

2. *Sambat* means "high fortress" in the Khazar language, which is a Turkish dialect, and is equivalent to the Slavic name *Vyshgorod*.

3. The letter of the Khazar king Joseph calls the north town on the Dnieper *Bezurah*, i.e., "fortress"; by Constantine Porphyrogenitus it is also termed "Kastron."

4. The word *Szombat* in the Middle Ages also meant a "fortress" in the Hungarian language, which is a mixture of Khazar and Finnish.

When Kiev was rebuilt after being destroyed by Baty, it received the name *Mankerman* from the Tartars (or, rightly, *Menkermen*) which, like the old name, also consists of two words: *man*, "high," and *kermen*, "fortress." At the time, the Russians and the Lithuani-

²⁹ *U istokov russkoi gosudarstvennosti* (Kiev, 1924), pp. 37-39.

³⁰ *Op. cit.*, p. 26.

ans also called it Vyshgorod as well as Kiev.³¹ The descendents of the Khazars in the Crimea (the Crimean Tartars and the Crimean Jews) had also forgotten the old word *Sambat*, and in the fifteenth century constantly called Kiev *Menkermen*.³² This name was also found by the Western travellers of the fifteenth century (Barbaro, Contarini, Clavigo, and others). The ancient word *Sambat* was thus already forgotten in the fifteenth century, but its spirit has long hovered over Kiev, and is reflected in the other names of Menkermen and Vyshgorod, with the meaning applied by the first Khazar occupants of the town.

We now come to the fundamental name of Kiev or Kyev, as the Russian chronicles call the capital of the Polyane. Tatishchev, the first modern Russian historian, noticed that such a name is not found anywhere else, with the exception of Kievetz on the Danube, a city which might have been built by emigrants from Kiev. Tatishchev proposes that the word "Kiev" comes from the Sarmatian word *kiwi*, "stone." He believed that the Sarmatians used to speak Finnish. J. Reineggs, a famous traveller of the eighteenth century, proposed the Persian word *kief*, "rest." He was of the opinion that the Goths used to speak a language which was related to Persian and had so named the town.³³ Fraehn, the Russian scholar, found the Čuvash word *kiwe*, "old," "feeble," "infirm," and for lack of anything better connected it with Kiev.³⁴ In the same Finno-Čuvash tracks went Potocky, Dombrovsky, and Karamzin.³⁵ Prof. M. Tershakovetz, in his essay "Perekaz pro Kia, Ščeka i Khoriva ta ich sestru Lybed," also tried to explain the origin of the name Kiev, and finally proved the incorrectness of the previous theories. He decided to return to the language of the Celts. There he found a word which was the mother of the mediaeval *cajum*, from which originated the French *quai*, i.e., "strand," "harbor." This word, in the opinion of Tarshakovetz, explains the name *Kyi* who, according to the Chronicles, was a ferryman ("U Kieva bo perevoz bjashe togda s onoja strany Dnepra").³⁶

This risky recourse to the Celts, whose presence in Eastern Europe is doubtful, becomes altogether unnecessary if we make a closer inspec-

³¹ V. Lyaskoronski, "Kievski Vyšgorod," *ZMNP*, April, 1913, pp. 64-100; A. Pogodin, "Kievski Vyšgorod i Gardariki," *Izv. Otd. Russk. Jaz. IAN*, xxx (1914), 1-33.

³² The root *kerim*, whence are also formed *kermen* (fort), *kermencik* (small fortress), *keremli* (fort) is characteristic not only for the Tartar but also for the other Turkish dialects, and is discernible in the Cimmerian town *Kremnoi* (Crimea), and in the Russian *kremi*.

³³ J. Reineggs, "Allgem. hist.-topogr. Beschreibung d. Kaukasus (Berlin, 1796), II, 200.

³⁴ Fraehn, *Excepta de Chasaris* (St. Petersburg, 1822), p. 152.

³⁵ *Ist. gosud. rossisk.*, I, 245.

³⁶ *PSRL*, I³ (1926), 9-10.

tion of the real neighbors of Kiev and the inhabitants of the Dnieper river-system. Kiev was on the boundary between the Slavic northwest of the great plain and the Turkish southeast. Until the thirteenth century, a whole line of Turkish tribes remained on both sides of the river not far from Kiev, e.g., the Torki-Guzy, Čornye Klobuki (*Karakalpak*), Berendiči (*Berienti*, i.e., "southern"), etc. One of these tribes, which is often mentioned in the twelfth century had a similar name to Kiev, viz., *Kovi*.³⁷ In the Laurentian, Suprasl, and Semeonovskaya Chronicles we read that the three brothers, founders of Kiev, were Khazars.³⁸ The geographical legend about Kii and his brothers to explain the different parts of the town quite definitely indicates which of the Turkish tribes were present at its foundation. Only in the Hypatian redaction is there no mention of the Khazar origin of the brothers. As regards the different parts of the town we read in the same Chronicles: "sědjaše Kii na gorě gděže nyně uvoz Boričev, a Šček sědjaše na gorě gděže nyně zovetsja Ščekovica, a Choriv na tret'ei gorě ot negože prozvasja Chorivica, i sotvoriša grad vo imja brata svojego starěišago, i narekoša imja emu Kiev" (*PSRL*, I³ [1926], 9). Further, the Hypatian redaction deliberately rejects the legend that Kii was a ferry man (waterman) as an unsuitable occupation for such a hero.

Evidently the town was formed of three separate settlements which in time merged into one. The position of Schekovitza arouses no doubts — this is, down to the present, the name of the northern side of the hill. As to *Khoriv*, the philologists connect this name with the Slavonic word *Khorv* (from which springs the Russian word *gorb*) and are of the opinion that it means a mountain. Thence comes also the name *Khorvaty* applied to many Slavonic tribes. Through the Arabian geographers Ibn-Rusteh and Gardezi, whose information dates from the beginning of the tenth century, we find besides the name *Zanbat* also the name *Khorvat*, which is similar to *Khorevitza*. Ibn-Rusteh (chapter 123) says: "the town where he (the King) lives is called *Khorvat* and there is a market held three times every month when they conclude deals and sell." Gardezi calls the capital by the name *Khorvat*. In the geography *Hudud-al-Ulum* of 984 we read *Khordat*. Markwart cannot explain this name, and tries to save himself by the arbitrary reading *Krakov*.³⁹ The third part of the town (Kiev), according to the legend, is connected with the ferry over the

³⁷ The frequent references to the *Kovi* in the Chronicles have been gathered by M. Hrushevsky, *Istoriya Ukraïny*, II, 548.

³⁸ E.g., *PSRL*, I³ (1926), 21: "Byla sut' g brat'ja Kii Šček Choriv iže sdelaša gorodko-s', i izgiboša i my sedim platjače dan' rodom ich Kozarom."

³⁹ *Op. cit.*, p. 472.

river. This part was on the bank of the river. If we agree with the Russian Chronicles that the town was founded by Khazars, then we get the explanation of the word *Kiev* without any trouble and without recourse to the languages of the Celts or the Čuvash. The word *Küi*, in all Turkish dialects from Yakutsk to Stambul, means a low place, a bank of a river, or a wharf; the word *ev* means "settlement," and consequently *Kuiev* is a harbor-settlement or the lower part of the town, in contrast to *Sambat*, i.e., a "high fortress" in Turkish, or *Khorv* and *Vyshgorod* in Slavonic.

The same method of forming a name of a town by way of adding the word *ev* is found in many other parts of the Khazar State. Thus the town of Karč, to which I referred earlier, which was the capital of Crimean Khazaria, had a longer name of *Karč-ev*. From this we have on the Tmutarakan stone, in the Russian Chronicles, and in the life-story of Stefan of Surozh, the name of *Korčev*. In the Crimea we find also *Güsli-ev*, which means "a beautiful settlement," equivalent to the Greek name of the town, *Eupatoria* or *Kalos Limen* (beautiful bay). The old Khazar center *Sarkel* (*Belaya Vezha*). later on was called simply *As-ev*, "ferry town." In Caucasian Khazaria we find the town *Tetlik-ev* (Tetiakov, later Kiafir), where the Tartars killed the Grand Duke Michael of Chernigov. It was natural for the Khazars, who built a fortress on the hill, to call the low quay-side of the town *Kuiev*. Along with Kiev on the banks of the Dnieper, a second settlement existed called *Borichev*, which is also mentioned in the Russian Chronicles from the most ancient times. The Slavonic etymology of this word is also complicated. It was proposed to connect it with the name of the boyar Sinko Borič, one of the ambassadors of the Kievan prince who signed the Treaty of 911 with the Greeks. But it is far simpler also in this case to take the origin of the word from the Turkish word *Berči-ev*, i.e., "Dnieper-settlement," as *Bar* (*Var*) is the Khazar name for "Dnieper," and in the form of an adjective it becomes *Berči*. Such a hypothesis can also be advanced regarding the Shchekovitza. To explain the word as coming from the Russian word *shcheka*, (cheek) is difficult. The Turkish word *çekik*, "chopper" or "hammer," is more suitable, as the hill may have had the form of a shopper, or have served as a center for the local smithies, for which ancient Kiev was famous.

To conclude with the ancient names of the different parts of Kiev, I discuss only the places *Kozare* and *Pasyncha Beseda*, which are mentioned at the signing of the Treaty between Igor and the Greeks in 944.⁴⁰ About the origin of the word *Kozare* there is no necessity to

⁴⁰ There is some doubt about the date of the treaty. The Laurentian redaction (PSRL,

guess: this was a part of the town which was inhabited by the Khazars in the time of Igor. It was situated down at the Pochaina creek near the wharfs. Here, probably, lived the merchants who used to arrive from *Khazaria*. The expression *Pasyncha Beseda* used to baffle the Russian investigators, but for Turkologists it presents no difficulties. *Baş-Ynak* means a young leader, and in the year 727 we find the same name for a Khazar prince. Later on, the word was taken up by the Russian princes for the younger leaders of the troops who for a long time were called *Pasynki*.⁴¹ Whether *Pasyncha Beseda* received its name from the leader of the Khazars or from the *Pasynki* of the Prince's troops, the fact remains that the Turkish language serves here also as a key to the historical riddle.

I think it necessary to mention here one more place, though it has not a Turkish name. It is the *Ugorskaya* mountain near Kiev. Gedeonov suggests connecting this name with the black *Ugry*, i.e. Hungarians who, according to tradition, passed Kiev on their way to the Carpathian mountains in 892. It is, however, better to suggest that the name comes from the *White Ugry*, by which name the Russian Chronicles always knew the Khazars in the more ancient documents. The Caucasian mountains are also called *Ugorskije Gory* in the Chronicles. As we can see, the Khazars are more closely involved in the history of Kiev than the Magyars or even their leading tribe consisting of nomadic Khazars,⁴² and probably it is from the Khazars that the name of the *Ugorskaya* mountain, which is often mentioned in the times of Oleg and Igor, should be derived.

Considering that the names *Borichev*, *Pasyncha Beseda*, *Shchekovitza* and *Ugorskaya* mountain very probably derive from the Khazar language, we cannot nevertheless disregard all other theories. But the suggestions regarding the Khazar origin of the names *Sambat* and *Kiev* are, I think, practically incontestable, as two hundred years of exploring in many other directions has resulted in not much beside multiple *curiosa* and untenable theories.

The reason that the Turkish language up to the present has been little used in studying the history of Eastern and Middle Europe lies

⁴¹ 1926, 46) enters it as of 945, and Tatishchev placed it in the fourth indiction. But the fourth indiction would be 946, though Romanus Lecapenus, who signed the treaty, had been deposed in 944. It would therefore seem preferable to redate the treaty as of 931 (also fourth indiction), since in that year the Byzantines sought allies against the Khazars (J. Brutzkus, *Letter*, p. 25).

⁴² Laur. red., *PSRL*, I (1849), 161: "Mstislav sovokupiv Rostovci i boljare, grid'bu i pasynky i vsju družinu."

⁴³ The name given the Hungarian Khazars by Const. Porph., *De adm. imp.*, ch. 39, is *Kabar*, and means "nomads" in Turkish. We may perhaps connect this name with a suburb of Kiev, the *Kopyren konets*, mentioned in the twelfth century.

not only in the fact that Europeans are little acquainted with Turkish, but also in the fact that European prejudices against the Turks and the Tartars have always been very strong.

What was the fate of Khazar Kiev or *Sambat*? We know from excavations that in the eighth and ninth centuries it was the center of exchange between the East and Northwest, and also continued in that role under the rule of the Russian princes or kagans down to the time when the Khazar State was destroyed and the roads to the East were cut off. When did the change of power take place? The majority of Russian historians suppose that the conquest of Kiev was made by the sudden attack of Askold with his Varangians about 850. The attack of the Russians with 320 boats on Constantinople in 860 serves as proof. But it is quite possible that the Russians of Askold were hirelings of the Khazars, and were purposely let through the Don and the strait of Kerč or the estuary of the Dnieper. The name Askold we can find among the Khazars as early as the sixth century, when it appears as Eš-Kölči, i.e., "sea-duke." In 860, the Khazars were hostile to the Byzantine Empire on account of the Greek occupation of Kherson in 834 and the aggressive policy of the Empire in the Crimea and Abkhazia.

As the excavations have shown, the Russians appeared on the Volga much earlier than on the Dnieper. Here they early founded in the domain of the half-Turkish *Čeremis* (Maru-Meri) their fortified camp on lake Rostov (*Rostāu*, "Russian mountain"), and the fortresses *Kotorosl* and *Jar-Rosly* (*Kata Rosly*, "Russian fortress"). From these points they used to go as pirates, as traders in fur and slaves, and as hired soldiers to Bulgar and Itil, where they were found in greater numbers at the end of the ninth and the beginning of the tenth century (Ibn-Rusteh, Gardezi, Ibn-Fadlan, Masudi, and others). The Khazars often let fleets of boats of Volga-Russian pirates pass to the Caspian Sea, as in 880, 909, 911, and 943.⁴³ All the vagabond mercenaries, their own as well as foreign, the Khazars used to call *Varang*,⁴⁴ which is the participle of the verb *varmak*, "to march, to roam." The chiefs of these wandering merchants and pirates were called *Saekonungar* (Kings of the Sea), which the Khazars correctly translated as *Köl-Begi* (*Kolbjagi*). Hired Varangs the Khazars kept as their guards not only in Itil (*Urus*, known by the Arabs as *Al-Arysie*), but also in Kiev. Therefore the legendary chief of these Va-

⁴³ Dorn, *Caspia, Die Ueberfälle der alten Russen auf Tabaristan* (Zapiski IAN (St. Petersburg, 1877).

⁴⁴ Leaving for separate consideration the question whether the Varangians were of Khazar as well as of Swedish origin, I desire merely to point out that in Hungarian the word *barang* means "a nomad" to this day. The Greeks used to translate it by *δρακοντες* (runner).

rangians, Askold, fought with different nations but not with the vassals of the Khazars — Severians, Radimichi and Vyatichi, who were near Kiev, nor did he visit Crimean Khazaria. Frightened by the strange attack of the Russians on Constantinople in 860, the Emperor, to prevent further invasions, sent a delegation to the Khazars with the philosopher Cyril.

Only toward the end of the ninth century, when the Pechenegs seriously menaced the Khazars and had driven back their allies the Hungarians, did Kiev break away from Khazaria. According to the legend, the town was taken by a new Russian chief, Oleg, who came from the north. But to penetrate to the town he also had to take recourse to deception and pretend that he was a "podugorsky" guest (merchant),⁴⁶ i.e., a subject of the Khazars on the same footing as Askold. After the seizure of Kiev, the Russes began to take over the rest of the tribes subjected to the Khazars (Severians, Radimichians, Vyatichians) and then penetrated into the domain of the independent Derevlans and Tivertians. The Russes took a whole line of fortifications which were built by the Khazars, probably for their garrisons.

Constantine Porphyrogenitus calls them *Gura*. The princes used to set off from them in winter when they went *na poludie*, i.e., to collect taxes. We can convince ourselves that the name *Gura* is given here quite accurately from the text of Ibn-Rusteh, where it is said that the Russian Duke used to exile criminals in the places called *Gura* which were on the borders. The explanation of the word, the accuracy of which is evident from the comparison of the two texts, can also be found in the Turkish language, where the word *gür* or *kur* means a circle, a ring, a circular fortification. The Avars used to build such fortifications on their frontiers. The Germans used to call them *Ringe*, the Hungarians *Gyoer*, and to this day the frontier-town *Raab* is still called *Gyoer* by the Magyars. From these fortresses ran ramparts which were later called *Trojanovie*, probably from the Turkish word *tarhan*, "chief." The new Russian state which was formed by the Slavs and Swedish mercenaries toward the beginning of the 10th century is called by Masudi the kingdom of *Al-Pharange*. But after seizing power, the new governors preserved the old order of things in every detail. The prince was called *Kagan* (*Khakan*). Another Khazar name, *Olgu* ("great"), was turned into the names Oleg; Ilge ("princess"), into Olga, Inek-Ör ("young man"), into Ingör. The costume and coiffure even of the later Prince Svyatoslav are pure Khazar. The whole of the administration preserves Turkish names: *boliar* (*boily-är*), *tiun* (*tuyun*), *yemetz* (*jämči*), *jambetnik* (*jam-*

⁴⁶ *PSRL, Nik. red.*, ix (1872), 15: "Gost' esm' Podugorski, i idu v Greki ot Olga knjazia."

biti, "clerk of the court"), *metelnik* (*meteli*, "controller"). They went to war with *khorungvi* (flags, "*khoronga*"), and *bunčuk* (*muncuk*), they wear *šelomi* (*šalma*) with *shyshaks* (*čiček*), they were armed with *palash* and *sablia*, organize *tovary* ("camps"), they divide into *bogatyri* (*bogatur*), *gridi* (*güridi*, "fort warrior"), *kmeli* (*kum-idi*), *pasyunki* (*basyinak*). The troops are transported on *loshadi* (*alas-at*, "horse"), *komoni* ("steeds") and *telegi* (*talyga*, "wagons"), spend the night under *čater* ("canvas") etc. Even more Turkish terms are preserved in the *Russkaya Pravda*, where the old laws *zakony* and *pokony* (from the Turkish *konu*, "just") are collected. Apart from the above-mentioned *boliar*, *tiun*, *yambednik*, *gridi*, *metelnik*, we may point out *vira* (*vire*, in Turkish "settlement," "reconciliation"), *verv* (*ver-evi*, "tribe town"), *kopa* ("a fenced-in place"), *otara* ("herd"), *tovar* ("camp"). The money system in the *Pravda* consisted of *nogat* ("silver"), *kun* ("skin"), *čiat* ("corner") and *procha* (*parča*). The whole system of punishment is founded on fines of forty (*vira*) or twenty (half-*vira*) or eighty (double *vira*), which testifies to Turkish influence. The Turks believed forty to be a holy number (compare the *velikaya yassa Chingiskhana*) as opposed to the Normans, whose system of fines was duo decimal.

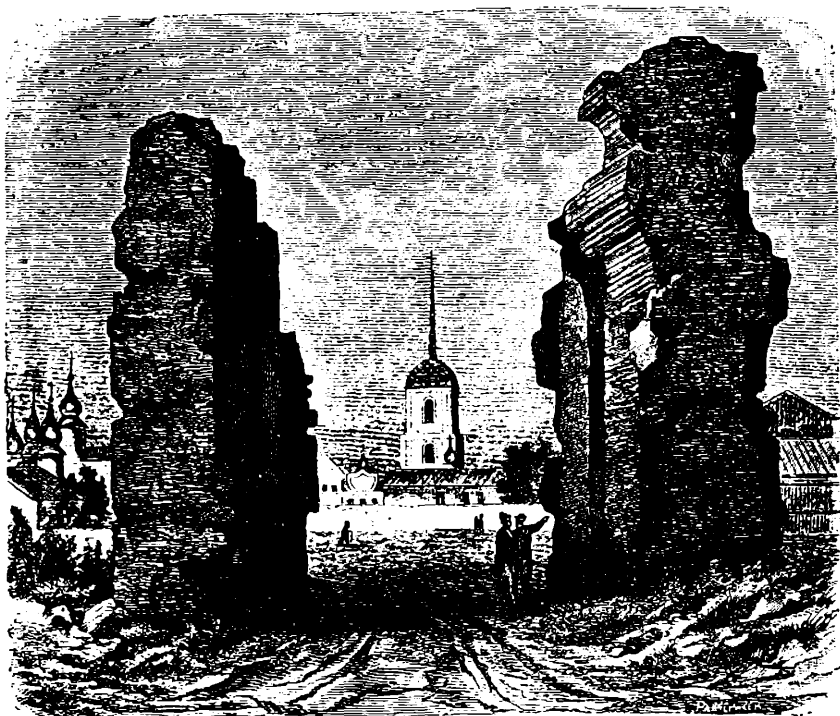
While not pressing further these questions of old Russian culture, I wish merely to point out that the Khazar element did not vanish immediately after the separation from *Itil*, but, on the contrary, remained for a long time in the organization of the new state, at the head of which appeared the old Khazar mercenaries and the newcomers, the warriors from *Ladoga* and *Sweden*. Culture in *Sweden* was still so weak that it made practically no impression on the new state. The new conquerors of Slav soil took over the old culture from the hands of the *Khazars* who, for a period of 400 years, controlled large areas in Southern Russia and managed to adopt the material culture of the *Caliphate* and the religious culture of the *Jews*.

In the near neighborhood of *Kiev*, on the right and left banks of the *Dnieper*, we find a whole series of Turkish tribes: *Berenditi*, *Torki*, *Chernye Klobuki*, and *Koui*. The latter still played an important role in the principality of *Chernigov* during the twelfth century. In the famous expedition of Prince *Igor* against the *Polovtzy*, for instance, these elements outnumbered the Russian soldiery. The name *Koui*, *Kouevi*, or *Koueviti* probably comes from the fact that they inhabited the low banks of the *Dnieper* and the *Desna*, and it was no doubt conceived simultaneously with the name *Kiev*. Perhaps they were the original inhabitants of *Kiev*. For the Slavs, the language of the *Kouevi* (*Til Kuievi*) was the nominal name for the Turkish language,

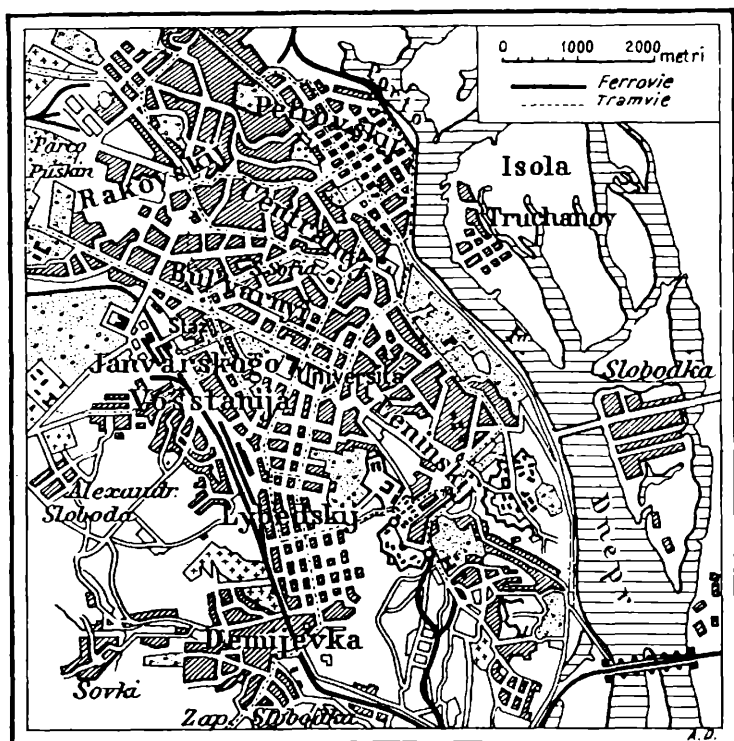
as the Polovtzy were called the "cursed Tolkovini." As regards the Tivercian inhabitants of the Dniester region, the chronicler calls them *Tolkovini* to distinguish them from the Slavic tribes.

The neighboring territory of Chernigov long retained its semi-alien character. Such was the situation from ancient times, long before the connection of the Chernigov princes with the Polovtzy. The very name of the Severians, which we do not meet in any other Slavic country, is connected by many scholars (Safařík, Pitch, Markwardt) with the conquest of this domain by the Turkish tribe of *Sever* which, since the time of Attila, is constantly mentioned by the historians and was afterward assimilated by the Bulgars and the Khazars. Many old place-names like *Chernigov*, *Boldizh*, *Vargol*, *Biakhan*, *Belovezha*, *Orgustch*, *Voronezh*, *Bakhmach*, *Oryol*, *Kazar*, *Pereyaslavl*, and others are Turkish in character. The Černigov princes were at first closely connected with the Khazars of Tmutarakan, and afterwards with the Polovtzy. Mstislav in 1023 conquered his brother Yaroslav the Wise with the help of his Khazar army, and took for himself the domains of Chernigov. The population of these places remained Turkish to a great extent right up to the invasion of the Tartars. Yet in 1185 Prince Igor with his brothers, marching to the Don, took with them about 5,000 Russians and 5,000 *Kouevi*. In the troops of Yaroslav, Igor's father, the chiefs are called *Shelbir* (*Ės-Ālp-Ör*), *Olober* (*Ālp-Ör*), *Mogut* (*Bagut*), *Tatran*, *Topčak* (*Tačgak*), *Revugi* (*Ör-Evgi*), and *Černigov Balii* (*boila*). The soldier-poet, who sings the praises of the princes and of the *kagan* Igor, uses Turkish words in abundance. As a model he took his predecessor Bayan, whose name ("singer" in Turkish) indicates the connection with the Turks. We can see that the bank of the Dnieper opposite Kiev was not pure Slavic country. The same can be said about the southern region near Kiev where, thirty kilometers south of the town, began the Torki, the Berendichi, and the Chernye Klobuki (*Karakalpak*). Still more important, of course, was the role of the Turkish nation in the time of the flourishing Khazar state which ruled over the whole South Russian plain from 375 up to the revolution of the prince Oleg in 900. The Turkish peoples generally prevailed on the boundaries of the steppes. This can be proved also by the character of the skulls in the ancient tumuli. The Russian Chronicles still recall the advance of the Slavic tribes Radimiči and Vyatiči from Poland to the eastern frontier of the forests.

The geographical names *Kiev*, *Sambat*, *Gira*, *Pasyncha Beseda*, and perhaps also *Shchekovitza* and *Borichev*, are a part of the many remains of Khazar influence, which continued for a long time after

Kiev's "Goldendoor".
A kievi "Aranykapu".

Kiev's City map. 326

the appearance of an independent Russian Kingdom with its own *Kagan* or *Ileg*. The Turkish elements in Russian history and in the Russian language have till now been generally neglected. In my opinion, this neglected Cinderella of Russian historiography might still flourish, if it were approached without historical prejudices.⁴⁶

I am leaving the exploration of many Turkish elements in the Russian culture of the pre-Mongol period for a special work. I hope to prove that not only administration, army, and laws were founded on Khazar tradition, but even religion, agriculture, handicrafts, and arts came from the East through the hands of the Khazars.

Kiev and *Sambat* are only two of the many traces of a long historical process which preceded the appearance in Eastern Europe in the tenth century of a well-organized state which then stood at a much higher level of culture than its neighbors the Poles, the Hungarians, and the Scandinavians.

NEW YORK, N. Y. Slavonic and East-European Review XXII. (1944)

* J. Brutzkus, "Varjagi i Kolbjagi," *Sem. Kondakov.*, vol. VII.

Y. (J) D. BRUTZKUS ukrán történész közölt tanulmánya - bár teljes egészében nem tarjuk elfogadhatónak! - ellentétben áll az általános orosz felfogással, amely szerint Kiev alapítása az "autoktón" szláv népeknek nevéhez fűződik. A magyarság szerepére is kitér ugyan a váralapításba, de nem olyan mértékben és erővel, mint azt pl. G. Vernadsky tette legújabb ilyenirányú tanulmányában a "Studien zur ungarischen Frühgeschichte" (München, 1957, pp. 7-31) címen.

A tanulmány jelentőségét abban látjuk, hogy a törökös etimológiára támaszkodik és így a magyar honfoglalás előtti kor szempontjából nem megvetendő részleteredmények sorozata tárul fel. A nyelvészetre épített kievi kutatások a szlavisztika túlhajtásai folytán tévutra terelődve késleltetik azoknak a történelmi és régészeti adatoknak érvényrejutását, melyekre Fettich Nándor és László Gyula, illetve Padányi Viktor jutottak a maguk szakterületén.

Brutzkus professzor helyismerete nagyban emeli tanulmánya értékét.

Tudósok és — szamarak

„Nem 1075 éve (896-tól), hanem 1300 éve (871-től) élnek magyarok a Duna-medencében — állapította meg dr. László Gyula egyetemi történész professzor régészeti kutatásai alapján, amelyek bizonyára minden más dokumentumnál megbízhatóbban közlik, illetve árulják el, hogy mi történt a régmúlt időkben. Sokat hallani erről a témáról mostanában, de a lapjuk még nem foglalkozott vele átfogó cikkben, pedig jó lenne. Egyrészt mert új megvilágításba helyezi népünk őstörténetét, amelyet, sajnos, eddigi történészeink nagyon homályosan írtak le, tele bizonytalanságokkal és feltételezésekkel, másrészt jelentős történelmi évforduló is az 1300. esztendő. Felvetődik a kérdés, nem lehet-e olyan nemzeti történelmi atlaszt szerkeszteni, amely Magyarország történetét kellő részletességgel és mindenki által élvezhető módon tárja az érdeklődők elé? Miért nem lehet László professzor régészeti kutatásainak térképét publikálni, azt, hogy miről is van szó, jobban meg lehetne érteni. Egyébként László professzor kutatásai is megerősítik azt a régi feltevést, hogy a magyarság több ágból szerveződött nemzetté, az egyesülés az onogur (finn-ugor) és a kaukázusi szabir törzsek között Kijev városánál kötött vérszerződéssel történt meg. Ugyanis a lovas népek szokásai szerint rokon törzseknek nincs szükségük vérszerződésre, hanem csak különböző fajú törzseknek. Ezzel az is megmagyarázható, hogy miért kíséri végig a magyar közgondolkodást a kettős származás, a török és a finnugor ág tudata.”

SOLT EMIL, BUDAPEST

MAGYARORSZAG
1971 31

MAGYARORSZAG
1971/35

„Az 1971/31. számban néhány sort közöltek Solt Emil tevéseiről, aki László Gyula professzor feltételezéséről tájékoztatásból úgy véli, mintha »minden más dokumentumnál megbízhatóbban« bizonyítaná azt, hogy a magyarok 871-től élnek a Kárpát-medencében. A levéllíró szerint a magyar őstörténetet »eddigi történészeink nagyon homályosan írták le, tele bizonytalanságokkal és feltételezésekkel«. Ezek a könnyelmű megállapítások szerzőjük tájékoztatását, felületes, rendszertelen olvasottságát bizonyítják. László Gyula professzor életművében sok értékes eredmény van. Szóban forgó feltételezését azonban nem lehet bizonyításnak tekinteni. A tájékoztatás tudományos kérdésekben nem dicséretes dolog, egy feltételezés bizonyítottnak felfogása már súlyos hiba. A készülő tízkötetes magyar történet magyar őstörténeti fejezeteinek szerzőjeként mély tiszteletet táplálók történész elődeim és kortársaim igen becses eredményei, de tévedései iránt is. Megítélésem szerint ez év vége felé lehetőségessé válik az, hogy őstörténetünk kutatásának jelenlegi helyzetéről a széles olvasóközönséget tájékoztassam. Persze, Solt Emil elvárásával ellentétben, minden probléma megoldásáról beszámolni nem tudok majd. Hogy miért nem? Ez nem egy rövid levél témája. Arra viszont tudományetikai és morális jogom van, hogy az olvasóktól megértést kérjek. A sommás elmarasztalások pedig nem segítik munkánkat. »A szamarak és tudósok középre« vezényszót egy nagy hadvezér adta ki, s ez bántónak hatna, ha nem tudnók, hogy ebben a szamarak és a tudósok megbecsülése fejeződött ki. Nem az, amit Solt Emil fejez ki irányunkban.”

DR. BARTHA ANTAL KANDIDÁTUS,
BUDAPEST

Két levélrészlet egy hazai hetilapból. Az első (SOLT EMIL) képviseli a magyar őstörténeti legújabb eredményeket élénk és lelkes figyelemmel kísérő nagyközönséget. A második (BARTHA ANTAL) a marxista, hivatalos történész, aki az új, 10 kötetes magyar történet első és perdöntő kötetének magabiztos szerzője. Az első szabadon és logikával igyekszik kételyeit oszlatni, a másik autoritativ, katedratikus hangon "morális jogon" követeli leendő könyvének a "megértést". Sőt: "Tudósok és szamarak középre!" jelisével két kategóriát állít fel... Kár csak az, hogy önmagáról nem jelzi, melyikbe tartozik... A tudós ugyanis - ha igazi - mindig szerény.

Avar elemek Anonymus helynévismeretében

FEHÉR MÁTYÁS J.

Mióta GYORFFY GYORGY nagy tanulmányát krónikáink és östörténetünk viszonylatában megírta (1), nem szűnt meg a szorgos kutatók újabb eredményeinek figyelemmel kísérésevel. Nehéz is lenne a dogmákkámerevedett nézetek, tanok, feltételezésektől "elhajlani abban a tárgyban, amelyről GY.Gy. oly kimerítően és határozott véleményformálásokkal él, hiszen nagy felkészültsége, forrás analízisekben való széleskörű jártassága, alapos kartoték-rendszere a történelmi Magyarország minden legkisebb zugát is nyilvántartja. A nagy mester mellett a felületes szemlélő mindenkit törpének lát. Így pl. az újabb Anonymus-tanulmányok is csak annyiban értékesek vagy érdekesek, ha a mester teóriáit fényesítik, erősítik. Az "elhajlásokat" maga a mester is számontartja és bár a "nagy mű" befejeztetett, minden próbálkozást, kísérletet pótlólag újból és újból "kiértékel", a "vonalhű" próbálkozók nevének megemlékezésével, a többieknek pedig elhallgatásával.

Irtam fenntebb, hogy GY.GY. ereje kartotéklapjainak tízesekkel számolandó ez-reiben van, regisztrálta és regisztrálja a személy- és helyneveket, első irodalmi előfordulásukat stb. Analitikus vonalon tehát valóban a legnagyobb magyar történésznek kell tekintelnünk, akinek sokáig nem lesz méltó utódja, ha csak nem öröklí valaki a jelzett kartotéklap tömeget.

A jelzett erő azonban csak akkor érték, ha az analitikus adottság mellett a szintetikus lehetőség is veledődik. Ez az a rész, amelyben GY.GY. nehezen alkalmazkodik a történelem legfőbb segédtudományának új és egyre újabb eredményeihez. Az írásbeliség adatai mindig azonosak maradnak (nincs veszélyben a kartoték!), az itt-ott felbukkanó, mármár fehérholló-számba menő új oklevelekkel és esetleg paleográfiailag elhibázott feloldások helyreigazításából eredő adatokkal némiképp gyarapodhatnak. A régészet azonban a tervek szerint folyó feltárások, vagy a vak tyukot is ellátó gondviselő véletlenek során napról-napra gyarapítja adattárát. Ez az egyre gazdagodó leletanyag sokszor kiáltó ellentétben áll az "íróasztalon gyártott" tételekkel. Hogy ez a kiáltó ellentét már GY.GY.-ig elhatolt, mutatják LÁSZLO GYULA legújabb megnyilatkozásai a "kettős honfoglalásról", ahol és amiben immáron senki sem mond neki ellent, csak GY.GY. vall "más" nézetet. (2)

Távol áll tőlem a szándék, hogy GY.GY. érdemeinek kisebbítése. Krónikásaink hitelének lerombolása, sorozatos "tévedéseikre" való utalása azonban annyira a "történelmi pápák infallibilitását" idézi, hogy bántóan "eretnek"szinben tüntet fel minden adatot, ha az a "kartotékkal nem stummei" egybe. KEZAI krónikájának mindjárt első szavát ilyesminek nyilvánította, hiszen Árpád-népének honfoglalását a "magyarok második bejöveteleinek" mondani csak a mesék világába lehet utalni, hiszen GY.GY. Árpád népemegjelenésével kezdi számolni a magyarság történetét.

Krónikáink hitelének rombolása GY.GY. tudományos programjában még ma is szerepel. Főként Anonymus-ra nehezettel. Az "Anonymus Gesta Hungarorumjának kora és hitelessége" c. tanulmánya (3) is ilyen irányú. A végső, megfellebbezhetetlennek látszó vélemény egyben viseli az "ex chatedra" és "anathema sit" jellegét. Első-

része tanulmányának már csak azért sem meggyőző, mert egyszerűen mellőzi a tőle eltérő véleményeknek a mérlegelését is, a másik fenyegetés szerűen hangzik azok felé, akik esetleg ellenvéleményt jelentenének be, mert akkor rájuk borul a "forrás anyagot nem-ismerés és elfogultság" vádja. Kevés szóból érthető tehát GY.GY. egyeduralma, amely felé mindenkinek fejet kell hajtania.

A "karámon kívüliek szabadságával" élve a jelzett tanulmányt méltatlannak tartom magyar krónikásaink rekintrélvének hitelének. sőt erkölcsi értékének kétségbevonását. Eltekintek a tanulmány ANONYMUS korának megállapításától, de igyekszem krónikájának hitelességét a ma már hivatalosan is felvetett "kettős honfoglalás" szemszögéből nézve GY.GY. kartotéktrendszerébe nem "passzoló" adatok sorozatát. GY.GY. szerint Anonymus "fabrikálta" (sic!) az adatait..

Azt már maga GY.GY. is többfelvitt említi, hogy Anonymus a krónikájában több történelmi személyt "k u n"-nak nevez. (4) Ilyenek az ED és EDUMEN, akikről ABA-nemzetsége származik, ORSUR és TAKSONY felesége. Ugyancsak megemlíti a Kievbe ALMOS elé vonuló hét "k u n" vezért is. Egész különlegesen kiemeli Anonymus ama adatát, amely szerint ABA SÁMUEL utódai "Isten kegyelméből még most is érdemesek a földek birtoklására..." (5)

Mindezeket a felsorolt adatokat GY.GY. "anakronizmus"-nak itéli, hiszen a "kipcsáki kunok csak 1055-ben jöttek Európába és a kun névvel eleink kezdetben mindenféle nomádot jelöltek." (6) Ez közlés kétségtelenül igaz a kipcsáki kunokra vonatkozólag. Az ősi, és már az 500-as évek derekán Pannóniát elfoglaló "avarok" nevének egyik része azonban szintén "kun"-formában maradt fenn legalábbis "várkony" törzs- és helynévben. (Ez utóbbi helyen jelentős avar temetőket tártak fel és LÁSZLÓ GYULA is azon a nézeten van, hogy a "feltárt sírok az élet vetületei" és a leletanyag alapján Várkony neve "avar"-nak tekintendő. (7)

Téves tehát az a felfogás, hogy krónikáink az "avar" népről meg sem emlékeznek. Természetesen nem a jelzett kifejezést használják, hanem a bizánciak által is alkalmazott "Ὀυαρχωνίται" vagyis "War-Chun" népnévnek második részét. (8)

Ezen az alapon kiindulva, a már KEZAI SIMON óta hirdetett "kettős honfoglalás" tényét írott forrásaink, régészeti eredményeink figyelembevételével Anonymus-krónikájának adatai helyesnek tartandók. De érdemes szemrevénni GY.GY. argumentálását. Szerinte az ED és EDUMEN neveket biblikus hatásokra "fabrikálta" a Névtelennek titulált Pósa püspök. A két névnek nyomait keresve némi helyrajzi reminiscenciákat említ meg egy másik munkájában (9), nem ismeri azt a harcot, amely annak idején a bécsi Tudományos Akadémia keretében zajlott le PRIMUS LESSIAK: "Beitrag zur Ortsnamenkunde und Siedlungsgeschichte der österreichischen Alpenländer" című munkája körül. (10). Az alig ismert szerző, annak idején ezzel a munkájával "szégyent hozott" az akadémikus felfogásra, mert nem kevesebbet állított, mint az avarok továbbbélését és nevüket a híres "ED-ling" vagy mások szerint "ED-linger" formában jelölte meg. Nem szándékozom e szűkreszabott keretben az adatokat felsorolni. Csak annyit, hogy a karintiai és osztrák helynevek kutatását hanyagul kizárólag szlávistáknak engedte annak idején a magyar tudományos világ, mint kizárólagos szláv és germán vadászterületet. ED és EDUMEN neve egyébként STESSSEL helynévkutatásaiban is szerepel (11). bár GY.GY. is ismeri ED-ve nevét kartotékjából, de ED-elény és a kis (E)DUMON - ma D a m o n y a nevét nem. LESSIAK már annak idején "török" nyelvből vezette le az "ED-ling" - nevet, akiket avaroknak tart és a mai "szabadpásztorok" elődeinek.

GYÖRFFY az avarokról azt vallja, amit a kievi őskronika szlogenjától ifju éveiben eltanult: "...eltűntek, mint az avarok." Csak akkor jön zavarba, ha a kartotéklapok furcsának találják Anonymus ama állítását, hogy pl. TAKSONY felesége "kun" volt. Anakronizmust következtes belőle, a tévedést a krónikásra hárítja. Pedig a valóságra a cédulái rávezethették volna: miért szerepel helyneveinkben néha TAKSONY, máskor pedig TASKONY? Az Árpádok a bejövételükkor már itt élő "kun" hatalmasságok leányait igyekeztek összeházasítani saját, Árpád-vérű fiaikkal. "O felix gens Arpadorum nube..." - alapon, ügyes diplomáciával nemcsak a Kárpát-medence nagyjait kötötték így magukhoz, hanem még Velencéig is eljutottak, bár ez kissé később történt.

Nehézséget okoz GY. -nek az Anonymus által használt "OBA" - "ABA" név jelentése is. A krónikás "etimológizál" és "jámbor" jelzővel illeti a név hordozóját. GY. véleménye szerint a névelemzés a "kipcsák-török aba, "apa" szó "jámbor" értelmezésén alapult eddig (12) és jegyzetben közli: "Magunk is e nézetet vallottuk". Multidőben, mert legújabb megfogalmazásában már tisztán biblikus megoldásokban látja a szó értelmét, sőt az ismert egyházi tisztségnév, a középlelatin "abba" apát-ból akarja levezetni. Furcsáljuk GY. új "meglátását", mert eddig minden Anonymus-tól leírt szóról pontosan "bebizonyította" hogy melyik német krónikából másolta ki. Persze csak azokból, amelyek a kartotékkal azonos hangzást vagy szöveget tudtak felmutatni. Ezek közt azonban már az Anonymus-féle krónika felledezése előtt töbo megemlíti ABA SÁMUEL nevét és eladdig a magyar történészek ezzel a furcsa névvel, amely a "nyugati" krónikákban olyan változatokban szerepel, mint "OVO" (Hepidanus); "OVO" (Lambertus de Aschaffenburg) és "OBBO" (Alberic). Ezek a nevek tehát a maguk "kultur-másolataikban" is lerontják GY. teóriáját, illetve vádját, hogy Anonymus-unak "fabrikálta" volna a nevet.

Az "Isten kegyelméből még most is érdemes" ABA nemzetség tehát nem az Árpádfiak és királyok közvetített birtoklási joggal élvezte földjeinek hasznát, hanem ősi jogon, már a "második" honfoglalás előtt saját tulajdona volt és ha valakinek tartozott érte köszönettel, az a már keresztény felfogás szerint minden jog és hatalom első forrása: Isten volt. Ez arra mutat, hogy a vérszerződés az ujonanjöttek kötötték a régi, őslakóssággal, illetve azok vezéreivel. Nem mond ennek ellene az sem, hogy "vért eresztvén" itták meg a közösséget oly szimbolikusan kifejező esküpoarat, hiszen még az osztrák gróf HABSBURGI RUDOLF és KUN LASZLO közös megállapodását 1272-ben is ilyen "vérszerződés" formájában bonyolították le. GY. következtetését: Mivel ilyen érdekközösséget egyik más főuricsaláddal sem árul el, nagyobb joggal lehet a szerzőt az A b a nemzetségből eredeztetni bármely más nemzetségnél" - tehát csak úgy lehet elfogadni, ha Anonymus-Póstát ABA véreből eredőnek, azaz "avar"-nak, vagy saját szó használatával élve - "kun"-nak tekintjük. Akaratlanul eme "kettős honfoglalás" koncepcióba illeszti be maga GY. Anonymus korabeli politikai állásfoglalását is a következő megfogalmazásban: "Anonymus nem az "új rend" szószólója volt, hanem az ősi, "de genere" jogon birtokló rétegé, amely az új rend haszonlesőitől, a nyugatról a királynék kíséretében bejött "zabáló" udvaroncoktól féltette befolyását és birtokait. Ennek a rétegnek az érdekében foglalta a pusztaszeri pontok közé azt, hogy a vezérek utódai a tanácsból ki rem hagyhatók, ugyanakkor maga állította össze a hét magyar és hét kun vezér listáját." Eddig GY. következtetése. Mindenesre nincs jogom GY. gondolatait magyarázni - de erre nincs is szükség ennek a két mondatnak jelentősége szempontjából, ha azokat a "kettős honfoglalás"

fénykörébe állítjuk. A krónika ugyanis nem beszél "nyugatról" jött jövevényekről, hanem egyszerűen "jövevényekről", akik alatt nyugodtan érthetők a "második" honfoglalók is, akikkel szemben valóban felsorolja a pusztaszeri pontokat és a hét "kun" vezért. GY. további gondolatmenetében szerepel Anonymus állásfoglalása az apa-fiu-ágon öröklődő fejedelmi, vagy - esetünkben királyi hatalom továbbadásában. Ezt a krónikás az ARPAD életében vezérré avatott ZOLTA alakjában örökítette meg. Mindmáig vitás, hogy az "avaroknál" milyen volt az öröklődési sorrend. Arról viszont tudunk, hogy a "második" honfoglalás után már a legidősebb testvér, tehát az oldalág lett a hatalom örököse. Hogy ez "besenyő"befolyás volt-e vagy sem, vagy a törökös népek ősi szervezetének következménye, még szintén eldöntetlen kérdés.

A "kettős honfoglalás" szemszögéből nézve GY. további "anakronizmusnak" bélyegzett krónikai adatok is megállják a kritikát. A "blachi" nem a mai románokra, helyesebben oláhok-ra vonatkozik, akik akkoriban még valóban nem jártak a mai Kárpát-medencében, hanem a frankokra vonatkoztatható. Ezt maga GY. is így következteti azokból a helytelen premisszákból, amelyek az egyetlen honfoglalás és az avarok eltűnése általa oly mereven vallott nézeteiből erednek. Ugyanezt mondhatjuk a krónikában előforduló személynevekre is. A "ZUBUR", vagy források szerint ZOBOR név kétségtelenül a szláv nyelvben annyiszor használt "z" előképző és az ugyancsak szlavizált "OBOR" viszont az "avar"-nak a maradványa. ZOBOR avar léteire nem azonosította magát népének többi, hét vezérével és nem kötött vérszerződést sem, mert már valóban az elszlávosodás hatása alatt elég erősnek érezte magát önálló fejedelemség fenntartására. Innét a Zobor-környéki sok, elszlávosodott helynevünk és az a kevés régészeti anyag, amely a szlávság "örvösségéből" fennmaradt - természetesen erős avar hatásokkal - szintén erről a vidékről származik.

GYORFFY ötletes meglátása Anonymus hitelének lerombolása terén azonban kedvenc "EUNEDUBELIANUS" kompozíciójában nyilvánul meg leginkább. Ezt az ötletet gögeti maga előtt, mint a galacsinhajtó bogár immáron 1948 óta, amikor a krónikák és östörténelmünk kapcsolataiban nagy tanulmányát megjelentette. Nem kísérhettem figyelemmel az azóta megjelent ilyenirányú tanulmányok összességét, de - tudtommal - erre az "intuitív meglátásra" még nem hallottam, vagy olvastam véleménynyilvánítást. Talán minden olvasónk sem volt abban a szerencsés helyzetben, hogy ennek a furcsa kompozíciónak az összetételéről tudomást szerezzen. Ezért érdemesnek és szükségesnek tartom a legújabb megfogalmazásban idézni: "Az ősgesta származás mondájában olvashatta (t.i. Anonymus), hogy a magyarok ősanynjai ENEch, továbbá Dula és BElar voltak és e nevek kezdőszótagjaiból összevonás útján fabrikálhatta ALMOS anyja őse: EUNEDUBELIANUS nevét. (13) Mentő körülmény, hogy a megfogalmazás lényeges igéi feltételes módban szerepelnek ("olvashatta"; "fabrikálhatta"), de a konklúzió, a végső következtetés már kategorikusan állítómódú! Eltekintve ettől az eléggé nem kárhoztatható történeti módszertől, amely feltételezésből indul és kijelentéssel végződik - megfelelő alapozás nélkül - méltatlannak tartom nemzeti krónikásunk ilyenét szavakkal való illetését, mint aminőket egy magyar történész akadémikus nivón vele szemben használ.

Elfojtva a "romantikus és polgári érzést" nézzük, hogy az említett EUNEDUBELIANUS-nak van-e esetleg "ötletesebb" megoldása is. Miután köztudott, hogy őseinknek "második honfoglaló ága" nem jött teljes egészében Pannóniába, hanem egyik szárnya visszatért a Kaukázus irányába, a visszatérő mozdulat alapján arra a

logikus feltevésre enged következtetni, hogy egyszer már ott jártak. Ezt a vidéket ma már régészeti leletek is egyre jobban a Kubány-Kúr folyók vidékére helyezik. Vannak írásbeli hagyományok, illetve adatolások is. Egész különlegesen hivatkozunk - magára GY.-re- aki a hun-magyar kapcsolatok felderítése terén egy Tiflis környékén járt magyar domonkos-rendi szerzetest említ, mint akivel a híres belga ferences RUBRUK találkozott a környéken. Nos, MINORSKY eléggé ismeri a helynek nemcsak pontos geográfiai, hanem történelmi, nyelvészeti adatait is nemcsak a jelenben, hanem éppen a népvándorlás és a "második honfoglalás" kazár, arab, szir, és örmény vonatkozásait is. Mi sem természetesebb, ha még az "Etekköz", sőt "Lebedia" előtti nyomokat keresve Álmos ösanyjának apjaként minden valószínűség szerint valami országhoz, néphez, városhoz kötött nevet kell keresnünk, ahonnan a jelesős származott. Több esetben szerepel krónikáinkban személynév helyett származási helynév.

MINORSKY két tanulmányt is szentelt ennek a vidéknek (14) amelyekben az egész környéken elterjedt *-Dabil; *Dabeli végződésű helyneveket veszi sorra. Olyan a felkészültsége ezeknek a helynév analíziseknek, hogy csak egy CZEGLÉDY-HARMATTA együttes tudná teljesen magyar őstörténeti szempontból hasznosítani. Ez az a vidék, amelyhez a kazárok történetével összeforrt Szent Abo "vita"-ja játszódik le, ahol hun, avar és szabir adatok, történelmi események zsufolódnak, összet-alán nyelvi kapcsolatok, szanida színezetű örvösemlékeink stb. találkozó pontja van. BALADURI, TABARI sorra leírják a "D U B E L I" arab CHOREZMI MOZES örmény változatait. A 13. századi YAKUT is ír róluk Itteni származtatása a DUBELI-ből az Anonymus által latinosított DUBELIANUS formájából sokkal nagyobb valószínűség erejével hat Kwarizm (Corasmina) magyarságunkra gyakorló hatásaival, a 850-es években a renegát BUKA által kiűrt "szavardok"- "szabirok" történetével, az összetek (alánok) "Urmag" szarvasűző legendájával (15) az ó-örmény Gogten-eposzok Sad Enik-jével (16), mint a GY.-féle ötlet, amely szerint a magyar krónikás "fabrikálta" volna a híres nevet. A "kompozíció" első felével: EUNE-vel már a sok *Dubeli helynév között megfelelőt találni valóban nehéz feladat lenne, de az is nagyon kérdéses, hogy a név eredeti formája, magánhangzós kezdete miatt nem lekopás eredménye-e, vagy ha görögösített formának átvétele, akkor "h" hanggal megtoldandó.

Anonymus krónikáját bár bizonyára jelesebb nemzetségekkel tartott kapcsolataiból merített adatokra építette és bizonyára élt a költő szabadságával is, de a történelmi nevek, földrajzi helyek, eseményrögzítések terén, mint más tanulmányaiban maga GY. is elismeri adatait használva, nem tért a "fabrikációk" terére. Hagyományokra is támaszkodva írta le tehát Álmos öseinek a nevét, illetve származási helyét. Idézetként ideírtatom a jelezett MINORSKY- tanulmány vonatkozó részeit:

S 6. La localité riche et fertile d'Ayrarat où se trouvait Dvin était habitée depuis une haute antiquité mais les Arméniens ne l'occupèrent que postérieurement à l'époque d'Hérodote⁽¹⁾. Ainsi le nom de la capitale la plus ancienne de la région au nord de l'Araxe, Armavir, paraît dater de l'époque pré-arménienne. On admettra également que dans les vieux pays les villes surgissent rarement sur des emplacements vierges. D'habitude un village, un fort, un sanctuaire forment le point de départ d'un centre plus important. Tel est le cas de Tiflis,

de Bagdād, de Téhéran. Il est donc possible que Hosrov II eût trouvé à Dvin quelque amorce de la future ville, d'un nom pré-arménien assimilé plus tard à **duvin*. Seulement on ne saurait sacrifier l'explication de Moïse de Khorène à une possibilité purement hypothétique ².

Quelle que fût l'origine du mot *duvin*, pour Moïse de Khorène il portait l'estampille de ceux qui l'avaient transmis. Il l'appelle donc « mot persan » et lui assigne une signification conforme à celle qui résulte de la toponymie d'Astarābād. D'autre part le témoignage de Fauste est formel quant à l'existence d'une colline portant le nom de Dvin. Moïse de Khorène aussi parle d'un *blur* réel et concret. L'interprétation de *Blur* comme d'un nom propre, si jamais elle a existé, est certainement d'une époque tardive lorsque fut oubliée l'étymologie aršakide de Dvin.

§ 7. A part la capitale arménienne, on reconnaît le même élément *duvin* dans deux places du Kurdistan : d'après les cartes anglaises un Duwīn-ka'fa existe 40 kilomètres au nord d'Arbil, et une petite rivière Dara-Dowin (*Dārā-Duvin) se jette du côté droit dans le Diyālā (Sirwān) à l'endroit où cet affluent du Tigre tourne vers le midi.

M. C. I. Edmonds me communique aimablement l'extrait suivant de son journal de voyage 1926 : « Duwīn-ka'fa, a typical fort of Muhammad-pāšā of Rowānduz, perched up on the top of a ridge above the stream (that flows down from Shaklava). The Kurds here say that Duwīn was once a considerable town and was the original home of the family of Saladdin. There are certainly signs of many buildings, now in ruins. » De cela il résulte : 1° que Duwīn-ka'fa est situé sur une hauteur; 2° que la confusion de Duwīn-ka'fa avec Dvin témoigne de l'identité des deux noms pour l'oreille des indigènes.

En ce qui concerne le petit courant de Dara-Dowin, il est à retenir qu'il traverse une localité très mémorable : il baigne le pied sud du fameux monument de Paikuli érigé par le sasanide Narsē (293-303) ³. Avant les Sāsānides, les Aršakides devaient certainement utiliser la route importante ⁴ passant par le col de Paikuli, car, ainsi que le prouvent les documents d'Awrāmān, datant du 1er siècle avant J.-C. ⁵, la domination des Parthes s'étendait loin au nord du Sirwān.

Paikuli est certes un monument sassanide, mais il est d'environ quatre-vingts ans antérieur à la date traditionnelle de la construction de Dvin par un rejeton de la dynastie arsakide. A l'instar de ses prédécesseurs Artasir et Šāpuhr, Narsē fit rédiger son inscription en deux textes parallèles, *pārsik* et *pahlarik*; seulement l'inscription de Paikuli est la dernière connue dans laquelle le *pahlarik* soit employé et elle se trouve très isolée des autres monuments sassanides. Par conséquent, l'existence d'une version *pahlarik* à Paikuli peut être rapportée au fait qu'on entendait mieux dans la région du Diyālā cette variété arsakide de la langue officielle moyen-persane.

La pénétration du terme *durin*, ainsi sur le Diyāla que sur l'Araxe, s'explique mieux par l'influence arsakide que par l'influence sassanide. Et même si le terme Dara-Dowin, interprété comme « vallée de la colline [fortifiée ?] » avait un rapport direct avec l'édifice de Paikuli, construit sur une éminence, on pourrait supposer qu'à une époque antérieure cette éminence devait être couronnée d'un fortin contrôlant le col (qui se trouve juste au nord de Paikuli), et le gué de Bān-Ilēlan (à trois beures de distance vers le sud-est) où la route passe de la rive gauche à la rive droite du Diyāla.

§ 8. Il nous reste à considérer les formes étrangères du nom Dvin. Les Byzantins appellent la ville τὸ Δούβιος ⁶, *τὸ Τίβις ⁷, *τὸ Τίβιον ⁸. Les deux dernières formes supposent une réduction du *u* (**duvin*) que fait encore sentir Δούβιος. Il n'est pas aisé de se prononcer sur la valeur de β (intervocalique!) car, si, d'une part la transcription de β par *v* arménien n'est relevée qu'à partir du xe siècle ⁹, d'autre part déjà Strabon, XI, 14, § 5, rend Vaspurakan par Βασορονέδαν (restitué par Kiepert en *Βασοποράχαν) ¹⁰.

Les transcriptions araméennes : 'dbyn (Dionyse de Tell Maḥrē, éd. Chabot, texte, p. 79, sous l'année 649-641), Dwbyn, Dwyn, D'wyn ¹¹, sont assez ambiguës à cause du caractère spirant du *b* araméen.

En arabe la forme ancienne est دبيل Dabil ¹². Seulement un manuscrit d'Ibn Ḥaukal, p. 240 d, donne دوبي (à côté de Dabil) et au xiie siècle Yākut transcrit séparément les deux formes Dabil et Dawin, comme s'il ne se doutait pas de leur identité ¹³. Seule la dernière forme était vivante comme le montrent l'histoire seljukide *Rāhat al-ṣudūr*, *Gibb Memorial*,

p. 299, et Juvainī, même série, II, 160, qui écrivent **دڤڤ**
Divin.

Dans la forme traditionnelle Dabil, l'alternance *n/l* est un phénomène naturel et fréquent.¹⁴ dont on peut citer en arabe de nombreux exemples :

Ardahan (?) aux sources du Kour (arm. Artahan, géorg. Artan), dans les manuscrits de Balādūrī, p. 203, s'appelle **ارتهان** et **ارطهان**¹⁵.

Manazkert < arm. plus ancien Manavazakert, Hübschmann, *D. Altarm. Ortsnamen*, p. 449, est rendu par les Arabes tantôt comme **منازکرد** (منازکرد), Isṭ., 188, Ibn Ḥaukal, 245-246, tantôt comme **ملازکرد** (ملازکرد), Isṭ., 188, note o, Mukaddasī, 51, Yākūt, IV, 648 [et Ḥamdullāh Mustaufī, p. 106].

Ardxān **اردول**, Mukaddasī, p. 258 o, ville du Ḥūzistān porte dans Yākūt, I, 204, le nom de **اردوال**.

Quant à *b* de Dabil, on peut le rapprocher de celui de Busfurrajan. Dans cette dernière forme, par laquelle Balādūrī, p. 100, et Ṭabarī, III, 1410, rendent l'arménien Vaspurakan, *b* est la correspondance du *v* labio-dental, distinct du *w* bilabial arabe. Toutefois les Arabes n'ont pas été conséquents dans la transcription du *v* arménien comme le montrent les formes **وېص**, Balādūrī, p. 195, 200, et **وېذور**, Ibn Ḥaukal, p. 254, qui correspondent à Vayots (-berd ou -dzor) arménien, Ghazarian, p. 216. Il est vrai que le cas du *b* intervocalique de Dabil présente un caractère spécial, mais en arabe *dabil* veut dire «endroit dépourvu de sable au milieu des sables»¹⁶ et, de toute façon, les Arabes devaient être influencés par cette étymologie populaire¹⁷. Finalement, il ne faut pas exagérer l'importance de la vocalisation Dabil, Dawīn, car la *fatha* n'est qu'un expédient pour résoudre le groupe consonantique à l'initiale des mots étrangers. Dans Ṭabarī on trouve aussi la vocalisation Dubīl, probablement plus ancienne.

Telles sont les pérégrinations dans l'Occident du mot *duvin*, sorti des steppes du sud-est de la Caspienne, et tels sont ses avatars dans des milieux hétérogènes.

JEGYZETEK:

- 1 HIRSCHMANN, *Die altarm. Ortsnamen*, p. 207, 279.
- 2 Dans son important travail *Arménie à l'époque de Justinien* (en russe), Saint-Petersbourg, 1908 [xiv-526 pages], M. Adontz, p. 222, à titre d'étymologie locale « pré-arsakide », a proposé *dara, géorgien *daba* « village », avec comme illustration le nom de la ville Dabana en Petite Arménie. Toutefois dans Pauly-Wissowa¹, IV, p. 1906, Fraenkel explique le nom de Dabana (Davana), château fort en Ussrhocne; Amm. Marc., xiiii, 37, comme araméen Dahewānā « doré ». Un autre fort Adāwā est mentionné dans PROCOPE, *De aedif.*, II, 4, entre Dara et Amida; voir *ibid.*
- 3 Voir HERZFELD, *Die Aufnahme des sassanidischen Denkmals v. Paikuli*, *Abh. Berl. Akad.*, 1924. n° 1, p. 1-29, et HERZFELD, *Paikuli*, Berlin, 1924, I.
- 4 Elle bifurquait de la route royale (reliant la Mésopotamie à la Perse) près de Hulwān pour se diriger vers le Šahrazūr, cf. mon article *Shehrizūr* dans l'*Enc. de l'Islam*. M. Herzfeld a aimablement attiré mon attention sur le fait que cette localité se trouve déjà mentionnée dans le *Kōrnāmak-i Artāšir-i Pāpakān*, voir trad. Nöldeke, p. 50.
- 5 E. H. MIRS, *Parchments of the Parthian period from Auroman in Kurdistan*, 1915, p. 41-42.
- 6 PROCOPE, *Persica*, II, 24-25 et 30 (éd. Bonn, I, 263; 263; 297); ville distante de huit jours de Theodosiopolis (Erzeroum), célèbre par le commerce des Indiens et des autres gens.
- 7 Éus τὸ Τῆβ, *Hist. Paeresis Monothelitarum* (vers 700), cité par Gelzer dans l'édition de Georgius Cyprius, Leipzig, 1890, p. 127; Const. Πορφυρ., *De admin. imp.*, cap. XLV, mentionne Τῆβ parmi les domaines de Ašot le Grand (862-890). Cf. MARQUANT, *Scrip-turae*, p. 463.
- 8 CONST. ΠΟΡΦΥΡ., *De admin. imperio*, cap. 121, parle sous 932 de l'expédition byzantine κατὰ τὸν ἀσπίου Τῆβου au delà du pays des Phasiens (Basiān = Pāsīn, à l'est d'Erzeroum). Cf. également MURALT, *Essai sur la chronog. byzantine*, p. 630, sous les années 1045 et 1046 où il s'agit du šaddādid Abū-Savār, maître de Tibon.
- 9 HIRSCHMANN, *Arm. Gramm.*, I/2, p. 326.
- 10 Cf. toutefois HIRSCHMANN, *Die altarm. Ortsnamen*, p. 210.
- 11 GHARABIAN, *op. laud.*, p. 209.
- 12 Ibn Hurdādhbih, 122, etc.; Balāduri, 199; Tabari, III, 1409, Duḥil (sic); Istahri, 198, etc.; Ibn Hauḳal, 244, etc.; Muḳaddasi, 51, etc.
- 13 Sous Duḥil, II, 548, il mentionne : 1° une localité limirophe de Yamāna; 2° la ville en Arménie; 3° un village de Ramla; — sous Dawin, II, 632 : 1° une ville de l'Arrān, sur les confins de l'Āzarbaijān près de Tiflis et 2° un village d'Istiwā (= Kūčān au Ḥorāsān).
- 14 Cf. en géorgien *amralumli* < امير للمومنين (avec dissimilation), ČASSI, *sov. Dictionnaire*, p. 15.
- 15 Yāqūt, I, 204, mentionne une forteresse Ardahn appartenant à Raiy (Rhagès) et une nāhiya Ardahn entre Dunlāwand et le Ṭabaristān. Un village Ardahan (?) existe dans l'Āzarbaijān entre Sarāb et Miyāna, et un autre Ardahan (?) à l'ouest de la route Hamadān-Zanjān (sur le parallèle de Bijār). Dans la région de Raiy le nom اردنه que Ḥasan Rūmlu (sous l'année 909/1503) transcrit اردنه, cf. DONS, *Aus-üge*, p. 398, se rattache à la série de Rūdihiin. Bumihin (ancien Bāmihind, ainsi au lieu de روميه dans l'édition de Istahri, p. 114). Mais aux sources du Kour le nom peut avoir une autre origine. Cf. la forme géorgienne Artan qui rappelle le nom de l'ancien peuple Artān aux sources du Tigre, cf. Balāduri, p. 211.

16 Cf. Yāqūt, II, 548, et les dictionnaires arabes, tels que le *Tāj al-ʿarūs*.

17 A la rigueur on pourrait également admettre que ce *b* soit dû au milieu kurde. La présence des Kurdes dans la région voisine de Dvin est un fait historique. Moïse de Khorène, I, ch. 30, dit qu'Artavazd, fils d'Artabasa, étant allé parmi les Mers (Mar < Mād «Mède [= Kurde]») bâtit Marakert sur la prairie de Šarur (immédiatement au sud de Dvin). Habib b. Maslama vers 22/643-644 étant arrivé à Artabat (أرتاباط) «passa la rivière des Kurdes (نهر الأكراد) et descendit sur la plaine de Dabil». Cette rivière peut correspondre seulement à Azat, où Garni-čai de nos jours, qui coule immédiatement à l'ouest de Dvin, cf. Balāduri, p. 200, Ṭabari, I, 2674. Au XIe siècle le prince Abū-suvar, de la dynastie kurde šaddādide, était le maître de Tibion (Dvin), cf. MURALT, *op. laud.* Le grand Saladin était de par son origine un Kurde de Dvin; voir Ibn Ḥallikān, trad. de Slane, IV, 48, qui précise le lieu de sa naissance à Ajdanakān, cf. sur ce nom Moïse de Khorène, I, ch. 30. Encore de nos jours un des villages surgis sur l'emplacement de Dvin s'appelle «Dvin Kūrdākānd [*<* Kurd-kānd*]*». Or en kurde, comme en persan, *b* correspond à *v* initial plus ancien conservé dans les autres parlers iraniens. On pourrait imaginer une étymologie populaire kurde où l'élément *du-* serait interprété comme «deux»: «*du-vin*». Alors le *v* de *-vin*, passé à l'initiale, aurait pu aboutir à **bān*.

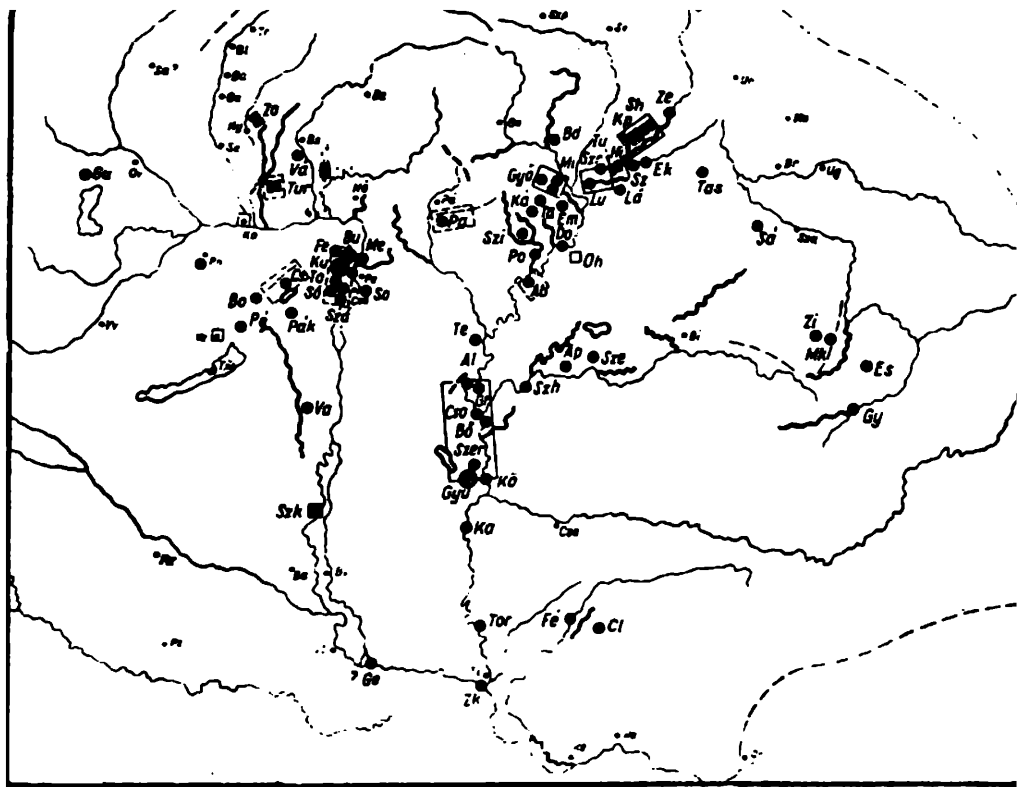
A közölt részletek némi képet nyújtanak arról az adatrengetegről, amelyet magyar történezeink még meg sem kíséreltek őstörténelmünk nagy kárára, kiértékelni. GY. és a többiek egyszerűen átveszik MARQUART eredményeit, amelyek részben elfogultság, részben már elavultság fogyatékoságaiban szenvednek. (17)

De visszatérve GY. mérlegre tett tanulmányához, meg kell említenem az ahhoz csatolt "Anonymus helyismerete" c. térképet. Ügyes ötlet a krónikában előforduló földrajzi nevek rögzítése, mert vizuálisan is áttekinthető és a gócok kirajzolódása valóban jelentős. Hogy azonban a már annyiszor említett "kettős honfoglalás" ilyenirányú "avar" térkép-lehetőségeit is bemutassuk és egyben összevethessük a bírált közlemény térképmellékletével, csatolom TOMKA SZASZKY JÁNOS "Hunnia - Abarica" c. térképvázlatát, amely már Anonymus krónikájának felbukkanása előtt, 1751-ben jelezte "anonymuszi-he-lyek avar "Hringusokat", az avar gyűrűket.

A térkép jelemagyarázata:

- 1. Királyi vár, udvarhely, főegyház
- 2. Falu, rév vagy országos hírd helység, helyismeretet eláruló sorokkal
- 3. Határnév, jelentéktelen terep-alakulat
- 4. Nagybirtokközpont
- 5. Pontatlanul megjelölt birtok

- 6. Pontosan körüllírt birtok
- 7. Patakok, árok 10 km. alatt
- ~ 8. Patak, folyó 10 és 100 km. között
- 9. Folyó 100 km. felett
- 10. Országos hírdű hegység, erdőség
- 11. Több falura terjedő hegy, erdő
- 12. Hegy, domb egy falu határán belül

Az „Anonymus helyismerete“ c. térkép helynév-rövidítéseinek magyarázata

Ab	= Abád	Fe	= Feheregyház	Mi	= Miskolc
Al	= Alpár	Fe	= Fény	MK	= Meszes kapu
Ap	= Apróhalom	Ga	= Galgóc	Mu	= Munkács
Ba	= Baranyavár	Oe	= Oeréc-rév	Nó	= Nógrád
Bá	= Bánya	Ol	= Ólád	Ny	= Nyitra
Bd	= Borsod	Oö	= Óö:nör	Oh	= Ohat
Bl	= Blhar	Or	= Óróg-rev	Or	= Orsova
Bo	= Bodaik	Ou	= Göncöl hídjá	Ov	= Oroszvár
Bl	= Bolondocs	Oy	= Gyalu	Pa	= Pata
Bó	= Bódi rév	Oyö	= Győr (Diós)	Pá	= Pásztó
Br	= Borsova	Oyö	= Oyümdicsény	Pák	= Pákozd
Ba	= Bars	Ha	= Haram	Pe	= Pest
Bv	= Bodrogvár	Hi	= Himesudvar	Pé	= Pét
Bu	= Budavár (Óbuda)	Ka	= Kanizsa-rév	Ph	= Pannonhalma
Bz	= Borsod—Zólyom	Ká	= Kács	Po	= Poroszló
Cs	= Csepel	Ke	= Keve	Pz	= Pozsega
Csa	= Csánád	Ko	= Komárom	Sa	= Sasvár
Cso	= Csongrád	Kö	= Körtvely-tó	Sá	= Sárvár
Cav	= Csákvár	Kp	= Ketelpataka	Se	= Sempste
Do	= Dorogma	Ku	= Kurszánvár	Sh	= Sátorhalom
Ek	= Ékölc	Lá	= Lád	So	= Soroksár
Em	= Emőd	Lu	= Luc	Só	= Sósút
Es	= Esküllő	Me	= Megyer-rév	Sv	= Sóvár

1. - GYÖRFFY GYÖRGY:Kónikáink és a magyar őstörténet.Budapest, 1948.
2. -Idézi Gy.Gy. véleményét és egyben válaszol is rá :LÁSZLO GYULA:A "kettős"honfoglalásról" c. nagyjelentőségű tanulmányában,Archeologiai Értesítő,1970, 2.sz 187. old.
3. -Irodalomtörténeti Közlemények, Budapest, 1970.1 szám 1 - 13.
4. -GYÖRFFY GYÖRGY :A honfoglaló magyarok települési rendjéről.Archeologiai Értesítő, 1970, 2. sz. 191 - 242. GYÖRFFY eme jelentős tanulmányaPADÁNYI VIKTOR folyammenti kultúra teóriáján épül - bár tatár mintákat alkalmaz - és ezzel még Szent István kora után is "partmenti nomádizálásról" beszél, lerontva a nagy külföldi, intuitív tehetséggel és kombinációs tehetséggel megáldott magyar történész megállapításait. Ezt természetesen csak azoknál éri el, akikPADÁNYI munkáját nem ismerik,
5. - U. o. 237. 6. - V. Ö. :4. jegyzet 7. - V. Ö. : 2. jegyzet, 186.o.
8. - H. W. HAUSSIG : Theophylaktos exkurs. Bizantion, XXIII (1953) 418
9. - "Edve" Vas-megyei falunév. 1o. - A. JAKSCH-WARTENHORST : Die Edlinge in Karantanien usw. AW, Sitzungsberichte 205. Band, 4. 11. - STESSEL J. :Adatok Sopron-és Mosony Vm. történeti földrajzához. Századok, 1900, I. f.
12. - V. Ö. : 3. jegyzet, 7 old. 13. - U. o. 14. - M. V. MINORSKY : Le nom de Dvin. - Kasāl/Kazah Revue des études arméniens, 1930 , 117-123 és Transcaucasica, - Journal Asiatique, 1930, 42 - 114. Hogy a mai Dévény neve is kapcsolatban áll a M. által oly részletesen tárgyalt D v i n kaukázusi helynévvel, nagyon valószínűsíthető.
16. - Sajnos, TOMKA SZÁSZKY J. munkáját csak ROMER FLORIS egy nemzetközi régészeti konferencián elhangzott előadása alapján ismerem. Ott jelent meg a közölt térkép is, amelyet az országszerte folyó ásatások teljesen igazolnak.
17. - V. Ö. jelen számunkban MISKOLCZI GY. tanulmányát :A kunok etnikumához, címmel.

HOZZÁSZÓLÁSOK

ANDRÁSSY KURTA JÁNOS : 'ÓKORI EREDETŰ MAGYAR EMLÉKEK' c. vitairatához.

SÁVOS OROSZLÁNOK ÁRPÁDHÁZI KIRÁLYAINK DÉNÁRJAIN.

A "Corpus Nummorum Hungariae" 105. számú dénárja III. Béla korából közl egy jellegzetes "négysávu oroszlánt" ábrázoló magyar példányt. Továbbá ismeretes az említett 200. számú dénár mellett II. Andrásnak két további dénár típusa, melyből az egyik az említett III. Béla-dénár oroszlánjára emlékeztet, csak tükörábrázolással. (Dr. Unger Emil: Magyar éremhatározó. Középkor. I. füzet, 1000-1307. Budapest 1060) ez azonos az i. m. 201. számú érmével. Ugyancsak emlékeztet erre a III. Béla-féle dénár az i. m. -ben 212. szám alatt szereplő példány is.

IV. László pénzei közt talán a jelzett "Corpus" 322. számú ábrája (azonos Unger i. m. 293. számú példányával!) és a 320-as számú (Unger: i. m. 308-as pl.) érdemesíthetők figyelemre.

Numizmatikusnak kellene eldöntenie ezt a kérdést, én csak azt tartom nagyon valószínűnek, hogy az elsőnek említett dénár kapcsolatba hozható az esztergomi oroszlánal is korábbi keltezésű a II. András-korabeli és a "Corpus"-ban 200. számú érménél.

KELEMEN ANDRÁS

A RÉGENSBURGI MAGYAR OROSZLÁN

Legnagyobb magyar régészünk, LÁSZLÓ GYULA hosszadalmasan foglalkozott a Regensburg melletti Schottenkloster közelében hajdanán állt templom ablakpárkányának magyar figurális alakjaival. (Folia Archeologica I - II, Budapest, 1939.) Ugyanezt a tanulmányt német nyelven kivonatolva is közölte az "Ungarn" c. kulturszemle a következő címmel: "Ungarn auf Regensburger Reliefen" (457 - 463).

A tanulmányban közöljük az egyik "sávós" oroszlántorzót. A sávok elmosódottan is kivehetők és vízszintes irányúak. Régészprofesszorunk különösen a stilizált állat combkiképzésével foglalkozik, mint keleti motívummal, melynek eredetét a következőkben mondja el: "Die Skulpturen zeigen Züge, die aus der Entwicklung der abendländischen Kunst nicht restlos erklärt werden können... Die Schätze der Awarenfürsten, die im 9. Jahrhundert nach dem Abendlande gelangten, scheinen sogar awarische Modenwelle mit sich gebracht zu haben, während später die Kultur des zum Christentum übergetretenen Ungartums bleibende Eindrücke in der des Abendlandes hinterliess..."

A kúnok ethnikumához

MISKOLCZY GYULA

Hazai irodalmunkban meglehetősen kevesen foglalkoztak a népvándorlás keleti phasisainak mozgatóival, a törökséggel. Őstörténetünk kutatásánál a nyelvészet és az archæologia eredményei mellett csak a török (és hozzátehetjük bátran, hogy a mongol) népek történetének a lehetőségig való tisztázása tudna útbaigazítást adni, de a történelmi geographia subtilis ismerete és a rendkívül különböző genreű forrásvariánsok által szükségessé tett összehasonlító forráskutatás, a melynek segítségével az V—XIII. század török-mongol népeinek története bizonyos fokig tisztázható, csaknem emberfeletti szorgalmat és kitartást kíván.

A történelmi geographiát említettem, mint főstudiumot. Ha valaki megpróbál azoknak a népeknek a történetéről írni, melyek nyolcz századon keresztül folyton váltogatták egymást a Mančúriától a Dnyeperig terjedő területen, megdöbbenve tapasztalja, hogy milyen nehézségekkel áll szemben. Nem a források csekély száma érinti a kutatót legkínosabban,² hanem az, hogy jóformán lehetetlen őket összhangzásba hozni. Mikor már minden kriterium cserben

Ez a cikk eredetileg úgy készült, mint J. Marquart új művének »Über das Volkstum der komanen« (kiadva Osttürkische Dialektstudien v. W. Bang u. J. Marquart, Berlin, 1911. Abh. d. k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen B. XIII. 1.) az ismeretése. Tekintettel arra, hogy eléggé nagy nehézségekbe ütközik Marquart művének a megszerzése és az élvezése, bővebben ismeretlem eredményeit, szem előtt tartva a magyar tudomány eredményeit is, a mit a szerző nem tehetett.

² A török emlékeket szépen ismerteti Thury József »Török nyelvemlékek a XIV. század végéig« czlmű értekezésében. Értek a nyelv- és széptud.-ok köréből, 18. kötet.

hagyott bennünket, egyetlen segítőeszköznek csak a történelmi geographia marad. Gondoljuk meg, hogy főforrásaink khinaiak, s ezek adatait kell a byzanci, arab és perzsa krónikákkal és itinerariumokkal összeegyeztetni.

Hasonlóképpen fáradságosak és kétes értékű eredményekkel fenyegetnek ezen a területen az ethnologiai kutatások is. Nem lehet nemzetekről beszélni, csak birodalmakról, nem népekről, csak törzsekről. Úgy a törökség, mint a mongolok beláthatatlan sokaságú törzsek conglomerátumából állott, melyekből időbeli és térbeli távolságoktól nem determinálva, egy-egy harcias törzs, egyesítve a legkülönbözőbb ethnologiai jellegű törzseket, hatalmas, de sokszor annál rövidebb életű birodalmakat alkotott. Valamennyi népnek közös sorsa az, a mi a magyarokkal és a besenyőkkel történt, hogy egyes ágaik letörtek törzsükről, s más nép kötelékében, más területen éltek tovább. A legtöbb esetben beolvadtak egy birodalomba, melynek a sokszor minoritásában levő uralkodó törzs csak nevet adott. Ez annál könnyebben megtörténhetett, mert valamennyiök culturája meglehetősen egységes volt, összehasonlításuknál csak kvantitásról lehet szó, kvalitásról alig.

Ezek meggondolása után csak az első pillanatban csodálatos, ha az olyan homogénnek gondolt birodalomban, a milyennek mi a tizenharmadik század közepéig virágzó kún birodalmat elképzeltük, a legkülönbözőbb népelemeket fogjuk találni, nem mint beolvadt alattvalókat, hanem mint uralkodó törzseket.

* * *

A XI század végétől a XIII. század közepéig félelmes módon szerepel egy nép az orosz, byzanci és magyar krónikákban. A byzanciak eleinte Ούζοι-nak, később hunoknak vagy Κόμανοι-nak, a mi forrásaink Cumaninak vagy Chuninak, s végül az orosz évkönyvek polovcoknak nevezik őket.

Az úzokat Konstantinos Porphyrogenetos említi először: «Tudnivaló, hogy a besenyők kezdetben az Atil folyó-

nál tanyáztak, valamint a Jeich folyónál is, a khazárok¹ és az úz nevűek szomszédságában. Azonban ötven év előtt az úgynevezett úzok a khazárokkal egyetértve és megtámadva a besenyőket, győztesek maradtak, és ezeket kiűzték a saját tartományukból és azt az úgynevezett úzok szállották meg mai napig».² Ekkor tehát, 894 körül a besenyők végleg átszorultak a Volgán, régi legelőiket a Volga és az Ural között elfoglalták a γūzok. Al Mašūdi is megemlékezik róluk annyiban, hogy szerinté télen többször átkelnek lovas csapataik a Volga jégén, s beűtnék a khazár birodalomba.³

A nyugati török birodalom megdőlése után a Čui és Talas vidékén levő legelőket elfoglalták a qarluqok (a VIII. század közepén), s maguk a nyugati törökök, az on oqok (on oγūzok) egyre jobban eltolódtak északnyugat felé, s maguk előtt tolták a besenyőket, a kik az Alsó-Jaxartes mellékén tanyáztak. Maguk a besenyők valószínűleg szintén hozzátartoztak a nyugati török birodalomhoz, s annak a megsemmisülése után a kangarok (azelőtt kängäriszek) külömböző törzsekből új conföderatiót alkottak az említett területen.⁴ Ez az eltolódás azután 900 körül fejeződött be a fenn előadott módon.

A γūz névvel már Kül Tigin siriratán találkozunk. E szerint a keleti török fejedelem halotti ünnepén a tür-

¹ Khazärt fordilok, mivel világosan iráshiba a kiadásban levő Μαζάρους (V. ö. Darkó könyvéről írott bírálatom, Tört. Szemle, III. évf. 394. I.).

² Const. Porp. De administrando imperio. cap. 37. p. 164. e. B. Ιστέον ὅτι Πατζινακίται τὸ ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὸν ποταμὸν Ἀτλήτιν αὐτῶν ἔχον κατοικήσιν, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸν ποταμὸν Γεγχ, ἔχοντες τοὺς τε χαζάρους (a szövegben Μαζάρους) συνοροῦντας καὶ τοὺς ἐπονομαζομένους Οὐζ. πρὸ ἐτῶν δὲ πεντήκοντα οἱ λεγόμενοι Οὐζ μετὰ τῶν χαζάρων ὁμονοήσαντες καὶ πόλεμον συμβαλόντες πρὸς τοὺς πατζινακίτας ὑπερίσχυσαν, καὶ ἀπὸ τῆς ἰδίας χώρας αὐτοὺς ἐξεδίωξαν, καὶ κατέσχον αὐτὴν μέχρι τῆς σήμεροι οἱ λεγόμενοι Οὐζοι ...

³ Marquart «Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge». Leipzig, 1903. 330. l.

⁴ Th. Houtsma «Die Ghuzenstämme». Wien. Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes. 2. B. 1888. ; Marquart «Über den Volkst. d. Kumanen». 35. l.

gišek, vagyis a nyugati törökök khaganja «az oꝛūzok bölcs pecsétörzöje. Maqarač» által képviseltette magát.¹ Könnyen feltehető tehát, hogy az on oq v. on aymaq (= tíz nyíl) elnevezés mellett korán használták a nyugati törökök az on oꝛūz nevet is.

Ezzel a kulccsal megfejthető az ujugurok őstörténetében szereplő két népcsoport on ujꝛur és toquz ujꝛur elnevezése is: ezek megfelelnek a historiai on oꝛūzoknak és toquz oꝛūzoknak, vagyis a nyugati törökségnek és a keleti törökségnek. A későbbi ujꝛur birodalomban (a VIII. század közepén alakul) az arkhaikus toquz oꝛūzból, melyet senki sem értett meg, tuquz ujꝛur lett, s ennek az analogiájára lett az on oꝛuzból on ujꝛur.

Megjegyzendő, hogy az on ujꝛur nevet megtaláljuk már a VIII. század közepén. Bojun Čur ujꝛur khagán sírfeliratán.² Ámde itt úgy szerepel, mint arkhaizmus, mint olyan név, mely a VII. század elején még tényleg használatban lehetett. Nem volt ez egyéb, mint egy, a tiēt-lik conföderation belül (a hung-nuk utódai) 600 körül megalakult ujꝛur politikai conföderatio elnevezése, melyet az általános oꝛūz név mellett csak meglehetősen ephemer-jellegű politikai elnevezésnek tekinthetünk.

E szerint a következőképen tisztázhatjuk a fogalmakat:

oꝛūz (oq-uz = nyllas emberek [?]) = Ὀῤῥῶρ, egy csomó török, esetleg nem török fajú nomád törzs összefoglaló neve, a legrégebb és legállandóbb elnevezés.

On oꝛūz (= a tíz oꝛuz) = Οὐνωσῶρ, mely mellett régebben az on oq és az on aymaq név is előfordul, a nyugati törökök hivatalos elnevezése.

On ujꝛur (= a tíz ujꝛur) egy 600 körül virágzó conföderatio neve, a melyhez hozzátartoztak a tulajdonképeni ujꝛur törzsek is.

¹ Marquart i. m. 35. l.

² V. ö. G. H. Ramstedt «Zwei ujꝛurische Runeninschriften in der Nordmongolei». Journ. de la Société finno-ougrienne XXX. Helsingfors. 1913. Idézve Marquartnál i. m. 199. l.

Toquz orūz (= a kilencz oruz), egy, a hetedik század óta kimutatható újabb confœderatio neve. mely az előbb említett on ujgur confœderatio több törzsét magában foglalta, s a melyben a vezérszerepet a tulajdonképeni ujgurok vitték.¹

A ruzok két főcsoportra oszlottak: az uęuqokra (vagy üęüqőkre) és a buzuqokra. Háborúban az előbbiek képezték a sereg balszárnyát, a buzuqok a jobbszárnyat. Akkoriban szokásos politikai és katonai felosztás volt ez, a melyet még ma is megtalálunk a qara-qyrzyzeknél. A két alcsoport mindegyikébe még tizenkét-tizenkét törzs tartozott.² A IX. század elején az oruzok, épen úgy, mint a qarluqok, egy-egy jabru kormányzása alatt állottak, s valószínűleg elismerték az ujgurok fenhatóságát.³

Azt már említettük, hogy a ruzok át-átnyargaltak a Volgán, a hol a meggyengült khazár birodalom meglehetősen olcsó prédának kínálkozott; nagyobb szerepet azonban egyelőre még sem az orosz, sem a byzanci, sem a magyar történelemben nem játszottak.

A XI. század közepén hatalmas nomád nép jelenik meg a Dnyeper mellékén. Erejét megérzik nemcsak a besenyők, hanem a magyarok, byzanciak és az oroszok is.

Legtöbbet szenvedtek tőlük az oroszok. Már első felépésük véres veszedelem volt rájuk nézve, s a megjelenésük által keltett rémületet legjobban első annalistájuk, Nestor szavaival jellemezhetjük: «A polovcok elsőizben rohanták meg az oroszokat... Isten vétkeink miatt szabadította ránk ezeket a pogányokat; Russia fejedelmei megfutottak és a polovcok győztek; mert Isten haragjából küldi az idegeneket az országok ellen és akkor megalázva

¹ Marquart i. m. 35—38. l. és 199—201. l.; Munkácsi Bernát «Az ugor népnevezet eredetű» című értekezésében (Ethnographia. VI. köt.) helyesen állapította meg az ngor hęv fogalmi körét.

² Houtsma i. m. 220—221. l.

³ Marquart i. m. 37. l.

visszatérnek az emberek az Urhoz». ¹ A polovcok kezdettől fogva rendkívül agresszíven viselkedtek. Míg az úzokról félszázadon keresztül alig ballottunk, most egységessé tömörülve kegyetlenül pusztítanak távol eső területeken, mindig hajlandók rablókalaudokba bocsátkozni. Önkéntelenül is felmerül az a fellevés, hogy a polovcok egy, az úzoknál sokkal energikusabb, azoktól független individualis jelenség.

Tudtommal irodalmunkban még mindig az a fellevés uralkodik, hogy a polovcok, illetve a kúnok azonosak az úzokkal. Megtaláljuk ezt az egyeztetést Hunfalvinál épen úgy, mint Vámbérynél, gróf Kuun Gézánál és Mészáros Gyulánál. ² Annál fontosabb Marquartnak csálhatatlanul bizonyos véleménye, hogy a XII. század hatalmas kún birodalmában nem az úzok játszották a főszerepet, hanem egy más fajbeli törzs volt az, a mely hatalmas confœderatióba egyesítette őket.

Ezen új törzs etnikai jellegéről csak a név ad némi felvilágosítást. Vallására nézve nagyon eltérők a vélemények. Valószínűleg sok keresztény volt a rabszolgái között, talán mohamedán volt már nagy részben, de a legtöbb még mindig pogány maradt. A török népek tulajdonképpen egy istent imádtak, a firmamentumot, ilyen lehetett a kúnok vallása is, tehát ethnikumuk megállapításánál egészen indifferens lenne, ha hővebben ismernők is. ³

A polovc név tartalmát már sokan vizsgálták, megglehe-

¹ Chronique dite de Nestor, traduite par L. Leger. Paris, 1884; a 6569 (1061) és a 6576 (1068) évhez. 138. és 142. l.

² Hunfalvy «a kún vagy Petrarca codex és a kunok» (Akad. Ért. a ny. és széptud. kör. IX. 1881) 13 l.: A kúnok tehát úz név alatt látásunk körébe a Kr. u. 880—900 tájban esnek...; Vámbéry «A török faj». Budapest, 1885. 460. l.; «A türkománok egy-egy része úz vagy kún (kuman) gyűjtőnév alatt nyugot felé vonult...; Gróf Kuun Géza «Adalékok Ázsia s Kelet-Európa ethnographiájához a IX. és X. században». Erd. Múzeum 1893. 436. l.: «Az ogluz v. guzz törzsekből a kúnok ... már régebben kiváltak...»; Dr. Mészáros Gyula «Magyarországi kún nyelvemlékek». Budapest, 1914. 13. l.: «A kúnok régi ogúz. uz nemzeti (!) neve...»

³ Marquart i. m. 33—34. l.

tősen kevés sikerrel. Hammer—Purgstall véleménye sokáig uralkodott: «weniger zweifelhaft ist der Ursprung des Namens der Polowzer, welcher nichts anderes als die Usen der Steppe beisst, indem das russische Pole nur die Übersetzung des türkischen Descht, und Owz nur eine breitere Aussprache (!) von Us...»¹ Vámbéry még elfogadja Hammer véleményét.² Nagyon korán megindult a tudós etymologizálás, hogy ezt a nevet a régi parthusokkal hozzák összeköttetésbe. Ugyanolyan naiv tévedések keletkeztek azután ebből, mint mikor a dánok nevét a dákokéból vezették le, Dániát Dáciiából. Sajnos, még gr. Kuun Géza is, rossz elméletek után indulva, azt hitte, hogy megtalálhatja a kúnok őseit a classikus íróknál. «Ex iis, quæ supra diximus, id quoque sequitur, Cumanos cum Parthis coniunctissimos fuisse...»³ kiált fel, miután a parthusok nevét sikerült neki a török barmak igéből levezetni, s miután Pliniusnál talált egy Commani nevű népet és egy Cumania nevű kastélyt.⁴ A Comani népnév (Melanál, Plinius forrásánál Choman) azonban Ktesias Χωρα μυαίων-ra vezethető vissza, s úgy ennek, mint a híres alánvárnak a legkisebb köze sincs a kúnokhoz.⁵ Ép oly elhibázott dolog, mikor ugyancsak Kuun az Alsó-Volga mellett már a Kr. utáni II. században Val-okat keres (v. ö. a német íróknál előforduló Falones nevet) Ptolemaios és Plinius után.⁶ Ptolemaios tudniillik azokat a népeket, melyek a térképen már nem fértek el a Kaukázusban, egyszerűen kivetítte a síkságra. Az őnála

¹ Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak. Pest, 1840. 18. l.

² Vámbéry «A magyarok eredete». 1882. 98. l.

³ Gr. Kuun G. «Codex Cumanicus bibliothecæ ad templum divi Marci Venetiarum». Budapest, 1880. p. LXVIII. V. ö. Relatum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. I. 74. l.

⁴ C. Plini Secundi naturalis historiæ libri XXXVII. ed. C. Mayhoff Lipsiæ 1906. I. VI. C. XVI. p. 449.

⁵ Marquart i. m. 185. l.

⁶ Relat. I. 84. l.

előforduló *Οζαλα* megfelelnek a Tabula Peutingeriana-n a Kaukázus közepén elhelyezett divaloknak.¹

Az összes hasonló hangzású, illetve hasonló értelmű neveket könnyen meg lehet érteni, ha az orosz polovc nevet helyesen magyarázzuk. A polovci, illetőleg polovec név nem ethnikai tartalmú elnevezés, hanem az orosz *полювы* = fakó (fahl. hellgelb) melléknévből képződött. Ebből lett a lengyel krónikák Plaucija, a cseh plawci, a magyar palócz, s a németeknél Falones, Phalagi, Valvi, Valeweu, Valwen.² A legmeggyőzőbb bizonyíték ezen elmélet helyességére Brémai Ádám megjegyzése: «Ibi sunt homines pallidi, virides et macrobii, quos appellant Husos...»³ Ezek a sápadt, hosszúéletű emberek, a kiket ő a huzokkal azonosít, csak a polovcok lehetnek. Még a név két változatára idézhetünk egy-egy meggyőző példát. A német elnevezés latinizálását Falones alakban feltaláljuk Freisingi Ottónál: «...Pecenati et hii, qui Falones dicuntur, crudis et immundis carnibus ... vescuntur»⁴ és Ruysbroek említi, hogy a kunokat a németek Valani-nak nevezik.⁵ Nagyon fontos lenne, ha a kunok külső habitusáról, arcuk és hajuk színéről, szokásaikról lehetőleg sokat tudnánk, mert akkor meglelnők a polovc elnevezés okát is.

Jóformán teljesen megfejthetetlen a *qoman*, *Comanus*, *Cumanus* elnevezés. Tudvalevőleg a byzanci íróknál, valamint csaknem az összes nyugati népeknél általánosan használatos volt ez a név. Hogy gr. Kuun Géza tévedett, a mikor Pliniusnál meg akarta találni a kúnok ezen elnevezését, arra már előbb rámutattunk. Hasonlóképen alig kell említeni, hogy hihetetlenül naiv Marmorstein Arthur feltevése, a ki a Tiglat-Pilešzer asszir király (élt Kr. e. a XII.

¹ Marquart I. m. 176—7. l.

² Marquart I. m. 29. l.

³ Adami «Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum». I. IV. c. 19.

⁴ Chronicon a 897. évhez.

⁵ Marquart I. m. 173. kk. I.; az összes változatok és megfejtési kísérletek felsorolását összeállítja.

században!) ékiratos emléken szereplő kumani nevű népnél felveti azt a kérdést, hogy «vajon nem a kunokról szól-e itten az első történeti hír?»¹

Hammer—Purgstall nem mer a név etymonja felett dönteni, csak épen megemlíti egyes lehetők látszó feltevéseit, hogy a Cumani név talán összefügg a turkomannal, vagy a Kuma folyó nevével, vagy a régi Cumania nevű kastélylyal,² szóval feltételezi azt, hogy ezt a nevet tisztán a nyugati irodalomban csinálták tudóskodó etymologizálással. Vámbéry theoriája még kevésbbé állja ki a kritikát: «A mi a Kuman vagy Koman elnevezést illeti, úgy hisszük, nem tévedünk nagyot, ha e nevet . . . magyar eredetűnek tartjuk, melyhez csak a latin -anus képző járult.»³ Persze Vámbéry nem vette tekintetbe, hogy ezzel az elnevezéssel a legkülönbözőbb népeknél találkozunk, melyek bajosan kölcsönözhatték a magyaroktól. Annak az általános feltevésnek, mely a Cumani elnevezést a Kuma folyóval hozza összefüggésbe és nyugati eredetűnek tartja, hathatósan ellentmond az, hogy a Kuman név előfordul ugyis, mint egy polovc vezér neve, azon húsz vezér egyikéé, a kik az 1103-iki véres csatában elpusztultak.⁴

Kimutathatólag két népnél találjuk meg a qoman nevet. Mikor Mihály antiokhiai patriarkha elbeszéli a törökök vándorlását, előadja, hogy mint osztak ezek három részre és hogyan költöztek más-más világtáj felé. «Azok pedig, a kiket a sors az északi oldalra utalt, a görögök birodalmának a határán vannak, északra tőlük, és qomaninak nevezik őket, a mint ezt azon tartomány neve magával hozta . . .»⁵ Hogy Mihály felfogása anakhronistikus, azt eléggé világosan látjuk, ha az utolsó megjegyzését figyelembe vesszük: ő csak a korában fennálló helyzetet írta le (a XII. század második felét).

¹ «Az ékiratok ,kumani' népéről». Keleti Szemle. V.

² I. m. 18. l.

³ «A magyarok eredete». 97. l.

⁴ Nestor az 1103. évhez. LXXXV. c. 219. l.

⁵ Idézve Marquartnál I. m. 32—33. l.

Rašid addīn Tarich-i-Ghazanījában találjuk a következő adatot. Ujguristan lakói az ő leírása szerint két folyam területén telepedtek le. Azokat, a kik a tíz folyó területén laktak, on ujguroknak, a kik a kilencz folyóén. toquz ujguroknak nevezték. A tíz folyó közül a két utolsót Qumlāncu-nak és Ütikānnak hívják. Az előbbi mellett az ong nép lakott, az utóbbi mellett Qoman aty-k.¹ A felemlített folyó-nevek ismeretesek előttünk, előfordulnak más forrásokban is, s azokból kitűnik, hogy nem folyó-, hanem tartomány-nevek. Qumlāncuban született az uigur hagyomány szerint Buqu khán, a ki az ujugurokat a manikhäusok vallásával megismertette, vagyis a históriai Buqu khagan.² Sem Qumlāncu, sem Ütikān fekvését pontosan nem tudjuk meghatározni. Ez utóbbi mindig úgy szerepel, mint a török hatalom középpontja, a melyet a hegemoniára emelkedő nép sietett elfoglalni, hogy mintegy külsőleg is bebizonyítsa uralmát. Thomsen a Changai hegységgel, illetve a Déli-Altáj keleti ágával azonosítja, s az ő feltevése még a legvalószínűbb.³ Annyi bizonyos tehát, hogy mindkét hely drága volt a törökség előtt, az első, Qumlāncu a Jelengä és a Toyla melléki uigur őshazát jelölhette. Ütikān pedig a török törzshazát, mely 744 óta az ujugurok hatalmában volt. Ha tehát Rašid addīn ezekre a területekre ongokat és qomanokat helyez, ezek csak későbbi betolakodók lehettek ott.

Egy nagyon valószínű feltevés kínálkoznék. A mint Rašid addīnnál az ongok és qomanok a szent földek lakói, vagyis ők állanak a keleti törökség élén, más íróknál, nevezetesen al Bērūnīnál a qūnok és a qajyk visznek vezető szerepet. Meg lehetne tehát kockáztatni azt a bypothesist, hogy ugyanazoknak a népeknek különböző elnevezéseivel találkozunk s hogy a qūnok qoman nevüket talán egy Qoman nevű vezérük után kapták. A talány ilyenfajta megoldásának azonban ellentmond az a körülmény, hogy az ong nép terüle-

¹ W. Radloff «Das Kudalku bilik». I. T. St. Petersburg, 1891. XXV—XXVI. I.

² U. o. XI.III—XLIV. I.

³ Inscriptions de l'Orchon déchiffrées. 152. i.

tének fckvése azonos a keresztény kerait-tatárok területével, a kik az Orgon és a Tola partjain a Qaraqorun hegység szomszédságában laktak. Így az előbb említett ong törzs ezen nevét tényleg Ong khántól kapta (= János presbyter), a ki Cingiz kbán korában a keraitok fejedelme volt. Az előbbi ong qoman = qajy qün összevetésből tehát ki kell vennünk a qajykat, s így természetesen elesik a qoman qun azonosságáról való feltevésünk is. Egyelőre tehát a qoman név megfejtethetlen.¹

A qün névvel meglehetősen sokszor találkozunk a török népek történetében.² A nagy chwärizmi asztrologus, al Bērūnī felsorolása szerint a qajyk és a qünok lakóhelye még a qyryzekétől és a tozuzuzokétól (ujgurok) is keletre feküdt. tehát valahol a qytai-k határán lehetett, s ez a két törzs volt a legkeletibb török törzs.³ Még értékesebb egy másik, Muḥamed-i 'Aufīnāl előforduló értesítés. A török törzseket sorolja fel ő is, s többek között a következőket jegyzi meg: «Hozzájuk (t. i. a törökökhöz) tartoznak továbbá a ma(u)rqák, a kiket qünoknak neveznek. Ezek Qyta tartományból vándoroltak ki és elhagyták saját szállásaikat a miatt, mert legelőik szűk volta... (lacuna) ... Kinči b. Tuchfär (?) a khwärizmsah közülök való volt. Azután egy qajy nevű csapat rohanta meg őket, a kik, mivel számra és hadi készületre nézve felettük állottak, kiűzték őket a saját legelőikről. Erre a Sārī tartományba vonultak (Tabarisztanban) és Sārī lakói a turkmánok tartományába költöztek. A rüzok a besenyők tartományába mentek az Örmény-tenger partjai mellé...»⁴

Ez az elbeszélés jelentékenyen segít bennünket a qünok vándorlási idejének meghatározásában. Az itt szereplő

¹ Marquart i. m. 58—64. l. ; 203. l.

² Nem tudom, honnan vette Vámbéry azt az állítását, hogy ott «a kün ethnikai elnevezés Ázsiában egyáltalában nem, és a vele jelzett török népnél még kevésbé volt ismeretes». A magyarok eredete. 91. l.

³ Marquart l. m. 39. l.

⁴ Marquart i. m. 41. l.

khwarizmsáh, ha helyes nevét nem is tudjuk megállapítani, hízonyára 1097-ben volt Khwārizm kormányzója. Hu ő qūn származású volt, úgy a qinoknak már régen meg kellett jelenniök Khwārizmben, bogy közülök válaszszanak kormányzót. Maga az elbeszélés nem egységes típusú, vannak benne arkhaizáló vonások; így a mil a ħuzokról mond, azokat egy X. századból származó forrásból meríthette, hiszen tudvaleő dolog, hogy a besenyők már a IX. század végén kiszorultak régi legelőikről. Rendkívül fontos az, hogy 'Aufi a qūnokat és a qajykat nem számítja még a ħuzokhoz, ellenkezőleg élesen megkülönbözteti őket egymástól.

Ibn al Apīr már a ħedsra 408-ik événél megemlíti (1017 máj. 30—1018 máj. 19), hogy a törökök felkerekedtek Kína szomszédságából, s megtámadták a beteg Toħan kasħari khán országát. Ennek azonban még sikerült kiveni őket. Lehet, hogy igaza van abban a krónikásnak, hogy ekkor még sikerült viisszaszorítani őket, de az is lehet, hogy már ekkor, vagy csak nagyon kevéssel később először a qūnok, azután a qajyk henÿomultak a ħuzok területére, az Alsó-Jaxartes mellékére.

Ezek a qūnok azonban, a kik Khwārizm steppéin maradtak, s a kiket a qajyk Sariba szorítottak, csak egy töredéke volt a qūn népnek. A nagyobb rész már előbb kiköltözött Európába, s a Don vidékén állapodott meg. Ha meggondoljuk, hogy 1017—18 körül kezdődött a qytai-k nagy vándorlása nyugat felé, és az 1049-ik év körül lépnek fel a polovcok a besenyők földjén, könnyen beláthatjuk, hogy a qūnok vándorlása valamely népvándorlásnak egyik jelensége.¹ Az előbb említett két dátum közé eső ħarħincz év alatt kellett a qūnok vándorlásának történnie. Ezt a feltevést megerősíti az örmény Urhai Mathēos krónikája is: «... Az örmény időszámítás 499. évében (1050 51 Kr. u.) a rómaiak házában nagy zavarodás támadt és sok tartományt emésztett el a kard éle. És iszonyú öldökléseket és keserves napokat okozott a pacenikk'-ek dőħfaló istentelen piszkos népe, a go-

¹ Marquart i. m. 47—48. l.

nosz és vérivó bestiák. Mert a kigyók népe felkerekedett és leverte a fakókat, és a fakók felkerekedtek és leverték az úzokat és a besenyőket és egyértelműleg a rómaiak háza ellen támadtak...»¹ Egy pozitív dátum a qūnok első szerepléséről nézve, de egyúttal bizonyíték arra is, hogy Mathēos még tudott arról, hogy a polovcok és az uzok aem voltak homogén népelemek.

Ha kb. 1050. a terminus ante quem a qūnok bevándorlására nézve, úgy egy terminus post quem-et is meg lehet állapítani. 1030-ban még Ibn al Apir említi a khazár birodalmat, a melybe egy kurd rablófőnök betört, de visszavonulása közben a khazárok utolérték és megsemmisítették seregét.² Ez a khazárok utolsó említése. Később birodalmuk helyén Saqsyn várost és tartományt találjuk. Ez nagyon valószínű, hogy a régi khazár főváros, Sarighsähr helyén feküdt, de lakói már nem khazárok voltak, hanem gúzok. Könnyen feltehető, hogy a qūnok végleg megsemmisítették a khazár birodalmat, s a khazárok kénytelenek voltak visszahúzódni előlük a Kaukázusba és a Krim-félszigetre. 1030 és 1019 között kellett tehát a qūnoknak a Don környékén megjelenniük.

Előbb említettük, hogy a qūnok a qajykkal együtt a legkeletibb török törzs lehetett, s így valahol K'i-tan határán lakhatott. Némi valószínűséget kölcsönöz ennek a feltevésnek a náluk előforduló Kytan, Kitan-opu név, világos utalás Qytára (a mai Kelet-Mongolország, a Bajkál-tótól keletre).³ Talán ezzel a névvel áll rokonságban a mi történelmünkben szereplő Knthen király neve is.

A qūn, mint ethnikai jelölés, a legtöbb turko-tatár népnél kimutatható. Ebben mellőznünk kell egész csomó régi névvel való rokonságát, a mit pedig azelőtt szívesen emlegettek. Így mindenekelőtt lehetetlen összeköttetésbe hozni a *qun* nevet a hung-nyal (régibb alak kung-nn), a

¹ Marquart i. m. 54—55. l.

² Marquart i. m. 56. l.

³ Nestor az 1095. évhez. LXXVIII. c. 1901. és az 1103. évhez LXXXV. c. 219. l.

φάβοι, ζῆφοι, φοῖβοι. Phuni, φῶνοι. (Chrini. Τροῦατοι etc. a Kr. n.-i III. századból fennmaradt geographiai munkákban található nevekkel. Az első, úgy látszik, gúnynev volt. a turfáni kū-suk indog. nyelvén u «kun» mindenesetre annyit jelentett, hogy «kutyák». Az utóbbiak a bhanṭa vagy bhuṭa név különböző átírásai, s kétségkívül a tibetieket értették rajtuk.¹

Hasonlóképen nem szabad a qyryzek khinai kien-kün nevét esetleg egyeztetni a qūnnal, mivel valószínűleg semmi egyéb, mint a qyryz (illetőleg vocálbarmónia nélkül kirkuz) név khinai átírása. Gabriel Devéria a kien-kün nevet két elemre bontotta és összefüggésbe hozta a Kem (Jenisszei) és kün (Orqon) folyónevekkel, s fogalmi körét ezen két folyó között lakó népre értelmezte. Ez a vélemény már azért is hibás, mert a qyryzek eredetileg kb. a mai szemipalatinzski kormányzóságban laktak, épen nikoriban az említett nevük előfordul, s csak később szorultak keletre, a Jenisszei forrásvidékére.²

Ellenben joggal kereshetjük a qūn nevet, mint népi-nevet, az ā-sun-ok fejedelmeinek kun-hok, illetve kun-bi czimében. Ezeknek az ā-sunoknak a fajiságát nem tudjuk bizonyosan meghatározni, de alighanem iráni maradékok voltak, kik nyelvükben hamar turkizálódtak. Mivel egész sor fejedelmük nevében szerepel a «bi», feltehetjük, hogy ez megfelel a török bāg; bāj titulusnak, s kun-bi annyit jelent, mint a kunok bégje. Hogy azután a qūn és ā-sun nevek milyen viszonyban vannak egymással, az még felderítésre vár. A másik lehetőség az, hogy a «kun» ebben az esetben csak adjectivum «nagy», «hatalmas» jelentéssel.³ Valószínű, hogy az ā-sunok az on oγüzokkal szoros összeköttetésben állottak; erre vall legalább is ősmondáik hasonlósága, a melyekben egyformán szerepel a farkas-dajka.⁴

¹ Marquart i. m. 64—65. l.

² Marquart i. m. 65—68. l.

³ V. ö. K. Shiratori cikkét «Über den Wu-Snn-Stamm in Centralasien». K. Sz. 3. k. 138—139. l.

⁴ Marquart i. m. 68—69. l.

Priskos beszéli el, hogyan szedte rá Peirozes (Pērōz) perzsa király τὸν κοῦγγαν τὸν Οὐγγων (sc. τὸν κιδαριτῶν) ἡγούμενον: mikor tudniillik a kidariták kunkhánja megkérte a perzsa király nővérének a kezét, az egy rabszolgát öltöztetett fel fejedelmi ruhába, s azt adta hozzá nőül.¹ A kidaritákat a dzuan-dzuanok (avarok) szorították a Balkhánhoz (a krasznovodszki öböl mellékére), birodalmuk a fehér hunnokra, főleg a cöl törzsre támaszkodott. A κοῦγγαν mindenesetre méltóságnév, semmi egyéb, mint qūn qān = a qūnok khánja. A khánról tudjuk, hogy az a hephthalitánál használt czim volt, s a qūn nevet is meglehetősen valószínűséggel hozhatjuk velük összefüggésbe. A fehér hunnok az indiaiak hūṇa, felsorolásokban sita (vagy švēta) hūṇa és hāra hūṇa néven ismerik. Az első névvel kétségtelenül a fehér hunnokat jelölték, így az utóbbi aligha lehet egyéb, mint a török qara qūn = fekete qūn. A švēta hūṇa hephthalita eredeti hangzása aligha lehetett egyéb cāgan qūnnál. Ebből annyit mindenesetre következtethetünk, hogy vagy a fehér hunnok, vagy a történetileg először szereplő horda neve qūn-nak hangzott. A chionita elnevezés arkhaizálás.²

Régi etymologizálás eredményeként a pannoniai avarok nevében is megtaláljuk, mint a név második elemét, a qūn nevet. A varqūnok (Ουαρκανίται) Menander említi először; szerinte Τουρξάνθος (Türk-šad) török fejedelem szemükre hányja a rómaiaknak, hogy képmutatók, csalárdak, mert elősegítették rabszolgáinak, a varkhonitáknak szökését. A legteljesebben Theophylaktos Symokatta adja elő ezen nép eredetét és Pannoniába jutások történetét: «Ezen győzelem által... nagy önbizalmat nyerve... az avarok népe leigázta (t. i. a khagan)... Hazugan viselik az Isiros körül lakó barbárok az avar nevet... Az avarok leverése után hát ... egyesek Tangast lakóihoz menekültek... Más avarok a vereség folytán nyomorultabb sorsba jutva az úgynevezett mukrikhoz mennek. Ez a nép igen közel van

¹ Excerpta de legationibus. ed. C. de Boor. 1903. 153—154. l.

² Marquart i. m. 70—71. l.

a tangustiakhhoz... A khagan az ogorokat is alávetette mind... Ezek keleten laknak, hol a Til folyó folyik. ... Ennek a népnek a legrégibb uralkodói Varnak és Khunninak hívták; őtlük népeik egy része is örökölte nevüket, a kiket *Oðar xai Xouvi*-nak hívnak... Azután elmondja, hogy a barselték, unugurok és szabirok igen megijedtek, mikor a menekülő varkhonitákat meglátták, mert azt hitték, hogy avarok.¹

Theophylaktos Symok. szerint tehát az avarok törzsnépe a Til (Τύλα v. az Orqon?) mellett lakó *Ὀγώρ* volt, mely utóbbi név alatt az *ογϋζ* lappanghat, a régi tiét-lik képviselője. Hasonlóképen a *tarniaqokra*, *kozagerokra* és a *zevendekre* (az előbbiek a kurturgur bulgárok, az utóbbiak ismeretlenek) is azt mondja, hogy azok is *Oðar* és *Xouvi*-k. Az *Ὀγώρ* és a *Oðar + Xouvi* tehát *ónála* ugyanazon fogalom. *synonim* jelölése.*

Ha meggondoljuk, hogy ezek a pseudo-avarok éppen akkoriban tűntek fel, a mikor a félelmes középpázsiai avar birodalom megdőlt (553—555 k.), hogy külsejük annyira avar származásra vallott, hogy minden népet megleévesztettek, a melyeknek a szomszédságában csak megjelentek, hogy uralkodójuk neve khagan volt, épen úgy, mini a dzut-dzut-óké, feltehető, hogy tényleg az avarokhoz, sőt a legelőkelőbb törzshöz tartoztak, a kik futásuk közben magukkal ragadtak a tiét-likek közül is egyes hordákat, jóllehet azok már 546-ban meghódoltak a tu-kiuknak. Így a *Oðar*-ok (avarok) megfelelnek a khinaiak dzut-dzutjainak, a *Xouvi*-t

¹ Theophylacti Simocattæ Historiæ. I. VII. c. 718. ed. de Boor. 1887. 257—8. I.: «ἐπὶ τῇ νικῇ ... εἰς μέγα ἀρθεῖς τὶ τῶν Ἀβάρων ἔθνος κατεδουλώσατο... ψευδωνύμως γὰρ Ἀβάρων προσηγορίαν οἱ περὶ τὸν Ἰστρον περιβάλλοιτο βάρβαροι... ἡττηθέντων γοῦν τῶν Ἀβάρων... οὐ μὲν πρὸς τοὺς κατέχοντας τὴν Ταυγὰς τὰς ἀποφυγὰς ἐποιήσαντο... ἕτεροι τῶν Ἀβάρων διὰ τὴν ἡττὰν πρὸς ταπεινοτάραν ἀποκλίναντες τὴν παρεγίνοντο πρὸς τοὺς λεγομένους Μουαυρ. τοῦτο δὲ τὸ ἔθνος πλεσιέστατον πέφυκε τῶν Ταυγὰς... ὁ Χαγάνος καὶ τοὺς Ὀγώρ ἐχειρώσατο πάντας... οὗτοι δὲ πρὸς ταῖς ἀνατολαῖς τὰς οἰκίσεις ποιοῦνται, ἐνθα ὁ Τίλ διαρρεῖ ποταμός, ... οἱ δὲ τούτου τοῦ ἔθνους παλαιάτατοι ἑταίροι (Ὀðar καὶ Χουννὶ ὀνομαζόμενοι). ἐκ τούτων καὶ πιντ τῶν ἔθνων ἐκείνων τὴν ὀνομασίαν ἀπεκλήρωσαντο (Ὀðar καὶ Χουννὶ ὀνομαζόμενα.»

pedig ogor (= ogluz) nemzetségre, talán az ünokra, a tiét-likek legdélilbi ágára kell értenünk. Ez ellen a feltevés ellen csak az szólana, hogy az ünok-at az előbbi századokban még nem említik a tiét-likek törzsei között.¹

Nagy zavart okoz azonban az, hogy a var név (= khin. oat) úgy is szerepel, mint a hephthaliták uralkodó hordájának a neve, tehát minden a ko-kū-ekkel (= tiét-lik), valamint a dzut-dzut-okkal való ethnikai kapcsolat nélkül, sőt a kaukázusi bunnoknak, a bephtbaliták egyik töredékének a fővárosát Varačánnak hívták, ép úgy, mint a hephthaliták fővárosát (Var-hephthaliták-éan), s a hatalmas kaukázusi hephthalita birodalom uralkodójának a címe a IX. században awār, sőt még azt a népet is, a melybe beolvadtak, avaroknak hívják mai napig (Dnyesztánban).

Fontos, hogy Jordanes bizonyossága szerint a Dnyepert Varnak hívták,² s ebből a névből levezethető a folyó besenyő neve is: Βαρούχ = War-yγ. Ez a körülmény valószínűvé teszi, hogy a «var» nem ethnikai, hanem topographiai jelölés volt, a melyet egy folyótól kölcsönöztek. Egyelőre azonban még nem lehet igazolni ezt az elméletet, mert bár a mondák szerint a hephthaliták az Altáj-hegységből vándoroltak ki, ott nem tudunk egy «War» geographiai jelölést találni. Hasonlóképen megnevezíti ezt a különben tetszetős elméletet a «wār»-nak a qūn szóval való összetétele. Mert, ha a «war» geographiai jellegű megnevezés, úgy a «qūn»-nak is annak kellene lenni, s ennek semmi nyoma sincs az egész középázsiai nomenklaturában.

A legvalószínűbb megoldás az, hogy a «(Ἰ)βαρχωνίται»-nak két szóba való szétszakítása mesterséges etymologizálás eredménye, a mennyiben (Ἰ)βαρχωνίται = Warkhoni emlakok, s Warkhon = Orqon. A Wa~o hangváltozást némileg megmagyarázza az, hogy khin. wang~tör. ong.³

A hung-nuk utódjainak, a tiét-lik törzseknek a felsoro-

¹ Marquart i. m. 70—74. l.

² Jordanes «De Getarum origine et rebus gestis.» c. LXX. 269.

³ Marquart i. m. 74—76. l.

lásakor említik a kínai történetírók a törzsek első csoportjában, mely a Tok-lok (= Toŕla, Tola) folyótól északra tanyázott, az ün törzset is. Később azonban a tulajdonképeni ujgur birodalmat alkotó kilencz törzs között nem szerepelnek. Így a qün név tartalmának eldöntésére nincsenek befolyással.¹

Mindezen mpek között, a melyeknél a qün nevezetet megtaláltuk, nem szabad etnikai kapcsolatot keresni. Csupán az á-sunok azok, a kiket esetleg kapcsolatba lehet bozni a qünokkal, de azokról viszont csak annyit tudunk, hogy a Fü-mön-hsien és a Sa-ču között laktak. Nem tudjuk, hogy milyen fajhoz tartoztak, de az tény, hogy hamar turkizálódtak.² Így csak az ujgur ünokról és a qün ≡ qomanokról nem tudunk semmit sem közelebbről.

Egy merész hypothesis talán rávezethet a qünok eredetére!

Kínai források szerint a moh-hohk a tat-tatok (talárok) ősei voltak, egy nagy csoport törzse, a kiktől a későbbi mongolok származtak. Mindaddig úgy tekintették a moh-hohk-at, mint a gürcitok és a mančuk őseit. A kínai «öt dynastiá»-ról (907—960) írott könyvek szerint azonban «a tat-tatok» a boat-katok egy megmaradt ága. Eredetileg He-től és k'i-tan-tól északnyugatra laktak. Később a k'i-tanok legyőzték őket és szétszórták törzseiket... stb.»³

Általában az összes tudósítások megegyeznek abban, hogy a moh-hohk, illetve boat-katok az V—VII. században Ko-li (Korea) szomszédságában laktak, attól északra, s beütéseikkel, mint kitűnő íjászok, folyton háborgatták szomszédaikat.

Vessük össze ezzel a tudósítással 'Aufi adatát: «... a ma(ur)qák, a kiket qünoknak neveznek...»⁴ A «ma(ur)qa» kétséggkívül összefoglaló értelmű jelölés, s a qün az individualis törzsnév. A moh-hoh ≡ boat-kat ≡ but-kat név azon-

¹ Marquart i. m. 77. l.

² Marquart u. o.; K. Stricatori i. m. 112. l.

³ Marquart i. m. 80-81. l.

⁴ L. előbb.

ban nagyon könnyen lehet egy murqa név kínai átírása, melyben a «t» mongol pluralis képző. Könnyen lehetséges viszont az is, hogy 'Aufi ma(n)rqa-ja ezen murqa arab-perzsa átírása.

Ha ezt a feltevést elfogadjuk, ezzel megfejtetjük Theophyl. Symok. rejtelmes Μοοxπi-ját is,¹ a kikbez állítólag a tukiuk-tól leverlt dzut-dzutok menekültek, mert ebben az esetben Μοοxπi ≈ but-kat ≈ marqut. Theoph. tudósítását, hogy ezek a Μοοxπi-k Ταοράστ-hoz (= Ταταε = Khina) nagyon közel laktak, persze nem kell nagyon szószerint venni. Hogy a khinai kronikák nem emlékeznek meg a dzut-dzutoknak a murqá-khoz való meneküléséről, annak is megjelölhetjük egy valószínű magyarázatát: a dzut-dzutok, a kiket a khinaiak ta-tan néven is említenek, a but-katok közeli törzsrokonai lehettek, úgy, hogy keveredésük nem is tűnt fel. Viszont ezt a ta-tan nevet nagyon könnyen megegyeztetethetjük a későbbi tah-takk-kal, s azt a következtetést vonhatjuk le belőle, hogy az avarok közeli rokonságban voltak a mongolok őseivel.

Ha ezek a hypothesisek helyesek, úgy a qunok (és talán a qajyk is) úgy tekinthetők, mint a nyelvileg a mongolokhoz tartozó moh-hohk egy turkizált ága.²

Sok, egyelőre alig áthidalható nehézségekkel állunk szemben ezen hypothesisek felépítésénél. Hiszen elsősorban még a tatároknak a boat-katoktól való levezetését kellene historailag és linguistikailag bebizonyítani. Amellett az első pillanatban hajlandó lenne mindenki a sik-uc'kat tartani a qūnok őseinek a but-katok belyett, hiszen azok épen ott laktak, ahol al Bērūnī szerint a qūnok és a qajyk területét kell elképzelnünk.³

Azok között a népek között, a melyek a Volga alsó folyása mellett hegemoniára emelkedtek, fontos helyet foglalnak el a kinüek. Lakóhelyeik azonossága folytán ért-

¹ V. ö. a fentebb idézett helyet Theophl-tól.

² Marquart i. m. 80—88. l.

³ V. ö. a Bērūnī fentebb idézett felsorolását.

hetjük csak meg gr. Kuun Géza nagy tévedését, aki a qūnokkal azonosította.¹ illetve a ȳüz törzsektől származtatta őket.²

A Gardēzīnál fentartott őselegendájuk szerint első fejedelmük Šad volt (Kuunnál Suda³), a tatárok fejedelmének ifjabb fia. Atyja halála után ő szeretett volna fejedelem lenni s azért bátyját el akarta tenni láb alól. Mikor terve nem sikerült s saját élete is veszedelemben forgott, szeretőjével az Irtiș mellékére menekült, egy elhagyott helyen letelepedett, s ketten vadászatból éledgeltek. Később eltévedett tatárok jöttek hozzájuk, akik a telet kénytelenségből náluk töltötték. Mikor tavasszal vissza akartak térni törzshöz, egyik társuk hírüt hozta, hogy lakásaikat, családjukat feldúlta az ellenség. Erre valamennyien Šadnál maradtak, s ők vetették meg a kimäk nép alapjait.⁴

Szereplésük idejére világot vet a jayma törökökkel való összeköttetésük. Ez utóbbiak vándorlásuk közben egy darabig a kimäkek mellett laktak, majd, miután ezek zaklatását nem tudták elviselni, a nyugati törökök (türgis) qayánjához fordultak oltalomért. Itt szívesen fogadták őket s vezérük a jayma-tutuȳ címet kapta.⁵

Világos, hogy az egész vándorlás ilyen alakjában csak a VII. század végén, illetve a VIII. század elején történhetett, mert a qarluqok folytonos támadásairól van benne szó, akik a VIII. század közepén semmisítették meg a nyugati török birodalmat; a jayma-tutuȳ (= a tu-tuk khīnai cím átírása) cím olyan időbe utal bennünket, amikor a khīnaiak Közép-Ázsia felett hegemoniára emelkedtek. Ennek az idejét sem nehéz meghatározni. Ez a VII. század közepétől az ujjur birodalom megalakulásáig terjedő időben lehetett.

E szerint a kimäk a VIII. század elején már kialakult nép

¹ „Gardēzi a törökökről.” K. Sz. II. 180. l.

² „Adalékok Kelet-Európa ethnographiájához a IX. és X. században.” Erdélyi Múzeum 1893. 441. l.

³ Gardēzi a törökökről i. h.

⁴ Kuun. U. o. ; Marquart 89—93. l.

⁵ Marquart i. m. 93—94. l.

volt. Viszont a kínai források a tatárokat csak 880. körül említik először. Tény azonban az, hogy azok már jóval előbb nagy befolyású confederatiót alkottak; Kül-tigin és Bilgä khagan sírjai már a VIII. század közepén megemlítik a harmincz tatár törzset.¹

Egy meggondolás még tovább vezet bennünket a kimäkek genealogiájának a kutatásánál. Az előbb említett síratokon a qytai mellett rendszeren a tataby-kat nevezik meg, épen úgy, mint a kínaiak a k'i-tanok mellett mindig a hikat említik. Tekintve a qytai és k'i-tan azonosságát, joggal helyezhetjük egymás mellé a biket és a tatabyket. Amde a tataby összetett szó: tata + by, s ebből csak a by felel meg a kínai binek. Két nép összeolvadására egy birodalomba nagyon sok példa van, egy közelfekvőt idézhetünk is: a X. század elején a k'i-tanok birodalma a k'i-tanok és a hik összeolvadása által keletkezett. Ennek az analógiájára feltehetjük, hogy a tataby név is egy ilyen összeolvadás emlékét tartotta fenn. Vagyis jó régi időkben megtaláljuk a tatárokat, a kikre a kimäkek őslegendája utal (tatar=tata + r plur. képző).

Ha Gardézire valamit adhatunk, úgy a kimäkek turkizált tatár-, illetve mongolág volt, mint a qünok turkizált murgat. Nevük imäk törzsük nevéből van képezve: iki imäk: a két imäk.²

Firdauszinál többször előfordul a kimäk-tenger. illetve Zirih. Bár ez többi a perzsáknál rendszeren az Indiai-óceán jelölésére szolgált, Firdauszi nomenklaturájában mindkettő a Káspi-tenger neve. Ebből bátran lehet azt következtetni, hogy a kimäkek az Emba és a Volga közötti területen a X. század vége felé lassankint hegemoniára emelkedtek, talán meg is hódították az ott lakó 7üz törzseket. Ezek részben átkeltek a Volgán és Európába jöttek, ahol az oroszok által megrendített khazar birodalom nem bírta nekik ellentállani.

Ezeiktől az időktől fogva nem találkozunk többet a

¹ Marquart I. m. 95. l.

² Marquart I. m. 95—96. l.

kimákkal. Idrīsi említ ugyan kimákeket, de valószínűleg egészen új keletű forrás után a kin-ekről, vagyis az arany-dynastia országáról ír, a tulajdonképeni Mančuriából származó gürüitekről, akik 1115. óta emelkedtek hegemoniára Mančuriában és Kelet-Mongoliában.¹

Gardēzī a kimákekről szóló tudósításában felsorolja hét törzsüket, s ezek között említi a qypčaqokat is. Ez régi forrás használatára mutat, mert később már a qypčaqok úgy szerepelnek, mint önálló nép, a kimákek mellett. A Gardēzīval egykorú írók adatainak összevetésével tényleg arra az eredményre jutunk, hogy a qypčaqok eredetileg a kimákek legnyugatibb törzse volt, a mely közvetlenül a besenyőkkel érintkezett.

A besenyők területe 894 előtt az Aral-tóig terjedt, ahol a űzokkal érintkeztek, de a VIII. század első felében három legelőkelőbb törzsük, a kangarok, még az Alsó-Jaxartes mellett tanyázott, s innen is kapta a nevét (kang = az Alsó-Jaxartes, Kangar = kangi ember). A qarluqok által mozgatott vándorlás azonban őket sem hagyta nyugodtan. A qarluqok eltolgalták a űzok régi legelőit, a űzok viszont a besenyőket szorították ki az Aral-tó környékéről. Vándorlásuk ezen plasisa már történeti látásunk körébe esik.² A qypčaqok a kimákek legnyugatibb törzse, állandóan érintkezett a besenyőkkel; maguknak a kimákeknek a legelői az Irtistól az Uralig terjedtek.³

Első pillanatban talán feltűnik, hogy az oűzokat és a kimáket ugyanazon területen említik. Meg lehet azonban ezt magyarázni egy analógiák által igazolt hypothesis-sal, ha feltesszük, hogy a űzok egy része, mely az Aral-tó step-pén telett át, a nyarat a Jayk és az Emba között töltötte, viszont a qypčaqok nyáron az Irtis mellett tanyáztak s csak télire keresték fel a Jayk és az Emba között elterülő step-péket. A X. század folyamán azonban mindenesetre egyre

¹ Marquart 96—97 l.

² V. ö. Konst. Porph. fent idézett helyét.

³ Marquart 98—99.

inkább megállapodtak a qypcAQok a Káspi-tenger északi partjain elterülő steppéken.¹

A XIII. század második felében eltűnnek a qūnok Dél-Oroszország steppéiről, illetve ők maguk nem tűnnek el, hanem megváltozik az elnevezésük. Jerney még annak idején nem tudott választ találni egyik értekezésében felvetett kérdésére, hogy hová lettek a qunok. «Eltűnt a' palóc nemzet igenis. és még a' dzsingiszkáni mongol hordák' Európába özönlésekor leolatlék a' világ szinpadáról; nem is tudatik általában a' világtörténet' bűvarai által: hol létezik, 's minő éghajlat' zugában voná meg magát e' harcziás nép meggyengített maradéka . . . »² Régibb íróink próbálnak felelni erre a kérdésre, amennyiben. részben régibb adatok után, a tatárokkal, illetve a qypcAQokkal azonosítják őket³. Legvilágosabban gr. Kuun Géza fejezi ki ezt a véleményt: « . . . a kúnokat kapcsakoknak is hívták, s a kipcAk névről tudjuk, hogy ez később egy Khokandtól a sinai tatárok lakta földig szétterjedő török nép neve volt . . . »⁴

Még teljesebb lesz a zavar, ha a XIII. századból származó értesítéseket vizsgáljuk. Ibn al Apir szerint a mongolok, miután a Derbendi-szoroson át betörték Európába. a lezgi törzsek leverése után a qypcAQokkal és az alanokkal harcoltak, megverték őket, s a qypcAQok az oroszokhoz menekültek.⁵ Ámde az orosz krónikák szerint a polovcok menekültek az orosz fejedelmekhez, miután a tatárok megsemmisítették seregeiket s felkérték őket, hogy együtt forduljanak a hódítók ellen. A gyászos emlékü kalkai csatában (1223.) egymás mellett küzdöttek a polovcok és az oroszok, de rettenetes vereséget szenvedtek. A XIII. század közepén tehát a qypcAQ és a qūn, illetve a polovc fogalmak teljesen össze-

¹ Marquart 100–102. l.

² Jerney János «A' palócz nemzet és a' palócz krónika». Tört. Tárl. 1. 1855.

³ V. ö. pl. Istvánffy I. XVIII. p. 200. «Emanorum . . . quos . . . nos nunc Tartaros vocamus . . . »

⁴ Kuun «A kúnok nyelvéről. 24. l; CC. p. XII.

⁵ Marquart 78. l.

zavarodtak. Még Ruysbroek (Rubruquis) sem tudott különbséget tenni a qouian és a qapchat között.¹

Kínai forrás, Tu-tü-káp qypcaq fejedelem életrása ad némi felvilágosítást a qypcaq geographico-politikai fogalom kialakulásáról, s a qypcaq törzs vándorlásáról Mančuriától a Káspi-tenger északi partjaira.

IHa a khinai és a mohammedán forrásokat (al Gūzgānī, Ibn al 'Apīr, an Nasawī) összehasonlítjuk, aanyit ki lehet belőlük hámozni, hogy a merkit tatárok, akik a najman tatárokat a mongolok elleni kétségbeesett küzdelmükben támogatták, a Čui mellett véres vereséget szenvedtek Quči-tól, Čingiz fiától, s a qypcaqokhoz menekültek. A qypcaqok be is fogadták őket, a mi viszont conflictust idézett föl közöttük és a mongolok között (1219). A qypcaq fejedelem I(k)n(ap)-s(u) ekkor már öreg ember volt, feltehető, hogy 1150 körül született. A khinai források szerint az ő nagyatyja K(ük)-čü(t) alapította k'im-cs'at fejedelemséget, vagyis Qypcaqot. Ennek legalább is egy nemzedékkel I(k)n(ap)-s(u) születése előtt kellett történni, vagyis 1120 körül. Ku(k)-čü(t) a khinai írók szerint egy Wu-p'ingtól (Pehking provinciában) északra fekvő tartományból vezette ki törzsét K'im-cs'atba. Ebből, helyet és időt összevetve, következtethetjük, hogy a qypcaqok vándorlása nyugat felé alighanem összefügg a ğür-čit birodalom megalakulásával (1115). Ezek hegemoniára jutásának természetes következménye volt a qytai birodalom bukása, a qytaik vándorlása nyugat felé és aqara qytai birodalom megteremtése a Balkaš-tó környékén. Tényleg 1120—21. körül már a Volga-melléki steppéken kellett lakniok a qypcaqoknak, mert már ekkoriban úgy szerepelnek, mint a georgiaiak szövetségesei egy rablóhadjáratban. Ők is, épen úgy, mint a magyarok, qūnok, qara qytai-k mindjárt letelepedésük után rablóhadjáratokkal tették nevüket félelmissé szomszédaik előtt.²

¹ Voyage remarquable de Guillaume de Rubruquis. C. XIV., kiadva: Voyages faits principalement en Asie. A la Haye 1735.

² Marquart 113—153. l.

A qypçaqok minden valószínűség szerint a hy (tataby) törzshöz tartoztak, tehát a qytañok rokonai voltak. A kiuañ (tatár) és qün (murqat) hordák után a harmadik nép a Káspi-tenger északi partjain elterülő steppéken, akiket hamarosan a qara qytai-k követnek. Ezek a bevándorló hyk azután hamarosan magukkal ragadták a qünokat és a tulajdonképeni qypçaqokat nagy rablóhadjáratokra, épúgy, mint száz évvel azelőtt a qünok tették a ruzokkal és a besenyőkkel. Ha nem is volt török fajú törzs, hamar turkizálódott. Kis számuknak tudható be, hogy az ott lakó népek ethnikai jellegére nem gyakoroltak befolyást, s gyors turkizálódásuk által nem tűntek fel, úgy hogy az orosz történetírás tovább is polovcokról beszélt épen úgy, mint száz év előtt. Székelyüket ott ütötték fel, ahol a régi qypçaqoké volt, az Uralban.¹

Carpini és Ruysbroek tudósítása szerint a qünok és a qypçaqok között nem lehetett különbséget tenni; birodalmuk a Dnyepertől a Jajyq-ig ért. Ezt csak úgy tudjuk megmagyarázni, hogy a qünok és a qajyk vándorlásuk alatt a kimákeket kiszorították régi területükről, a Káspi-tenger északi partjairól és észak, illetve északkelet felé dobták őket. A harcziás tatár nép (t. i. a kimákek) az ott talált oruzokat, habár minoritásban volt, egy, az ő uralma alatt álló confederatióba egyesítette, amelynek neve Qypçaq volt, az említett qypçaq törzs után. A lakosság zöme mindenesetre az oruz maradt. Mikor a XII. század elején az új jövevények megjelentek a Volga mellett, újjá alakították a confederatiót az ő uralmuk alatt, de a régi nevet megtartották; hatalmukat kiterjesztették a Jajyq és a Dnyeszter közére is, s a qünokat alattvalói viszonyba hozták, ha ezek függése elég csekély is volt. Mivel a törzslakosság még mindig a ruz volt, ezután a változás után is megmarad a két conservatív jelölés, amennyiben a byzáncziak Κομανοί-nak s az oroszok polovcoknak nevezik őket a mongol betörésig; ezzel szemben a keleti források csak qypçaqokról tudnak.

¹ Marquart 137—138. l.

A polovcok közül a kalkai csatában a többi között el-
esett két főember, Jurij Končakovič és Dániel Kobjakovič.
Ezek keresztény nevek, talán ők maguk is keresztények
voltak, s velük több polovc főember. Teljes megtérítésük
azonban csak a mongol uralom alatt történt, s Ibn Batuta
már úgy beszél róluk, mint keresztényekről.¹

Maga a qypčaq név föltétlenül törzsnév volt eredetileg
(jelentése talán «a haragos», «a hirtelen haragú»). Ámde
később keletázsiai törzs vezetése alatt hatalmas birodalom
neve lett, ami megmagyaráz két körülményt: 1. hogy Ibn al
Apīrnál mindig névelő nélkül fordul elő a qypčaq név, ellen-
tétben a többi nép-, illetve törzsnevekkel, s 2. hogy a qūn.
qoman fogalom a XIII. századtól logva jóformán teljesen
kivesz, beleolvad a qypčaq collectiv fogalomba.

Ma is találunk még qypčaqokat, főleg a qara qyrzyk
között és a qyrqyz qazaq-ok között; főleg az utóbbiak
tekinthetik magukat jogosan a régi qypčaqok utódainak. A
mongol korból, vagy a még későbbi időkből származó em-
lékek után bajos a qypčakok ethnikai és nyelvi jellegét
meghatározni, annál inkább, mert hamar elvegyültek az
oġuzokkal és a besenyők maradékaival, s mert irodalmi
nyelvük az uġgur volt.²

A qanglykat az arab és a perzsa írók sokszor össze-
tevesztik a qarlugokkal. Ők a najman tatároktól nyugatra,
a mai Szemipalatinszk, Armolinszk és Turgaj provinciákban
laktak. A XII. század legvégén aztán eltolódtak délnyugat
felé. Tākās Khwārizmsah (1172—1200) qangly leányt vett el,
Čangšinak, a bajavut törzs khánjának a leányát, s fia, Muham-
med uralkodása alatt költözött be Khwārizmba ajimāk horda, a
melyhez a bajavut törzs is tartozott. A mongol hódítás korában
a Čuj és a Talas mellett is találunk qanglykat, de ezek épen
akkoriban költöztek oda, valószínűleg a Čingiz által levert
najman fejedelemmel, Küčlűkkel.³

¹ Marquart 153. l.

² Marquart i. m. 158—163. l.

³ Marquart i. m. 167—168 l.

Ennek a meggondolása után elhibázottnak találjuk gróf Kuún Géza véleményét, a ki a qanglykben Kangarokat látott, a besenyők utódait.¹ A qanglyk nem nyerhetlék nevüket az Alsó-Jaxartestől, hiszen csak 1200 körül költöztek oda.

Hasonlóképen nem lehet nevüket összefüggésbe hozni Kaug-Ku hegység nevével sem (Taskend vidékén). Ellenben igaza lehet Oruz Khagan legendájának, a mikor a török qang — kocsi szóból származtja a nevüket. A t'iet-likek kínai neve a IV—VI. században ko-kū-ting-ling = a magas kocsiju tinglingek (Tingling mit hohen Wagen). Tisztán a névhasznosság alapján azonban nem szabad a qanglyk és az ujugrok ősei között rokonságot keresni, egyrészt azért, mert az ujugroknak ez a régi neve hamar eltűnt, másrészt, mert minden nomád népnél rendkívül nagy szerepet játszottak a szekerek, könnyen elnevezhették róluk egyiküket-másikat anélkül, hogy ethnikai hasonlóságokra vagy azonosságokra tekintettel lettek volna.²

Helyes nyomra vezetnielnék bennünket más nevek. Mindenekelőtt vegyük tekintetbe, hogy a kimäkek és a qanglyk területe úgyszólván azonos volt. Továbbá a mint említettük, Muhammednek, a nagy Khwārizmishahnak az anyja a jimiäk hordából való leány volt, ez a jimäk horda pedig kétségtelenül a qanglyk egy hordáját alkotta. Ámde a jimäkek a X. században még úgy szerepelnek, mint a kimäkek egy törzse, melyről az egész nép a nevét kapta. Ha összevetjük az adatokat a qypçaq államalakulás körülményeivel, a következőképen gondolhatjuk el a dolgot: A qunok és a qajyk vándorlása meglehetősen szétrobbantotta a kimäk törzseket, úgy, hogy egy törzsük, a bajandur úgy szerepel Kis-Ázsiában, mint oꝝuz törzsek vezetője. Az elszakadt törzsek helyett azonban más törzseket vontak magukhoz a kimäkek, ezeket új conföderatióba egyesítették s az új politikai alakulatnak a neve qangly lett, míg az urali conföderatio a Qypçaq

¹ Kuún G. „A künök nyelvéről” 24. l.

² Marquart 168—169 l.

nevel kapta. Eszerint a qypçaq és a qangly csaknem identikus fogalmak.¹

Az oszmánok kétségtől a qajyktól származnak.² Eddig az oğuzoktól, turkmánoktól, szalčuqoktól származtatták őket, minden helyes alap nélkül, mivel nem számoltak le azzal a körülménnyel, hogy a krónikák többnyire a maguk korabeli felfogást codifikálják, s ritkán van helyes fogalmuk népük genesiséről.³ Hogy Arméniába való kivándorlásuk előtt hol laktak, arra biztosan nem felelhetünk. Talán útba igazít bennünket a Balkhán név használata. A Haimos török neve ugyanis semmi egyéb, mint a transkaspiai Nagy-Balkhán hegység nevének az átruházása. Valaha emellett lakhattak a qajyk, s feltehető, hogy a Balkhán neve appellativum lett «magas, meredek erdős hegység» jelentéssel, s úgy alkalmazták az oszmánok európai hazájukban.

Näsu tartotta fenn az oszmánok ősi vándorlásának történetét. Szerinte Szulejmán sah, az egyik legnemesebb oğuz nemzetségből, a qajyból való Qaj Alp fia, 1224-ben valami ötvenezer lélekkel bevándorolt Örményországba. Mikor hét év múlva vissza akart térni törzisével hazájába, az Euphratesbe fulladt, s alattvalói szétszóródtak. Fiai közül kettő Dündar és Är-tugrul valami négyszáz családdal Erzerum környékére vonult s a szalčuqoknál húzta meg magát.

Nagyon valószínű azonban, hogy ez a vándorlás már 5—0 évvel előbb történt, még mielőtt a mongolok megsemmisítették Kharassant.

Más források már 1210 körülől fogva említik a qajykat Kis-Ázsiában az oğuz törzsekkel kapcsolatban. Nagyon előkelő helyet töltöttek be, vezérük az oğuzok jobb szárnyának (a buzuqok) a bögler bögje volt. Ennek a fia, Ärtoğrul kétségtől azonos Nesri Är-tugruljával, Oszmán atyjával.

¹ Marquart 171—172. l.

² A mi irodalmunkban eddig tudtommal csak Thury József jegyezte meg. a «Török nyelvemlékek»-ben 22 l.

³ Még Jorga könyvében «Geschichte des osmanischen Reiches». I. k. Gotha 1908 is a régi felfogást találjuk. Különben is az a könyv a török őstörténetre nézve nem jelent haladást Hamnerhez viszonyítva.

Ezek után a források egybehangzó vallomása alapján az őszmánokat mindenesetre a qajyk utódainak tekinthetjük.¹

* * *

Ezek alapján rekonstruálhatjuk némileg az Irtistől a Dnyeperig terjedő területen ethnologiai szempontból végbe-
ment változásokat a VII—VIII. században. (A IX. század
előtti időkre nézve bővebb felvilágosításokat ad Marquart-
nak másik, reánk nézve is rendkívül fontos műve, az «Ost-
europäische u. ostasiatische Streifzüge».)

* * *

I.	Az	Irtišnél	Čujnál,	Uralban,	Jajyknál	Volgánál
660					buš	barsil-t
680					?	khazár
840	kimäk	qarluq	{ bāšqirt qypčaq	besenyők		khazár
890	kimäk	qarluq		oγüz		khazár
1030	(qūn ?)	qarluq		{ kimäk oγüz		khazár
1045/1060				(qūn)		
1120		qara qytai	qypčaq	{ qypčaq hī	{ saqsyn-oγüz qypčaq	
1190	najman	{ qara qytai qangly		(qypčaq)	qypčaq	
II.	A	Maiotisnál	Don és Dnyeper közén	Középső-Volgánál		
660	Onogundur	alánok	kurturgur	szlávok (antok }		
680	magyar					
840	magyar	kašak	fekete bulgárok			
890	besenyő		szlávok			bulgárok
			besenyők			(barčula etc.)
1030	oγüz		oγüz			bulgárok
			* { oγüz qūn			bulgárok
1045/1060						«
1120	{ po'ovc qūn		polovc			«
1190	polovc		polovc			«
	qypčaq		qūn			«

¹ Marquart 187—191. l.

Végezetül még Marquart könyvéről szándékozom pársort írni. Kritikába alig bocsátkozhatom, hiszen Marquart souverain ismerője kelet historiai geographiájának, az egész keleti irodalomnak s a török és mongol népek történetének.

Történeti módszere ellen azonban lehet kifogásokat emelni. Rengeteg forrás-anyagot hord össze, jelentéktelen adatok megvilágítása végett képes hosszú, nehézkes excursiókba bocsátkozni, a mi sokszor csaknem lehetetlenné teszi az áttekintést. Bámulatraméltó mestere a forrás-analysisnek. egy-egy kis részletet nagyszerűen kidolgoz, de annál kevésbé tud synthetikusán gondolkozni. Így érthető meg, hogy legtöbb eredményének az elérésénél egy-egy saltomortale, egy-egy merész hypothesis segítségére szorul. Hogy módszere nem biztos, mutatja az ítéleteiben való ingadozás: hiszen ebben az egy könyvében nem egy fontos kérdés megoldásánál ellentmond önmagának. Kritikája másokkal szemben rendkívül csipős, bántó, pedig önmagával szemben nem mér ugyanazzal a mértékkel. Talán érthetővé teszi kesernyességét az a megjegyzése, hogy élete legboldogtalnabb szakában írta ezt a művét.

Nem hiszem, hogy van az egész történelemben nehezebb terület, mint a népvándorlás keleti képviselőinek története. Az előbb mondottakkal korántsem akarom Marquart érdemeit kisebbiteni, csak elmondottam azokat a gondolatokat, a melyeket a figyelmes, egy kissé talán érzékeny olvasónál Marquart kritizáló stilusa okvetlenül felszínre hoz.

Nagyon rossz benyomást kelt Marquart könyvének egy-egy pasquillus-szerű excursiója ellenünk, de főleg a szegényszmánok ellen. Igaz, hogy az egészből egy meglehetősen naiv tudós léleknek vallás, morál, cultura stb. szép eszmék nevében való kirohanásait olvashatjuk ki, de elvégre egy tudományos könyvben nincsen helye politikának. Tudományba politikát keverni ép oly tudománytalan eljárás, mint tudományos műnek politikai célzatot imputálni, ha nem azért készült.

PIROSKA - EIRENE

SZENT LÁSZLÓ LEANYANAK GÖRÖGORSZAGI EMLEKEI

KASSAI WALTER ANNA

Kevés külföldre szakadt magyareredetű királynénak vagy császárnénak maradtoly sok emléke, mint Árpádházi Piroska, vagy mint a bizánciak nevezték Eirene, Szent László királyunk korán külföldre szakadt leányának. Es valahogy mégis ismeretlenség homályában rejtkeznek, alig-alig ismertek ezek az emlékek. Az alábbiakban csoportos összefoglalásként közlöm ezeket az építkezési, hagiografiai és irott emlékeket.

Piroska életmozzanatait, magyarssággal való kapcsolatait a fényes bizánci udvarban ehelyütt nem szándékozom összesíteni, de hogy az emlékekkel való kapcsolatai érthetők legyenek, VATTAI ERZSÉBET, korán elhunyt értékes művészettörténészünk nyomán közlöm, aki oly nagy szeretettel foglalkozott a magyar-bizánci császárné emlékeivel a "MŰVÉSZET" c. magyar szaklap (VIII.évf. 1967 április) hasábjain megjelent posthumus rövid, de jelentős tanulmányában.

"Az isztambuli Aja Szófia-templom hatalmas kupolás terével, oriasí meretével lenyűgözi a belépőt. Nem kevésbé csodálatosak az utóbbi évtizedekben feltárt mozaikok, amelyek a templom belső egykori fénylő díszének inkább csak szerény töredékei. A szentély előtt jobboldalt, fent a déli karzat keleti falán Máriát a kis Jézussal, két oldalt II. János bizánci császárt és feleségét Eirene császárnét ábrázolták. A jobb oldalt csatlakozó pillérkeskeny sarokfalán pedig legidősebb fiuk, Alexios portróját láthatjuk. E mozaikokat Whittemore professzor fedezte fel és közölte 1942-ben Oxfordban. Magyar történeti szempontból azért érdekesek, mert Eirene az Árpádházi királyi családból származott, egyik nevezetes nagy királyunk, Szent László leánya volt. Piroskának hívták, de Bizáncban az Eirene nevet vette fel. Mivel egy-két tudományos munkát kivéve nem tulságosan közismertek az életére vonatkozó adatok, szeretnének felidézni alakját és a személyéhez fűződő művészeti emlékeket, amelyek valószínűleg rövidesen ismét a tudományos érdeklődés előterébe kerülnek.

A XI-XII. században a magyar királyság helyzeténél fogva, mint fontos politikai tényezők egyike jött számításba Bizáncban. A politika tekervényes utjain a bizánci szövetség gyakran a magyar királyok érdekeit is szolgálta. A kölcsönös érdekkapcsolatokat rokoni kötelékekkel is szorosabbá fűzték. I. Géza (1074-1077) magyar király egy jelentős bizánci család sarjával kötött házasságot. Uralmát és országa függetlenségét a bizánci szövetséggel is biztosította a trónját vesztett, németbarát Salamonnal szemben. A XII. század elején követek érkeztek Bizáncból Kálmán király udvarába, hogy Szent László árván maradt leányát, Piroskát feleségül kérjék I. Alexios Komnenos császár fia, a hasonló koru 15-16 éves János számára. A feltehetően 1104-ben létrejött házasság mindkét udvar számára gyümölcsöző szövetséget erősített meg. Kálmán meghódította Dalmáciát (1105) - itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Alexios később ebben az ügyben a magyar királyt nem támogatta - Alexios viszont Kálmántól segítséget kapott 1107-ben, mikor a normannok megtámadták. Nem véletlen, hogy a bizánci császár a magyar királyi udvarral a kapcsolatot nem sokkal az első keresztes hadjárat (1096-1099) megindulása után kereste. Ennek csapatai ugyanis

A Pantokrator nyugati nézete

Magyarországon vonultak keresztül. A kereszties hadjáratok jóllehet más célkitűzéssel folytak, a bizánci birodalom gazdasági és politikai érdekeit egyaránt veszélyeztették.

A magyar történeti források THUROCZI, BONFINI Piroskát Pyrisk, Pyrisca néven említik. Piroška anyja a német származású rheinfeldi Adelhaid volt, aki már 1090-ben meghalt. László király halála (1095) után az akkor még gyermek Piroška valószínűleg Kálmán családjába került és udvarában nevelkedett.

Szent László leánya Bizáncban az Eirene nevet vette fel, valószínűleg azért, mert férje anyja is ezt a nevet viselte. Alexios császárt halála után 1118-ban II János követte a trónon. Anyja inkább elsőszülött leányát Annát és annak férjét szerette volna uralomhoz jutatni, de Jánosnak sikerült megszereznie a hatalmat. Nagyműveltségű, kiváló nővére Anna Komnena atyjuk uralkodása történetét Alexias c. művében írta meg. A ma is eleven szellemű, élvezetes mű korának becses forrása, de a sértett hercegnő öccse iránt nem maradhatott elfogulatlan, bármennyire is tárgyilagos és hű korrajzra törekedett, amint ezt művében többször is hangoztatja.

II. János és felesége házasságából nyolc gyermek származott; négy fiu: Alexios, Andronikos, Izsák és Manuel, aki apja végakarata szerint Izsák helyett követte a trónon, továbbá négy leány: Mária, Anna, Theodora és Eudokia. A magyar származású császárnét az udvari élet pompája nem kápráztatta el, nem vált közömbössé az élet nyomorúságai iránt. Értendő tehát, hogy I. Géza fia, a megvakított Álmos herceg - a dömösi kolostor alapítója - János császárnál menedéket talált. Kálmán fia és utóda II. István magyar király hiába követelte eltávolítását. Más adatokból viszont úgy tűnik, hogy a császárné II. Istvánnal is rokoni kapcsolatát fenntartotta. II. István János bizánci császár elleni hadjáratának állítólag egyik oka a bizánci császár egy megjegyzése volt, amelyről István Piroskától értesült. A harcok idején 1131-ben érte utól a halál a már előzőleg is betegeskedő II. Istvánt, aki a halála előtt barátsuhát öltött. A krónikák szerint Nagyváradon temették el.

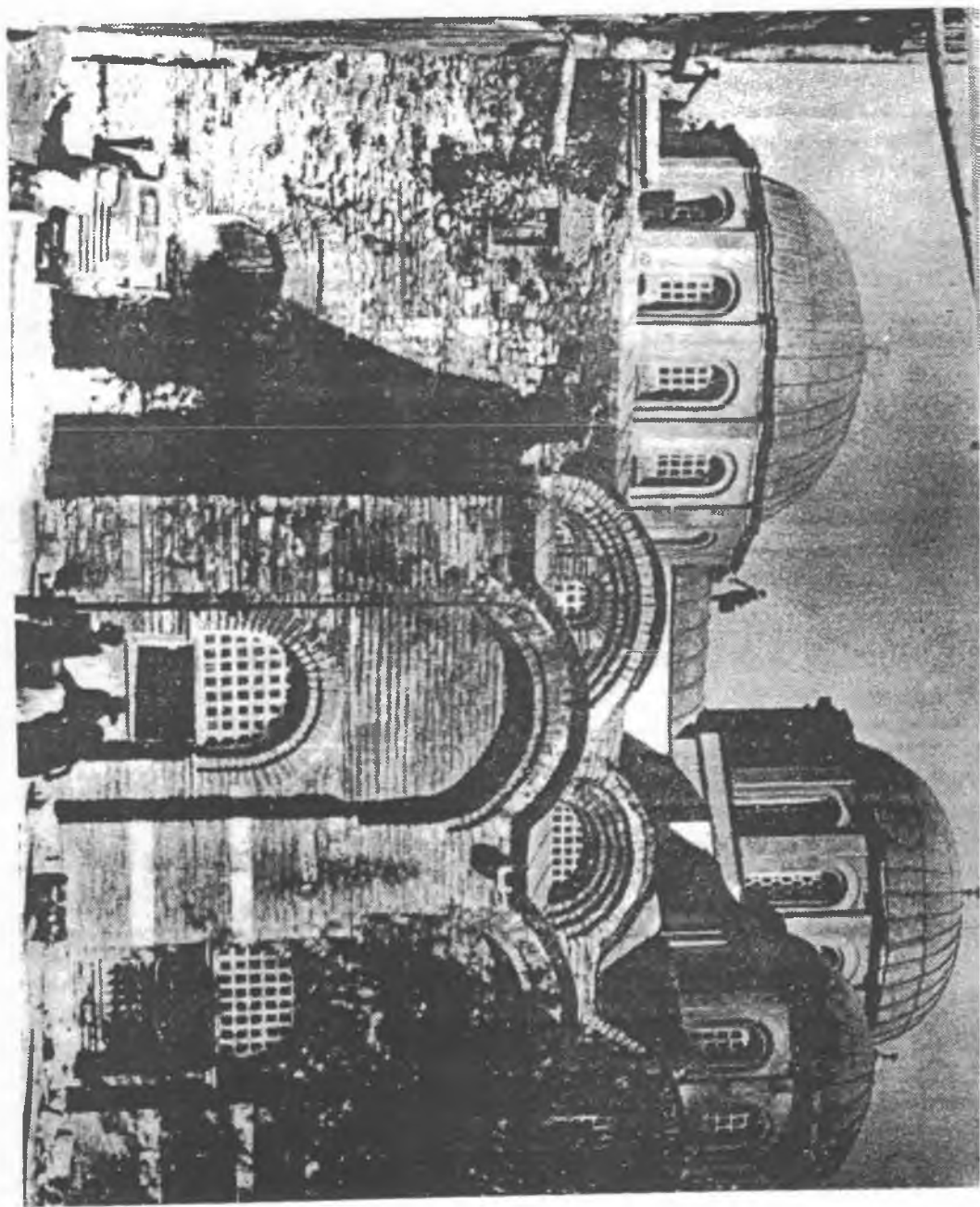
Szent László leánya Bizáncban élete végén nagyszabású monostort alapított, templomokkal, kórházakkal, szeretetházakkal a Mindenható (Pantokrator) tiszteletére. A monostor szerzetesei Szent Antal rendjének szabályait követték. Halála váratlanul, valószínűleg 1134-ben következett be, amikor férje a kisázsiai szeldzsukok ellen harcolt. A császár emiatt megszakította útját, felesége holttestét gyermekei kíséretében Bithyniából a fővárosba szállította és csak a temetés után tért vissza ismét a harctérre.

Piroška -Eirene halála előtt bizánci szokás szerint felvette az apácáfátylat és a Xene (idegen) nevet, amely illett rá, mert a világ káprázatával szemben idegen maradt, de lehet hogy a név idegen származására is utal. Végakarata szerint az általa alapított monostorban temették el."

A császári udvar egyébként tele volt magyar vonatkozásokkal, amelyekről már megemlékeztünk könyvünk más részében. A megvakított ÁLMOS herceg és fia a későbbi II. (Vak) BÉLA is és BORIS herceg, KÁLMÁN király féltestvére voltak a legrangosabbak. Egyház-nagyok jöttek, mentek Pécsről, Esztergomból. Ismerjük a jeruzsálemi KOZMA magyar remete és PETRONILLA jeruzsálemi házá-t és PIROSKÁVAL való kapcsolatát.

PIROSKA ÉPÍTKEZÉSI EMLÉKEI:

Piroška kedvenc, dédelgetett eszméje a Szent István alapította zárandokház felett épült PANTOKRATOR, a Mindenható Megváltó kolostor temploma. Építőjét is ismerjük NI-KEFOROS személyében az akkori legnevesebb építészek sorából. (1) Tervrajzait részletesen

A Pantokrator teljes képe

megtárgyalta Eirene császárnéval. A bizánci hagyományok szerint mikor már a készen álló templomot a császárral együtt meglátogatták, "földre borult és kérte, hogy ajándékozza meg az új szentegyházat birtokokkal." Kellott is ez, hiszen ANZELM havelbergi püspök, Nagy Lothár német császár követe Komnenos János császár udvarában 1145-ből írta, hogy 700 személyt volt képes a kolostor, az aggok menhelye és a zarándokház befogadni. (2) A templom alapítólevele csak 1935-ben semmisült meg, (3) de tartalmát már sokan ismertették. A hagyomány, hogy a Szent István alapította "Xenodochium" - vagy zarándokház fellett épült volna, nehezen bizonyítható. Maga az a tény, hogy a "Xenodochium" valójában nem is zarándokházat jelentett, hanem még a régi Justiniánus császár óta az idegen kereskedőknek, főképp selyem és brokát árusoknak a szállóhelye volt, ahol a hatóságok ellenőrzésével bonyolították le a kereskedelmi ügyeiket, így a valószínűség talán inkább a magyar kereskedők szállóhelyének a közelségére vonatkozhatik. Ez a Szent István-féle "zarándok-ház" Orseolo már István király velencei sógorának befolyására épülhetett, akik nagyon sok helyen így könnyítették meg a keleti és bizánci áruk behozatali monopoliумának gyakorlatibb ellenőrzését. A templom nagyszerűségéről egyébként nagyon sok korabeli írott forrás tanusodik. Magát Eirenet is ide temették. Ugyancsak ezt a templomot választotta sírhelyéül a Komnenosok legnagyobbika Manuel. (4) Szent László unokája is, aki gyönyörű márvány sírmléket emeltetett korán halt nejének a német Berta császárnénak 1158-ban.

A sírmlékre vonatkozó írott források, amelyekre RÉCSEY hivatkozik - sajnos még - nincsenek összegyűjtve. MORAVCSIK Gyula 1923-ban Szent László leányáról írt tanulmányában a PANTOKRATOR monostorra vonatkozó több írott emléket is közölt. Ezek között egy XVIII. századi angolból fordított német leírás a kereszttel díszített "Verd antique" sírmléket említi, anélkül, hogy Eirenevel kapcsolatba hozná.

Csak megemlítjük, hogy már a PANTOKRATOR monostor alapítólevele megemlékezik a Könyörületes istenanyá templom külsején levő víztartókról, amelyek a környezetben elfáradt résztvevők felüdítésére szolgáltak.

A RÉCSEY által felvetett írott emlékek felkutatása után, az adatok összevetésével lehetne csak érdemlegesen tisztázni, hogy a sírmlék valóban Eirene-Piroska császárné volt-e egykor."

PIROSKA EMLÉKEI AZ IKONOGRÁFIÁBAN:

Az isztambuli "Bizánci Intézet" világhírű restaurátora és művészettörténésze magától az új Törökország atyjától ATTATÜRK KEMAL államelnöktől kapta a meghatalmazást, hogy az 1453-óta többszörös réteggel fehérre meszelt HAGIA SOPHIA Szent Bölcsesség bizánci bazilika mozaikjait feltárja. Az 1935 óta folyó, aprólékos gondnal, szinte négyzetméterenként leválasztott mészréteg alól csodálatos élénk színű, aranyalapú mozaikképek sorozata került elő, (5) a régi nagy bizánci dinasztiák élethű arcképeivel. Ebben a sorozatban bukkant rá Komnenos JÁNOS császár és PIROSKA arcképeire is, amint az Istenanyának felajánlják a PANTOKRATOR templom adománylevelét és a hozzá szükséges aranyfedezetet. PIROSKA tartja tekercs formájában az ajándékozo levelet, JÁNOS császár pedig a pénzeszerszényt. PIROSKA az Árpád nemzetség tipikus tagjaként szerepel a mozaikon. Erre a nemzetségre volt jellemző a keskenytövű, hajlott, metszett orr, feltűnően keskeny orgyökkel. Ezt bizonyítja többek közt Szent László győri ereklyetartója, a tihanyi altemplom kriptájában megtalált I. András koponyája alapján. Ugyanígyen arcállása ALEXNEK, a császári pár elsőszülött fiának is.

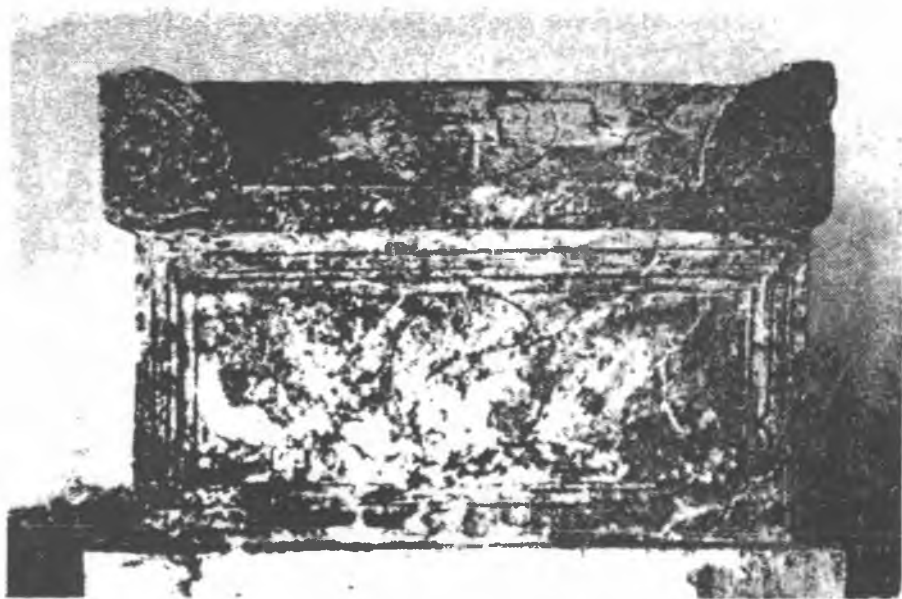
Piroska-Eirene a Pantokrator alapítólevelével

János császár és Eirene császárné mozaikja a Aja Szófiában

Alexis Komnenos mozaikja
az Aja Szófiában

Piroska-Eirene császárnénak tulajdonított szarkofág.

Faragott vállkövek és oszlopfőtöredékek a Pantokratorból

A vatikáni könyvtárban lévő u. n. "Barberini" zsoltárkönyv miniatúrája (6) is megörökítette PIROSKÁT férjével és Alexios, elsőszülött fiával. Az ábrázolási motívumok mindenben megfelelnek a Biborbanszületett Konstantin-féle "Szertartások könyve" előírásának, (7) A császár és a "tásuralkodó" jobbkézükben tartják a hatalmi jelvényüket. Szokatlan a képen, a fiatal, alig 15 évesnek látszó "társcsászár" koronáját is érintő angyal. A jelenet megörökíti JÁNOS elhatározását, hogy a besenyőkön 1122-ben aratott diadala után fiát tásuralkodóvá nevezze ki (8) és ezt a nép tudomására is hozza az új koronázási szertartással. A miniatúrán a biborbanszületettek méltósága érződik a különben "merevség" jegyében fogant bizánci mozaikokkal szemben. Minket magyarokat különösen is érdekelhet ez a korabeli és kétségtelenül élethű "családi kép". A PIROSKA alakját beborító "thorakion", vagyis kettős kereszt diszítés, amely a bizánci udvarban már a Krisztus keresztjét megtaláló ILONA császárné, Nagy Konstantin anyjának a szimbóluma volt és 451 óta a chalcedoniai zsinat megengedte, hogy az összes császárnék, mint "új ILONÁK" viselhessék a jelvényt. (9) A magyar kettős kereszt eme ábrázolási, címetartozék eredetét ebben látják sokan, valamelyik korai Árpád-házi királyunk görög nejeének a származására utalva. Ezt a feltevést azonban sokan nem fogadják el.

A velencei Pala d'Oro templom Eirene képe sokáig tévedésben tartotta a magyar kutatókat, (10) MORAVCSIK is ezt a képet tartotta PIROSKA igazi ábrázolásának, amíg WHITTEMORE felfedezése világosságot nem teremtett e téren. A velencei Eirene kép PIROSKA anyósának a hü képmása. Örmény származása az arcára van írva és egészen eltér a magyar LÁSZLO király és német ADELHAID leányától.

PIROSKA SZARKOFÁGJA:

Hagyományokra támaszkodik a Hagia Sophia templomban felállított zölderezetes márvány szarkófágnak, mint EIRENE császárnének a koporsója. Mindenesetre nagy mérete arra enged következtetni, hogy nagyon jelentős személy hamvait takarta. Keresztény eredetét a mind a négy oldalán domborodó kereszt jele tanúsítja. A nevezett "öreg zöld" szarkófág egyébként a templom-komplexum déli építkezési részéből származhatott. Itt voltak u. i. négy "verde antiqua"-ból tetőtartó oszlopok, "korinthusi stilusban" és a kapu belépő csarnoka és az összes ablakok is ezzel a nemes diszítéssel voltak burkolva. A császári személyek temetkezési helye azonban a középső templom mélyített része volt. Erről a szarkófágról is ír VATTAY ERZSÉBET, a már ismertetett munkájában: "RÉCSEY VIKTOR már 1893-ban említette, hogy az egykori PANTOKRATOR monostor nyugati fala előtt egy Verde antico-ból készült hatalmas síremlék áll, négy oldalán egy-egy kereszttel, a síremlék víztartóul szolgál, de régi török hagyomány szerint egykor Eirene császárné szarkófágja volt. RÉCSEY később a Vasárnapi Ujságban 1904-ben a síremlékről aquarell képet is közölt, MORAVCSIK pedig 1923-ban fényképét is bemutatta. A síremléket jelenleg hiába keressük a mecset tövében; több mint tíz éve az Aja Szófia muzeumban helyezték el a templom főbejárata előtti fedett helyiségben. A szarkófág diszítése meglehetősen hiányos, már a MORAVCSIK által közölt fénykép is erősen rekonstruáltnak látszik.

A Barberini Zsoltároskönyv miniaturája

A bizánci udvar hagyományait a Komnenosok is folytatták azzal, hogy császári krónikásaik rögzítették a napi eseményeket, udvari ceremóniakat, idegen követségek fogadását. Költők áradozó dicsőírnuszokat írtak a császári udvar ünnepélyes eseményeiről magasztalva uraikat a halandók sorából az istenek nimbuszáig emelve őket. A hideg - rideg realitást sokszor nehezen lehet kihámozni soraikból. Ilyen nehézségekkel találkozunk a PIROSKA életét kutató tudomány is. A reális történelmi kiértékelés azonban igaz nyomra vezethet bennünket. Így van ez az alább közölt sirverssel is THEODOROSZ PRODOMOSZ tollából PIROSKA császárné halála vagy temetése alkalmával: (11)

Ha szólni holtnak halál után szabad
 Ime a sirből szól szavam hozzád, utas,
 ki erre jársz, elmondom hát a sorsomat.
 Boldog nagy ősök sarjadéka voltam én,
 egész Nyugat felett uralkodának ők,
 a Julius Cézároknak neveltjeként
 a Gráciák tettek fejemre koronát.
 Román uralkodó Alexiosz fia,
 Biborteremben szült erős Jánisz ur,
 Komnén-Dukászokból virágzó sarj,
 minden pogány fajt üldöző, nemes vitéz,
 hites nejévé tett engem törvény szerint,
 kivel az auzón föld felett uralkodván,
 világra hoztam néki négy derék fiut
 kik ős biborteremben nyertek életet,
 daliás vitézek, harctűztől lángolóak.
 Világrahoztam négy erényes ékes leányt.
 Tanuja voltam férjem fényes tettinek,
 győzelminek, amerre nyugszik s kél a nap
 észak vidékein s déli tájakon.
 De elhagyván császári bibort és gyermeket
 levetve fényes öltönt, fénylő koronát,
 apáca-mezbe, rongy-ruhába oltozém.
 Bythüniában messze ért utol a vég,
 Bizánc falától midőn távol valék.
 Császári gálya hozta vissza hamvaim
 e helyre, hol pihenni volt az óhajom.
 Uram, Teremtőm s újraalkotóm,
 aki a földön lent hatalmat adott nekem,
 ott fent is add meg, rám mi vár, az égi részt.

Eirene császárné erényeit, nagy családját és származását a kor szokása szerint saját magával mondatja el a költő. Magyar származását természetesen egyszerűen elhallgatja, mert a magyarok, vagy ahogy akkoriban nevezték őket "paionok" mint féllig barbárok szerepeltek. A fellengzős őskeresés ebben az esetben Julius Cézár-tól származtatja a Komnenos családot is, hiszen ez volt a bizánci udvar u.n. "római jogfolytonosságának" a forrása, noha már a latin nyelvet is feledték, de még mindig "rómaiak"

σωμάτων ῥώμῃ σὺ τὸ αὐτὸ σω-
 μένῃ: ἵψῳσι τείχεσιν ἡ
 ὡρταὶ κυρόθῃ: ἰδοὺ οὐ
 κ' ἔτι πτόμε' ἡδὲ καὶ οὐ-
 καὶ θαλάσσης ἵψῳσιν ἰσοδο-
 χῇ ἡ ῥώμῃ: καὶ ἡ θείῃσι τῇ
 πᾶσι παρὰ ῥώμῃσιν;
 ἀνδρῶν γυναικῶν ἰσότη-
 πομπὰς τὰς μέσους: φῶσι
 ἵχθυοντες ἄλλοι τὰς ἀνθρώ-
 ἰχθῶντι πρὸς τὴν ἰσότη-
 πρὸς αὐτῶν: τοῖς αὐτοῖς
 ροῖς πρὸς ῥώμῃσιν ἀνὰ τὴν
 ἵψῳσιν καὶ ῥώμῃσιν τὰς κα-
 κίας: γὰρ αὐτῇσι τῇ καὶ μέ-
 κει καὶ ῥώμῃ: τρὸς αὐτῶν
 γήσας τὰς κατὰ πόλιν: καὶ
 τῶν παρὰ τὸν αὐτὸν σω-
 ἀνδρῶν: ἵψῳσιν τοῖς καὶ
 ὡν ἰσότησιν: παρὰ ῥώμῃ
 αἱ τῶν ἰσότησιν: καὶ τῇ
 παρὰ ῥώμῃ πρὸς κυρ-
 μένῃ: ἰσότησιν ἰσότη-
 σιγῶς ἡδὲ τρὸς πόλιν: παρὰ
 δὲ τῶν αἱ τῶν ἰσότη-
 ὡς πρὸς τοῦ αὐτοῦ καὶ
 ἡ τῶν αὐτῶν: ἰσότη-
 θαύματι δὲ ἡ πρὸς ῥώμῃ:
 ἰσότησιν ἡ πρὸς ῥώμῃ

205

nak" nevezték magukat.

Az oxfordi egyetem könyvtára őrzi a PANTOKRATOR kolostor alapításáról szóló oklevelet, melyet itt eredetiben közlünk. Ebből is látszik, hogy milyen nagy jelentősége volt a magyar földről idegenbe szakadt PIROSKA alapítványának.

IRODALOM

- 1.-MORAVCSIK GY.:A bizánci Pantokrator-monostor a Konstantinápolyi Magyar Intézet Közleményei. 7-8 szám. Budapest, 1923.
- 2.-MORAVCSIK GY.:Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953.
- 3.-MORAVCSIK GY.:Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor. Budapest, évn.
- 4.-GRAF A.:Újabb adatok a Szent László leányára vonatkozó bizánci szövegekben. - Egyetemes Philológia Közöny, 1939.I-IV. 74-75
- 5.-WHITTEMORE Th.:The mosaics of Haghia Sophia et Istambul.(Third preliminary report work done in 1935-38.The imperial portraits of the South Gallery. -Oxford 1942.)
- 6.-WHITTEMORE Th.:The unveiling of the Byzantine mosaics in Haghia Sophia in Istanbul. -The Arch.Institute of America 46 (1942) 169-177.
- 7.- IHRRIG H.:Byzantine Churches. London 1935.II.219 stb.
- 8.-F.VATTAI E.:Szent László leánya, Piroska-Eirene bizánci császárné. " Művészet"- A Magyar Képzőművészek Szövetségének folyóirata. - Budapest, 8 (1967) ápr.1-4.
- 9.- G.de JERPHANION: Le "Thorakion"caracteristique iconographique du XI siecle. - Mélanges Charles Diehl. -Paris, 1930.
- 10.-E.de WALD:The Comnenian portraits in the Barberini Psalter. Princeton, 1956.
- 11 -A GRABAR:L'empereur dans l'art byzantin - Paris 1936

JEGYZETEK

- 1.- MORAVCSIK GY.:A bizánci Pantokrator-monostor.
- 2 - DU CANGE : C.P.Crist.IV. t. p.81
- 3.- GRAF A.: Újabb adatok. . . E.Phil.K. 1939.
- 4.-IHRRING :Byzantine Churches, 22 p.
- 5.-The Arch.Instit. of America- 46 (1942) 169
- 6.- E.de WALD: 82 p.
- 7.- REISKE:Constantinus Porphyrogenitus I Bonn.1829.
- 8.-F.CHALANDON:Essai sur le regne d'Alexis I. Comnene. - Paris1900.
- 9.- Il Menologio di Basilio II. Torino, 1907
- 10 -MORAVCSIK GY.: Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953.
- 11.MORAVCSIK GY.: U.o.A sírvers kis módosítással.

A „csúti főesperesség”

MÁLYUSZ ELEMÉR

A „csúti főesperes” első és egyetlen említésével IX. Gergely pápa 1232. júl. 15-i bullájában találkozunk. Az oklevél szövegét Wenzel Gusztáv 1860-ban adta ki a pannonhalmi monostor levéltárából az Árpádkori Új Okmánytár I. kötetében¹, s innen közölte regesztáját 1874-ben Knauz Nándor a Monumenta ecclesiae Strigoniensis-ben.² Mivel a bulla félre nem érthetően tanúsítja, hogy a szóban forgó főesperes az esztergomi egyházmegye kötelékébe tartozott,³ Knauz döntése, hogy az oklevelet figyelembe vette kiadványa összeállításánál, csak helyeselhető. Bár közelebbit nem tudott a főesperességről megállapítani, azt, ami kétségsbe nem vonhatóan következik a bulla szövegéből, leszögezte: ez az egyetlen nyom, hogy az esztergomi egyházmegyében feküdt.⁴ Kísérletet a főesperesség lokalizálására azonban sem ő, sem Ortvy Tiivadar nem tett.⁵

Bármennyire gyér legyen középkori forrásanyagunk, egyetlen megemlékezés egész főesperességről feltűnően kevés. Főleg ha figyelembe vesszük, hogy ez az adat nem esetleges megemlékezés, mert a főesperest a magyarországi klérusnak hivatásánál fogva számon tartott tagja gyanánt sorolja fel. A nyitrai püspök és a rábaközi főesperes mellett mint harmadik delegált bírót bízta meg ugyanis a pápa, hogy járjon el a pannonhalmi monostor és a somogyi főesperesség tizedviszályában. Nevét, mint társaiét is, szokás szerint meg sem nevezi a bulla, de esetünkben ez a mellőzés csak még kétségtelenebbé teszi, hogy a főesperességnek az esztergomi egyházmegye kötelékében valóban működnie kellett. Ennek bizonyítékául még hivatkozhatunk — ha ugyan szükséges — a pontosságra, amellyel a pápa a rábaközi főesperességnek a győri egyházmegyébe tartozását megjelölte. Mivel ez a főesperesség sem megye után kapta nevét s mégis kifogástalan helyének meghatározása, nincs okunk feltenni, hogy a bullának a másik főesperesség esetében az esztergomi egyházmegyére utalása téves volna.

Sorainkat kezdő történészeknek szánva tájékoztatásul, szükségesnek véljük a figyelmeztetést: Wenzel által kiadott oklevél esetében mindig ajánlatos első lépésként

¹ Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály. VI. k. 300. l.

² I. k. 284. l.

³ *fratri nostro... Nitriensi episcopo et de Chut et de Rabacuz archidiaconis Strigoniensis et Geuriensis diocesium per litteras nostras iniungimus.* (Wenzel i. h.).

⁴ *Archidiaconatum de Csut in Dioecesi Strigon. extitisse, hoc unicum est vestigium.*

⁵ Knauz kötete indexében (630. l.) Chut címszó alatt közelebbi meghatározás nélkül egymástól elválasztva utal a főesperességet, szigetet, monostort, prépostságot, földet megörökítő lapokra, Ortvy pedig (Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve: II. k. Budapest 1892. 852, 855. l.) óvatos tartózkodással és betűhíven ragaszkodva az 1232-i adathoz, *Csut, főesperes-nél Chut, archidiaconus-ra* hivatkozik, itt, a győri püspökség tárgyalásánál azonban érdemlegesen nem foglalkozik vele. (I. k. Budapest 1891. 318. l.)

tisztázni, olvasási vagy sajtóhiba nem torzítja-e el a szöveget. Mivel a pannonhalmi levéltárban őrzött oklevélről van szó, a kérdés eldöntése percek kérdése. „A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története” ugyanis az eredetiből ismét leköszölte a bullát⁶ s így játszva meggyőződhetünk, hogy *Chut* helyén valóban oly név van, amelynek Esztergomhoz tartozása vitathatatlan: *Chunt*, azaz *Hont*.⁷

A problémát ezzel oly értelemben, hogy a csúti főesperesség — a Csepel-szigetet körül ölelő határaival együtt — a mesék birodalmába tartozik, elintéztetnek is tekinthetnők. Szálait azonban, mielőtt a megbízható kiadás napvilágot látott, feleslően könnyedség összebonyolította. A „Monumenta Romana episcopatus Vespriensis” kiadója, Fraknói Vilmos, de talán inkább Lukcsics József, aki a magyarázó jegyzeteket írhatta, az 1232-i adatot összekapcsolta az „archidiacono sancti Leustachii in ecclesia Strigoniensi” szülő 1264. február 13-i pápai rendelet szavaival. Furcsa logikával, amint erről az olvasó is meggyőződhet: „Szent Eusztáchról címzett főesperesség létezéséről sem szólnak más történeti emlékek. Nem kevésbé meglepő, hogy míg 1232-ben csúti és 1264-ben szent Eusztáchi főesperessel találkozunk: ugyancsak 1264-ben IV. Béla a premontrei rend részére a szent Eusztáchról címzett csúti prépostságot alapítja azokból a birtokokból, amiket Nyitra megyében, a mai Érsekújvár vidékén a kúnoktól kihágásaik miatt elvett. Valószínű tehát, hogy a csúti és szent Eusztáchi főesperesség azonos volt és Nyitra megyének az esztergomi érsekséghez tartozó területét foglalta magában. XIII. századbeli oklevelekben az esztergomi egyházhoz tartozó nyitrai főesperességgel nem találkozunk.”⁸ A csúti és a Szt. Eusztách-főesperességek azonosítását ezek szerint a magyarázat szerzője számára megkönnyíti, hogy csak egy-egy adat szól róluk, az a körülmény pedig, hogy a csúti premontrei monostor védőszentje Szt. Eusztách, egyenesen valószínűvé teszi. Mindkét érv annyira gyenge mint az, hogy Nyitra megye egy része azért lehetne a Szt. Eusztách-főesperességgel azonos, mert az esztergomi érsekségnek nincs nyitrai főesperessége. Az utóbbit Mezey László, aki legutóbb foglalkozott a kérdéssel, említést sem téve róla el is ejtette.⁹ Nem így azonban Fraknói—Lukcsics további érveit. Nem szerevezve tudomást Erdélyi László kiadásáról, az 1232-i utalást tehát továbbra is felhasználhatónak véli, a csúti monostor patrocíniumát pedig a Szt. Eusztách-főesperesség bizonyítékának tekinti.

Ismét kezdő történészek felé fordulva, nekik próbálunk tanácsot adni, mint lehet hasonló hibákat elkerülni. Abból kell kiindulnunk, hogy Knauz megbízható, éves kritikai érzékkel rendelkező medievista volt, érdemes tehát megszívlelni állásfoglalását akkor is, ha az negatívan jut kifejeződésre. Mint a jelen esetben, amikor az összes számba jövő oklevelek ismeretében sem kapcsolta össze a két főesperességet. Vagyis saját érdekünkben ne arról képzelődjünk, hogy túl fogunk haladni Knauzon, hanem első lépés gyanánt próbáljuk megismerni állásfoglalását. Ha így járunk el, megértjük, miért nem azonosította a Szt. Eusztách-főesperességet

⁶ I. k. Budapest 1902. 712. l.

⁷ Sőt, mivel az oklevél kiadója (*Erdélyi L.*) nem érte be a helyes szöveg egyszerű lenyomatásával, kritikai felvilágosító jegyzetéből azt is megtudjuk, hogy „a [*Wenzel* által] hibásan olvasott „Chut” név ...fölött az eredeti oklevélben vízszintes rövidítéssel van. A helyes olvasás tehát Chunt, vagyis Hont s e helyen nem csúti, hanem honti főesperesről van szó.” Erdélyi pontos kiadására egyébként már évek előtt felhívta figyelmemet *Györfly György*.

⁸ I. k. Budapest 1896. 91. l.

⁹ Csútmonostor alapítástörténete és első oklevelei. Tanulmányok Budapest múltjából. XV. k. Budapest 1963. (A következőkben: Tanuim.) 7. sk. l.

Csúttal, annak ellenére sem, hogy az 1232-i adat ide nem tartozásával még nem volt tisztában. Ő kitűnő történetírói érzékkel nem az intézmények felől kiindulva a két főesperességről fennmaradt néhány megemlékezést vizsgálta, hanem az 1264-ben említett László mester főesperes valamennyi életrajzi adatát csoportosította, hogy a segítségükkel megrajzolt pályához viszonyítsa a magukban oly hallgatólag indiciumokat.¹⁰ Nem az egyedüli volt azonban, aki megírta a főesperes életét. Ennek kancelláriai működését Fejérpataky László tisztázta,¹¹ mint az esztergomi káptalan tagjának szereplését pedig Kollányi Ferenc részletezte.¹² Mindez talán túlzás is volt, történetkutatóink buzgalma azonban eleven cáfolat, mintha főesperesünk mellőzésben részesült volna.

Nem negyedik életrajzot óhajtunk most összeállítani, csupán a már készen álló kép körvonalait próbáljuk erősebben meghúzni. Elsősorban a László mester könyvtárának nagyságából és jellegéből levonható tanulságokra utalunk, amint azokat Ivánka Endre gondos mérlegeléssel megállapította.¹³ Ezek szerint Bolognában tanult s inkább egyházbíró, mint teológus volt. Érdeklődésére jellemzően teológiai könyvei közt egy sincs, amely a XIII. századból származna, azok tehát — a korhoz viszonyítva — nem modernnek, ellenben római jogi és kánonjogi könyvtára nemcsak egy színvonalra állítható a bolognai tanárokéival, hanem kiválik közülük gazdagságával. Egyetlen oly könyv van, amely a 70-es években Bolognában is forgalomban volt, a könyvek jegyzékét tartalmazó 1277-i végrendeletből azonban hiányzik: Susai Henrik ostiai bíboros-püspök „Summa super titulis decretalium” című műve. Ivánka ötletes magyarázata szerint azért, mert a híres „Ostiensis” (+ 1271) Párisban tanított, s így főesperesünk bolognai tanulása idején könyvét itt még valószínűleg nem használták. Amiről a könyvtár tanúskodik, pontosan ugyanaz tükrözik az életpálya mozzanatai. László mester legelső említése alkalmával, 1262-ben IV. Béla familiaris clericusa, a következő évben a királyi udvar notarius familiarisa, ugyanaz 1265-ben, s hogy mennyire bizalmas tanácsadója az uralkodónak, azt éppen 1262-i szereplése mutatja, amikor másodmagával, a királyi lovászmesterrel le képviseli urát az ifjabb királlyal, Istvánnal folytatott tárgyalásokon, segítve az atya és fia közt kiobbant polgárháborút lecsendesíteni. Ily bizalmas munkakörét megtartotta később is, élete végéig, amikor már nem nevezték kancelláriai jegyzőnek. Különböző jellegű megemlékezések bizonyítják ezt. Így végrendeletének utalása saját költségén, leginkább királyi udvari keresetéből szerzett házaira,¹⁴ IV. László 1279-i megjegyzése, hogy udvarában feküdt betegen,¹⁵ ugyanő és IV. Béla dicséretei s kitüntető adományai jutalmul szolgálataiért, amelyeket rajtuk kívül V. Istvánnak is tett az ország érdekében, főleg mint követ sok király és a pápa udvarában.¹⁶ Három király uralmát átfogó diplomáciai és államkormányzati ténykedéséhez illően egyenletesen sima volt egyházi pályafutása. 1262-ben mint honti főesperes lép elénk, s ezt a javadalmát

¹⁰ I. m. II. k. Strigoni 1882. 139. sk. I.

¹¹ A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest 1885. 110. sk. 1.

¹² Esztergomi kanonokok 1100—1900. Esztergom 1900. 14. sk. 1.

¹³ László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben. Theologia 4 (1937) 216—222. 1. Deux catalogues de bibliothèque de la Hongrie médiévale et ce qu'ils nous enseignent. Mediaeval and Renaissance Studies 4 (1958) 154—162. 1.

¹⁴ domorum propriis meis sumptibus factarum et maxime de questu curie regie et etiam pro certo pretio. (Knausz i. m. II. k. 72. 1.)

¹⁵ in lecto egritudinis in nostra curia constitutus. (U: a. II. k. 115. 1.)

¹⁶ Ua. II. k. 41, 74. 1.

— megismétlődő okleveles bizonyítékok szerint — megtartja 1274 végéig, amikor esztergomi prépost lesz s marad 1279-ben bekövetkezett haláláig.

Életének egyetlen mozzanata van, amelynek nem tudjuk magyarázatát adni. Éppen annak, amely témánkhoz fűződik: miért nevezi őt IV. Orbán pápa 1264-ben, IV. Béla pedig 1265-ben archidiaconus sancti Leustachii-nek, természetesen amellett, hogy a király clericusának, familiaris clericusának, az udvar követének és a pápa káplánjának is mondják.¹⁷ Az nem tételezhető fel, hogy két évre, vagy akár hosszabb időre elhagyta honti főesperesi javadalmát, majd ismét visszatért abba.¹⁸ Az általános gyakorlaton kívül ellene mond ily feltevésnek, hogy a pápa is 1264-ben úgy beszél az esztergomi egyház Szt. Eusztách-főesperességéről, mint amely László mester egyedüli javadalma.¹⁹ A legelfogadhatóbb megoldásnak az a feltevés kínálkozik, hogy a honti főesperességet Szt. Eusztách-főesperességnek is nevezték. Arra nincs bizonyítékunk, hogy Hont megye a magyar Eusztách-kultusz központja lett volna, sőt még arról sincs tudomásunk, hogy itt Szt. Eusztáchról nevezett egyház állott, mivel azonban ez a körülmény az adatok hiányának is tulajdonítható, a feltevést, hogy az Ipoly menti vidéken a szent különös népszerűségnek örvendett, teljesen nem rekeszthetjük ki a lehetőségek köréből.

Valószínűbbnek tartjuk azonban, hogy az Eusztách-legenda nálunk a XIII. sz.-ban lett ismert. Erre a korra tehetjük ugyanis a legenda magyar változatának krónikaszerkesztményeink szövegébe kerülését. A legenda elbeszélés szerint I. Géza király előtt, amikor testvérével, Lászlóval Vácnál fogadalma kivitelén tanácskozott, szarvai közt égő gyertyákkal egy szarvas tűnt fel, amely azután az erdő felé futva egy helyen, ahol később a székesegyház felépült, megállott, amikor pedig a vitézek nyilazni kezdték, a Dunába vetve magát eltűnt.²⁰ Ez a leírás az i. u. VII. században keletkezett Eusztách-legenda egyik, alapítómonda jellegű változatának nevezhető. A legenda szerint a vadásznak Krisztus jelenik meg gímszarvas képében, agancsai közt sugárzó feszületet hordva, az alapító mondában pedig, amely Bizáncban és Franciaországban egyaránt feltűnik, szarvas mutatja meg a helyet, hol kell építkezni. A két motívum, amelyek összekapcsolódva tűnnek fel a Nagy Károly-mondában, ahol ragyogó aranykereszttel ékes szarvas határozza meg az aacheni székesegyház helyét, Magyarországon külön-külön, de együttesen is ismeretessé lehetett.²¹ A váci alapító monda

¹⁷ *Theiner, A.: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. k. Romae 1859. 266, 279. l.*

¹⁸ Azt, hogy honti főesperes volt közvetlenül prépostsága elnyerése előtt, 1274-ből IV. László és a sági konvent egyaránt tanúsítják. (*Knauz i. m. II. k. 41, 48. l.*)

¹⁹ *preter archidiaconatum sancti Leustachii ...quem tu canonice proponis adeptum, possis ...aliud beneficium ecclesiasticum ...licite recipere et cum predicto archidiaconatu libere retinere. (Theiner i. m. I. k. 266. l.)* — Az elnevezés a konstanzi főesperesség megjelölésének analógiájára volna elképzelhető, amelyet az 1275-i liber decimationis ily formában tartott fenn: archidiaconatus plebani sancti Stephani. (*Baumgartner, E.: Geschichte und Recht des Archidiaconates der oberrheinischen Bistümer. [Kirchenrechtliche Abhandlungen. 39.] Stuttgart 1907. 144. l.*)

²⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae. Ed. E. Szentpétery. I. k. Budapest 1937. 394. l.*

²¹ *Moravcsik Gy.: A csodaszarvas mondája Bizáncban. Ethnographia 37 (1926) 146. l., Berze Nagy J.: A csodaszarvas mondája. Ua. 38 (1927) 73. sk. 162. l., Solymossy S.: A magyar csodaszarvas monda. Magyarországtudomány 1 (1942) 167. sk. 1., Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954. 21. sk. 1. Az újabb nagyterjedelmű irodalom felől tájékoztatnak: *Engels, O.: Die hagiographischen Texte Papst Gelasius' II. in der Überlieferung der Eustachius-, Erasmus und Hypolistuslegende. Historisches Jahrbuch 76 (1957) 119. sk. 1., Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques (R. Aubert) XVI. k. 1967. 6. sk. 1., Lexikon für Theologie und Kirche (O. Engels) III. k. 1959. 1201. l.**

keletkezésének ideje eléggé határozottan megállapítható. Mivel a püspökséget Szt. István szervezte meg, a XII. sz. eleji Gesta Ladislai regis nem nevezhette alapítónak I. Gézá, hiszen akkor még emlékeztek az emberek az első király szerepére, ellenben másfél évszázad múlva, amikor gestánk jelentékenyen kibővül, a birtokadományozó jötevő és az alapító személye összeolvadhatott.²² Ez az időpont megengedi a feltevést, hogy az epizód szerzőjének az V. István-kori gestairót, Ákos mestert tekintsük, akire egyébként is jellemző, hogy korának szereplőit és állapotait szívesen helyezte vissza a régmúlt évszázadokba. Éppen ezért lehet a XI. századi epizód az Eusztách-legenda XIII. századi feltűnésének jele, amely tehát nem tekinthető a csodaszarvas-monda krisztianizált változatának. Ugyanakkor hazai Eusztách-kultuszunk eleven-ségének bizonyossága, hogy kisugárzódott Lengyelországba, amennyiben az egyik bencés monostor alapítását agancsai közt fénylő keresztet hordó szarvas megjelenéséhez fűzi a legenda, alapítónak pedig a magyar Szt. Imre herceget tünteti fel.²³

A XIII. sz. közepére, sőt egyenesen V. István korára utal az Eusztách-kultusz legkiemelkedőbb emléke, a csúti premontrei monostor megalapítása IV. Béla által 1264-ben, s a szervezés ünnepélyes befejezése V. István által 1272-ben. A monostor védőszentjéül Szt. Eusztáchot nyerte, amivel együtt járt, hogy kultuszának ápolása az újonnan megtelepített szerzetesek feladata, sőt hivatása lett. Joggal meglepő, hogy az alapító választása premontreiekre esett, holott ezek rendje nemcsak Magyarországon, de máshol sem tűnt ki Eusztách emlékének ápolásával.²⁴ Amiből az is következik, hogy a kezdeményezés nem tőlük indult ki; csak megvalósítói lettek a király kívánságának. De IV. Bélának is szüksége volt valakire, aki figyelmét Eusztáchra irányította. Az elmondottakból bizonyára szabad az önként adódó következtetést levonnunk, hogy tanácsadója az a bizalmas embere lehetett, aki 1262-től élete végéig hűsen szolgálta: László mester, a honti főesperes.²⁵ Ez, ha kerületében az Eusztách-kultusz nem virágozott volna. találhatott alkalmat bolognai tanulmányai alatt, később pedig a pápai udvarban jártakor, hogy megismerkedjék azzal. Akár azt is feltételezhetjük, hogy megfordult a római San Eustachio-negyedben s felkereste itt a Basilica S. Eustachii-t, amely talán Nagy Gergely pápa korától, a VIII. sz-tól azonban bizonyosan a szent kultuszának központja volt, s ahonnan reliquiái Fülöp Ágost alatt (1190 körül) St. Denisbe, majd Párisba eljutottak, de máshová is, így Madridba, miután a város patrónusául választotta.²⁶ A legalkalmasabban Rómában lehetett szerezni az ereklyékből a csúti premontreiek egyháza számára is, s mert ily reliquia nélkül az fel sem lett volna szentelhető, megengedhetőnek véljük a feltételezést, hogy László mesternek része volt abban, hogy a befejező aktusra sor kerülhetett.

²² *Gerics J.* (Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához. *Levéltári Közlemények* 33 (1962) 9. l.), már korábban meggyőző érvekkel igazolta, hogy a kérdéses gestarész szerzője nem azonos a Kálmán-kori íróval, élete pedig a XII. vagy a XIII. századra tehető.

²³ *Dömötör T.*: Árpád-házi Imre herceg és a csodaszarvas monda. *Filológiai Közöny* 4 (1958) 317. sk. l., *Kardos T.*: Megjegyzés. Uo. 323. l.

²⁴ *Mezey L.*: Az Árpádok eredet-mondája és a csúti alapítás. *Filológiai Közöny* 3 (1957) 428. l.

²⁵ Tanácsadói szerepet *Mezey* is tulajdonít feltételeesen László mesternek (*Tanulm.* 14. l.), de csak a turóci premontreiek Csútra költöztetésében és abban, hogy az ő rendjükre gondolt.

²⁶ *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche (O. Zöckler)* V. k. 1898°. 624. l. Az itt említett irodalom kiegészítése, illetőleg helyesbítése: *Armellini, M.*: *Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX.* Nuova edizione... a cura di C. Cecchelli. Roma 1942. I. k. 525—530, 1291. l., *Gregorovius, F.*: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter.* III. k. Stuttgart und Berlin 1926. 513, 532—535. l.

Mivel igénytelen megjegyzéseinket nem az önmagában eléggé lényegtelen kérdés tisztázása érdekében tettük, hanem módszertani tanulságok kedvéért, befejezésül utalunk azokra a közelmúltban elhangzott megállapításokra, amelyek eredményeink következményeül tarthatatlanok lettek. Ilyen, hogy a csüti premontrei monostor elődje egy ugyanott I. István által Szt. Eusztách tiszteletére alapított keresztelő egyház lett volna azzal a rendeltetéssel, hogy az Árpádok eredetmondáját jelentő csodaszarvas-hagyományt keresztényesített formában ápolja, s amelynek kapcsolatát a királyi családdal jelezte, hogy nem a veszprémi megyés püspök, hanem az esztergomi érsek alá tartozva archipresbyter, majd archidiaconus irányítása alatt állott.²⁷ Ennek az elgondolásnak nem az az egyedüli gyengéje, hogy — ellentétben az adatokra építő történetírói gyakorlattal — teljes egészében a képzelet szüleménye, hanem abban is téved, hogy királyi birtok kápolnáját keresztelő egyházzal azonosítja. Ugyancsak elhibázott IV. Orbán pápa 1264-i engedélyét, hogy László mester a győri, veszprémi vagy pécsi egyházmegyében javadalmat szerezhet, úgy értelmezni, hogy a felhatalmazás kárpótlás lett volna a csüti főesperesség megszűnéséért és összefüggésben állott az ugyanottani monostor megalapításával.²⁸ Valójában gyakori, mondhatjuk mindennapi kedvezményt adott a pápa az előtte megjelenő királyi követnek, a javadalomhalmazhoz segítséget, amely azonban — ebben a formában — sem számára nem jelentett kötelezettséget, mert hiszen a kitüntetésben részesülőnek magának kellett — a királytól — kieszközölnie, elnyernie az új javadalmat, sem a megadományozottnak nem biztosított tényleges előnyt, amint hogy László mester valamiféle második beneficiumának semmi nyoma sincs.

Mályusz Elemér

»ARCHIDIACONAT DE CSUT«

Elemér Mályusz

L'auteur fait la critique de l'étude de László Mezey portant le titre «Histoire de fondation et les premiers documents de Csutmonostor», parue dans le volume XV (1963) du livre «Tanulmányok Budapest múltjából» (Études sur le passé de Budapest). Selon Mezey, le roi Étienne I fonda une église de baptême à Csut en vénération de St Eustache avec la destination de cultiver la tradition sur le cerf merveilleux des Magyars de Scythie, légende sur l'origine des Arpads, sous une forme chrétienne. La relation de l'église et de la famille royale devait être indiquée par le fait que l'église n'était pas subordonnée à l'autorité de l'évêque diocésain de Veszprém, mais à celle de l'archevêque d'Esztergom, sous la direction d'un archiprêtre, puis d'un archidiacre. Cet archidiacre devait étendre son autorité sur toute l'île de Csepel, propriété de la maison régnante, dont la preuve devait être l'expression «archidiaconus de Chut» de la bulle de l'an 1232 de Grégoire IX, puis la désignation venue des ans 1264 et 1265 «archidiaconus sancti Leustachii», puis le fait que le patron de la prévôté des prémontrés fondée en 1264 par Béla IV à Csut, et établie définitivement en 1272 par Étienne V était St Eustache.

L'enchaînement logique et hardi des hypothèses est détruit par l'établissement que M. Mezey connaît la bulle de 1232 d'une édition fautive: le document original mentionnait non l'archidiacre de Csut, mais de celui de Hont, au nom de maître László, clerc du roi en 1264 et 1265 qui était nommé, non après Csut, «archidiaconus sancti Leustachii». Il ne peut être ni vérifié, ni démontré et il n'est rien moins probable que le culte de St Eustache eût été connu en Hongrie avant le XIIIe siècle. L'intercalation des éléments de la légende dans la narration de la fondation de l'église de Vác a eu lieu, selon toute probabilité, sous le règne d'Étienne V.

A BEREKSZÁSZI DÖMÉS KOLOSTOR TÖRTÉNETE. (1327-1556)

írta: FEHÉR MÁTYÁS J.

A kolostor alapítása.

A BEREKSZÁSZI, SZENT SZANISZLÓ püspökről és vértanúról nevezett domonkosrendi kolostor a XIV. század elején épült Nagy Lajos király anyjának, Erzsébetnek bőkezűségéből. Az alapítási évet pontosan nem lehet meghatározni, de az, hogy Erzsébet királyné Luprechtszászán, — Beregszász középkori neve! — királynői udvarában János fráter domonkosrendi szerzetes volt a lelkes és gyónatató,¹ valamint az 1366-ban Konák István és Muzsalyi Gyula határsértése ellen tiltakozó szerzetesek szereplése² azt mutatja, hogy ekkor már állott a kolostor.

Igaz, hogy 1233-ban fráter Marcus, a magyar rendtartományfőnök is járt Beregszász vidékén,³ ha pontosan nem is tudjuk meghatározni, hogy hol volt a híres „beregi erdő”, ahol II. Endre *Prænestei Jakab* pápai legátus és a magyar püspöki kar tagjai előtt ünnepélyes esküt tett a fiával, Bélával rendezendő megállapodásról az izmaeliták és más idegen fajú kereskedők visszaszorítására a magyar életből. A valószínűség azonban Luprechtszásza mellett szól, mert ez volt az egyik kiváltságos hely, ahol a javarészt német származású „hospesek” már 1230-ban sok kiváltságnak örvendtek.⁴ Ezen az ünnepélyes aktuson a magyar tartományfőnök is szerepelt⁵ és bizonyára vele személyesen beszélte meg a király, hogy az esküben kikötött jóvátétel értelmében az eddig visszatartott sójővedelmet a pesti Domonkosrendiek kolostorába fogja letenni, öt éven belül, tízezer frizachi márka összegben.⁶

A Domonkos-rend vándorpásztorációs elgondolásainak Beregszász fekvése, nagy forgalma valóban kedvező lehetőségeket nyújtott. Nagy Lajos 1342 szeptember 2-áról Visegrádról kelt kiváltságlevele is észrevette a város fekvésének fontosságát és kiemeli, hogy ez a város fekszik Oroszország határai mellett,⁷ a külföld felé vezető utak őre és a már régebben is szabad királyi városnak újabb jogokat és kiváltságokat ad.

A magyar domonkosok Keletre irányuló missziós tevékenységé-

¹ Leleszi Orsz. Ilt. Prot. Act. I. 12.

² U. o. 24.

³ Knausz: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I—II. Strigoni, 1874. I. 295. No. 346.

⁴ Beregszászi városi levéltár szám nélkül.

⁵ Knausz: i. m. U. o.

⁶ U. o.

⁷ Beregszász városi levéltár számozatlan.

ben tehát elsőrangú és döntő fontosságú kérdés volt, hogy ott kolostoruk legyen. A „Societas Peregrinantium”, vagyis a vándormissziósok társasága innét indult a keleti határszélek felé magyar részről, úgyhogy a beregzászi domonkosok kultúrmissziót íejthettek ki annál is inkább, mert csak 1378-ban alakult meg önálló kolostorokból az említett társaság külön kis tartománya, míg 54 évig, 1324-től, csak a környező kolostorok lakói járták a vidéket.⁸ Így a kassai, sárospataki kolostor mellett a beregzászi jöhetett leginkább számításba, hiszen ez a zárda már alapításánál fogva is bizonyos lengyel hatásokat mutat fel, mert Erzsébet királyné Lokietek Ulászló krakkói herceg leánya volt⁹ és azért tartózkodott szívesen Beregzászszott, mert itt közelében élhettek kedvenc lengyelei.

Valószínűnek kell tartanunk azt is, hogy a magyar-lengyel kapcsolatok terén a domonkosok is szerepet játszottak az Anjouk-korában, aminek kétségtelen bizonyítéka az, hogy a kolostort Szent Szaniszlóról nevezték el, a lengyelek nemzeti szentjéről és feltehető, hogy Nagy Lajos, de még inkább Hedvig királyné idejében részint a már említett és javarészt lengyel dominikánusokból alakult „Societas Peregrinantium”, részint a királynéi udvarban betöltött gyónatói tisztség révén kerültek a lengyelséggel kapcsolatba.

Annyi bizonyos, hogy már 1327-ben Beregzászszott voltak a domonkosok, mert Kunt comes, akinek az unokája Eberhard ebben az esztendőben Beregzász bírāja, a nagymuzsalyi szőlőbirtokából egy részt a beregzászi kolostornak adományozott.¹⁰ Ez azt mutatja, hogy a főúri körökben és a városi polgárság részéről eléggé megbecsülték a domonkosok tevékenységét.

Nagyban emelte tekintélyüket az is, hogy Nagy Lajos királyunk anyjának, Erzsébetnek az udvartartásában is tevékeny részt vettek. Erzsébet királyné gyakran tartózkodott Beregzászszott, ahol kényelmes kastélya volt.¹¹ Ismerjük udvartartásának több emberét. Marocha beregi comes volt a főlovászmestere, kedves szolgálattevői az Anjouk által meghonosított lovagi eszmény iskolájában nevelkedő és az apródi tiszte betöltő Homoki Bálint és obegányi Cseh Jakab, míg kedvenc lelkésze, akit Visegrádra is magával szokott vinni, János domonkosrendi fráter volt 1369-ben.¹²

A kolostor a Vérke jobbpartján állott,¹³ a mostani római katolikus plébánia-templom mellett. Egy 1672. évi periratból tudjuk, hogy a „via regalis”, a királyi út mentén épült fel a nagy klastrom, amelynek

⁸ Loebertz O. P. *Les missions Dominicaines en Orient et la Société des Frères Pérégrinants*. Archivium O. P. IV. 24—5.

⁹ Ráth L.: *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Győr, 1861. 59.

¹⁰ Lehoczky T.: *Beregvármegye monographiája*. I—III. Ungvár, 1881. III. 93.

¹¹ U. o.

¹² Laleszi országos levéltár. Prot. Act. 27.

¹³ Nem messze a hídtól, bár a középkorban nem ekkora töréssel ment át a „via regalis” Beregzász városán, ott, ahol most a Vérke hídján átvezető út átszeli a Rákóczi-teret, egyenesebben ment és így valószínű, hogy a városi gyógyszerár háta mögött húzódott.

egyik szárnya a „Barátok utcája” — ma Bethlen-utca — oldaláig húzódott. Némethi Sámuel 53 éves beregszászi lakos tanuvallomása szerint, a Mindszentek-tere a mai parochiális templom körül terült el és a nép nyelvén mint „monachorum Platea” — Barátok-tere volt közhasználatban. Nevezték „Szent utcának”, „Barátok utcájának” is azt a részt, amely a mai Attila-utca és Rákóczi-tér találkozásától a Waisbäcker-utcáig terjed.¹⁴

Hogyan lehet megállapítani a kolostor és templom fekvését?

A Beregszászot letelepedett szerzetesek közül a ferencesek kolostora és temploma a református templom helyén állott, ahova a királyi helytartótanács 1715-ben egyszerű, torony nélküli imaházát engedett építeni Beregszász református hívóinak.¹⁵ A római katolikus plébánia-templom pedig a mai városi nagybazar helyén épült fel, amelynek építéskor előkerültek az ősi templom romjai.

Egy, a leleszi konventhez Beregszász város részéről benyújtott tiltakozás szerint szüretkor csak a plébánia udvarán átjáró vámsorompón keresztül lehetett a mustot és újbort a városba szállítani,¹⁶ hogy ott a tizedjövödelmeket behajthassák. Ez az út pedig valóban a város ama részén vezetett le a szőlőuhegyekből, ahol ma a nagybazar áll.¹⁷

Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy a domonkosok kolostora és temploma valóban a Mindszent-utcában, vagy a Barátok-utcája táján állt.

Megerősíti ezt a feltevést az is, hogy a mai katolikus plébánia helyén, szembe a templom főkapujával egy kis Szent Domonkos-rendi apácaklastrom is állott, amelynek már 1366-ban alapítványi birtoka volt Kigyóson és Beregben.¹⁸ Ez a kolostor annyira elnéptelenedett, hogy már 1479-ben a rendfőnök Rómából megbízta Győri Paulin tartományfőnököt, hogy tekintve a sororok kicsi számát, telepítse át őket a szatmárnémeti kolostorba, úgyhogy minden ingóságukat vigyék

¹⁴ Beregszászi róm. kat. plébánia levéltára. Számozatlan. Több tanú is szerepel a perben, amelyet a város és a plébánia folytatott a parochia telkén elkövetett erőszak miatt. Érdekes a 8. számú tanú, Vekerle Judás Tádé plébániai kántor vallomása: „Scio ex Privilegio Regis Belae oppidi huius quod Platea Deutrails una cum interiecto sea angulo ubi a latere maioris Ecclesiae modernae Rndi Dni Plebani Residentia extat, vocitatur omnium Sanctorum Platea: id est Mindszentek utzája, aut ut aliqui volunt Barathok utzája.”

¹⁵ Lehoczky: i. m. 139.

¹⁶ Beregszászi róm. kat. plébánia levéltára, számozatlan.

¹⁷ Dr. Pécs Győző: *Beregszász megyei város útmutatója*, Beregszász, 1943. Térképmelléklet.

¹⁸ „Azon a helyen, ahol most áll a róm. kath. lelkesi ház, a 16. század közepéig kicsi kolostoruk volt a domonkos-rendi apácáknak, ezeknek 1336-ban alapítványi birtokuk vala Kigyóson és Beregszászon.” A szatmári püspöki egyházmegye emlékkönyve fennállásának századik esztendejében. 1804—1904-ig, Szatmár 1904. 221.

magukkal és az üres kolostort a fráterek vegyék kezelésbe.¹⁹ Ez a kis klostrom tehát szemben volt a domonkos, vagyis a mai plébánia-templommal, mert a meghagyás azt is kiemeli, hogy a „szomszédságban” állt.²⁰ Eltekintve attól, hogy a két, ugyanahhoz a rendhez tartozó kolostor természetszerűleg egymás mellett volt, a „vicinitate-szomszédság” kifejezés teljesen meggyőz a kolostor fekvéséről.

A kolostor terjedelme elég nagy volt, mert egyik része a templom északi oldalához épült, míg a másik szárny derékszögben kinyúlt a mai Bethlen-, régebben Barát-utcaig. Töredékek, faragott oszlop-kötegek és támpillérek, valamint egy faragott, szentségházszerű fülke legújabbban 1943-ban kerültek elő a Rákóczi-téren épülő városi ház fundamentumának ásásánál.²¹

A templom maga kelet-nyugati irányú és eredetileg gótikus stílusban épült. Bár sok átalakításon ment már át, lényegében még mindig sok csúcsíves tulajdonságot mutat. Szent Szaniszló lengyel nemzeti vértanúról volt elnevezve. Maga a templom belső tere három hajós és még megvannak gótikus ablakai sok szép körízsával. A templom északi hajójának külső falán még mindig találhatók eredeti faragványok, amelyeket később illesztettek díszítésül a falba. Az egyik a dominikánusok szimbólumát, „egy vastag idomtalan fekvő kutyát”²² ábrázol, a másik pedig egy göndörhajú férfarcot.

Az 1413. évi nagy tűzvész pusztítása után Vizes János beregszászi polgár és társai Sebeházi Pelbárt tartományfőnök kíséretében Zsigmond királynál kieszközölték a támogatást,²³ hogy a templomot újjáépíthessék. Ennek az újjáépítésnek az évszáma, 1418, meg van örököve az egyik északi ablak peremén.²⁴

Még egy nagyobb szabású átépítés vált szükségessé Mária királyné idején a XVI. század első negyedében.²⁵ Ennek a nagyobb tatarozásnak ideje hosszabbra nyúlt, legalább is erre enged következtetni a templom déli oldalán az egyik gótikus ablak felett lengő sza-

¹⁹ Reverendo provinciali datur facultas quod sorores monasterii in Beregzaz quia pauce sunt, transferat cum omnibus bonis et redditibus ad monasterium in Nymthy, et in Beregzaz ponet fratres ad custodiam quia sunt in vicinitate et curam dicti monasterii in Nymthy. Datum Rome, XVIII. maii. 1479. Archivum O. P. Roma, Reg. IV. 169/b.

²⁰ U. o. 21.

²¹ E sorok írója éppen ott tartózkodott és Pásztor Ferenc pápai prelátus, Beregszász plébánosa, valamint dr. Barkóczy Aladár árvaszéki elnök úr voltak szívesek felhívni az előkerült faragványokra figyelmemet. Nekik köszönhető, hogy az értékes leletek nem kallódtak el, hanem egyelőre, amíg jobb megoldást nem találnak, a templomkertben őrzik. Ezúton is hálámat fejezem ki a szíveségükért.

²² Lehoczky: I. m. 124.

²³ Leleszi országos levéltár. Prot. Act. I. 234.

²⁴ Lehoczky: I. m. 119. Egyébként az évszám még ma is szabadszemmel egészen jól kivehető.

²⁵ Kassai domonkos-rendi levéltár leleszi másolata. No. 9.

lagra vésett 1518. évszám, valamint az ugyanezen oldalon nyíló gyönyörű frízes kőkapu homlokzatába vésett 1522.²⁸

1556-ban már annyira leromlott a templom és a kolostor épülete, hogy fráter *Makrai Péter*, a beregszászi kolostor perjele és egyúttal az egész magyar rendtartomány főnöke, a leleszi hiteshely premontrei kanonokjai előtt 60 arany forintért *Oroszi Demeternek* eladta a kolostor birtokában lévő egyik Árok-utcai kőházat,²⁹ amely *Pelbárt Albert* és *Varga Mátyás* házai között állott és amelyet nemes *Tölgyessi Bertalan* halálos ágyán hagyott a kolostorra. A befolyt összeget az adás-vételi szerződés alapján a templom és a kolostor halaszthatatlanul sürgős restaurálására fordították.

A templom és kolostor 1566-ig volt a rend birtokában,³⁰ amikor is a reformáció zivataraiiban a szerzetesek egyrészét a polgárság lemészároltatta, a többiek eltűntek Beregszászról. Nincs adatunk róla, hogy mikor vette át a világi papság, de valószínűnek kell tartanunk, hogy a megmaradt szerzetesek újabb támadástól tartva, de már csekély számuknál fogva sem tudták volna fenntartani a kolostort és távozásuk után a Zsigmond király uralkodása alatt 8-ról 24-re emelkedett³¹ oltárrektorok valamelyikének a gondozásába került.

II. Rákóczi György 1657 januárjában megtámadta Lengyelországot, de súlyos pusztítások után sem ért el eredményt. A lengyelek a tatárokkal szövetkezve, végigperzselték és rabolták Északnyugat Magyarországot.³² Ekkor egész Beregszász súlyos megróbáltatásokat élt át. A védekező polgárság a jól megerősített régi templom lőrésszerű kertjébe és a kolostorba húzódott be védekezésül, de a lengyelek felégették a hevenyészett erődítményeket. Vezérük *Lubomirszky György* bosszúból hatalmas betűkkel a templom falára festette a következő mondatot: „Vicem pro vice reddo tibi, bone vicin!”³¹ 1657 június 17-től július 22-éig voltak a lengyelek a városban és csak a Czárniosztrovban kötött béke után takarodtak ki. Arra azonban a templom és kolostor már romokban hevert.³²

1573-ban *Ferdinánd* király a felosztatott domonkosrendi kolostort a ferencesekével együtt *Melegh Boldizsár* leleszi prépostnak, a későbbi csanádi püspöknek adományozta azzal a kikötéssel, hogy ha

²⁸ *Lehoczky*: i. m. 119. Ezek az évszámok még könnyebben hozzáférhetők, különösen az ajtópárkány fölötti, mert nincsenek magasan és a déli oldal nincs is annyira kitéve az időjárás viszontagságainak.

²⁹ Kassai domonkos-rendi levéltár leleszi másolata. No. 7.

³⁰ U. o.

³¹ *Országos levéltár*. Cs. és k. 106. és cs. 70. sz. jelentései az oltárnokok jövődelmeiről.

³² *Ásztalos—Pethő: A magyar nemzet története*. 253.

³¹ *Lehoczky*: i. m. 102.

³² U. o.

a két rend visszatérne, köteles nekik a kolostorokat templomaikkal és birtokaikkal visszaadni.³³

A Szent Domonkos-rend tett is kísérleteket, hogy a régi kolostort visszaszerezze. 1741-ben a kassai domonkosok *Marics Ágoston* vezetésével a szepesi kamaránál³⁴ tárgyaltak a rend visszatelepítéséről, de anyagi nehézségeken és a református vallású polgárság ellenállásán meghiúsult a tervük.

A szerzetesek kapcsolatai királyainkkal.

MINT MÁR EMLÍTETTUK, a beregszászi dominikánusok *Nagy Lajos* királyunk anyjának, Erzsébetnek köszönhatték kolostorukat. A királyné ezért udvartartása személyzetéhez hozzászámította a kolostor szerzeteseit és az alapításon túl nagyobb adományokkal látta el őket. *János* fráter volt első beregszászi gyóntatója és egyúttal a városi plébánia gondjait is ő látta el, valószínűleg azért, hogy a plébániai jövedelmekkel is támogathassa a kolostort. 1364-ben kelt egyik okmányban *János* frátert „*plebanus de Lampertszasza et capellanus noster spiritualis*”-nak nevezi,³⁵ míg egy következő okmány már „*frater Joannes ordinis predicatorum capellanus noster*” címet adja neki.³⁶

A lelkiügyek vezetésén kívül, ügylátszik, íródeáki tisztet is viselt a királyné udvarában, mert egy oklevelet, amelyet *Marocha* beregi comes és udvari főlovászmesterhez intézett *Miklós* bíró kérelmére a városi jobbágyok szabad fajészási és makkoltatási engedélye irányában, *János* fráterrel íratta meg.³⁷ 1352-ben elkísérte *Lajos* királyt a rosszul sikerült moldvai hadjáratra is, mint királyi gyóntató.³⁸

1364-ben az ardói határjárásnál, mint a királyné egyik megbízottja, ő is részt vett és mikor az illetékesek nem akarták elfogadni küldetését arra hivatkozva, hogy nem hitesbelyi kiküldött, *Nagy Lajos* 1364-ben Szent Mihály napján megerősítette egy ugyancsak Beregszászot keltezett levelében *János* fráter megbízását a leleszi konvent tagjaival együtt.³⁹

János fráter élete végén már nem állott oly nagy kegyben sem a király, sem a királyné előtt, mert Beregszász volt régi bíróját *Hermann*t, valami ismeretlen módon súlyosan bántalmazták és ebben

³³ Kassai domonkos-rendi levéltár leleszi másolatok. No. 12. *Marics Ágoston* nagy gonddal országázerte összegyűjtötte a Domonkos-rendre vonatkozó régi okiratokat nemcsak Beregszászra, hanem minden más kolostorra vonatkozólag, hogy a rend régi birtokait visszaperelje. Az ő gondosságának köszönhetjük, hogy a kassai rendi levéltár olyan gazdag gyűjteménnyel rendelkezik eredeti okiratok hiteles másolataiból. Így pl. a Szent Margit-szigeti kolostor összes okiratai együtt vannak.

³⁴ Bécsei Domonkos-rendi leltár. H. 419.

³⁵ Leleszi országos levéltár. Prot. A. I. 12.

³⁶ U. o. Prot. A. I. 27.

³⁷ Kassai domonkos-rendi levéltár, leleszi másolatok. No. 5.

³⁸ *Lehoczky*: I. m. 127.

³⁹ Leleszi országos levéltár. Prot. A. I. 25.

Jánosnak is része volt. *Lajos* király 1371-ben *Rozsali György*, *Kölcsesi Dénes* és két fia *János* és *Miklós* királyi emberekkel és a leleszi konventtel megidéztette *János* frátert, a sértett *Hermann* testvéröccsét *Györgyöt*, *Jakabot*, az új bírót és a város hóhérait *Hankót*, hogy adjanak számot tetteükről. A megidézés súlyos büntetésekkel fenyegető hangon küldte, mert *János* fráter és társai *Hermann* volt bírótól az első megidéző levelet elvették és nem engedelmeskedtek neki.⁴²

János fráter utódja *András*, beregszászi perjel lett,⁴³ de már nem *Erzsébet* mellett, hanem *Mária királyné* udvarában. Mint a királyné lelkésze, 1391-ben kezdte működését és több peres ügyben, határjárásban is szerepel, mint királyi megbízott, „homo regius”. Így ismerjük 1393-ból a benedikei határigazgatásnál folytatott tevékenységét.⁴²

Zsigmond császárral is kapcsolatban állottak a beregszászi szerzetesek. A huszita mozgalom ellen a dominikánusok ugyanis felsőbb irányításra országszerte,⁴³ de különösen az ország északi részeiben erőteljes küzdelmet folytattak. *Zsigmond* király beregszászi tartózkodására utal *Székesfejérvári Tamás* fráter, 1525-ben Beregszászon tartott beszédében egy ott talált írásból, amelyet fráter *Kelemen* beregszászi perjel *Raguzai János* dominikánus kézírata „Responsio facta in concilio basilienſi addicta magistri *Johannis de Rachizano* bohemi in articulo communionis sub utraque specie”, 1433-ban írt könyve alapján tartott meg a király jelenlétében.⁴⁴ Ez a kézirat a bázeli zsinaton tárgyalta huszita és kelyhes mozgalom kétszín alatt való áldozásával száll szembe és a beregszászi domonkosok bizonyára *Zsigmond* király szándéka szerint, a kelyhesek mozgalmát igyekeztek letörni.

Ugyancsak a beregszászi dominikánusok templomában hallgatott szentbeszédet *Zsigmond* király 1424-ben *Oculi-vasárnapján*, éspedig *Erik* dán királlyal együtt, amint erről szentbeszédgyűjteménye margóján tudósít bennünket *Székesfejérvári Tamás* fráter,⁴⁵ aki 1525-ben *Oculi-vasárnapján* tartott szentbeszédje mellé a következőket írta: „Olvastam, hogy *Bernát* régi perjel ugyanezt a témát prédikálta, ugyanezen a vasárnapon *Zsigmond* és *Erik* királyok jelenlétében.”

⁴² Leleszi országos levéltár. Prot. A. I. 14.

⁴³ U. o. Prot. A. I. 12. sz.

⁴⁴ U. o. 42.

⁴⁵ Kassai városi levéltár: 1414/567.

⁴⁶ Ez a kódex, legalább is tartalmilag, azonos kellett, hogy legyen a velencei könyvtárban őrzött, még meglévő egyetlen példánnyal, amelyet a Magyar Könyvszemle 1883. 171. ismertet „A velencei könyvtár bazai vonatkozású latin kézíratai” címmel. Cod. 132. Membr. Saec. XV. a. f. 129—188-ig. Teljes címe: „*Joannis de Ragusio Ordinis fratrum Predicatorum posito et responsio lacta in concilio basilienſi ad dicta magistri Joannis de Rachazano bohemi in articulo communionis sub utraque specie, anno 1433.*” *Székesfejérvári Tamás* fráter jegyzetei: Gyöngyösi ferencesek ősnymtatványai: 55. szám „*Sermones fratris Gabriells de barelete sacre pagine professoris celeberrimi: divi Ordinis Pratrū Praedicatorum: impensis circumspecti viri Archibibliopoli Johannis Rynan. Hagenau. MDX.*”

⁴⁷ Gyöngyösi könyvtár 55. Fol. CLII.

Zsigmond király csak 1424-ben járhatott Beregszászot **Erik dán** királlyal együtt, amikor **Vladiszláv lengyel király** menyegzőjéről sok más vendégével együtt hazatért.⁴⁶ Ez március elején történt és így az **Oculi-vasárnap** is beilleszthető az évszámba.

Ugyancsak a lengyel kapcsolatokra vezethető vissza **II. Ulászló** király adománylevele is, amelyben a beregszászi domonkosrendieknek adományozta Kígyóst azzal a kikötéssel, hogy minden kedden **Szent Anna** tiszteletére misét mondjanak.⁴⁷ Valószínűleg akkor tette ezt az alapítványt, amikor 1511-ben Északmagyarországon tartózkodott, hogy a dühöngő pestisjárványt elkerülje.⁴⁸

II. Lajos király felesége is Beregszászot tartotta udvarát hamarosan 1522 januárjában, Székesfejérvárott tartott menyegzője után.⁴⁹ Hogy a domonkosokkal kapcsolatokat tartott fenn, az bizonyos, mert a már megkezdett építkezések a templom és kolostor helyreállítása, az ő támogatásával fejeződtek be 1522-ben.⁵⁰

A beregszászi szerzetesek.

1364. **JÁNOS FRÁTER** Lokietek Erzsébetnek, Nagy Lajos anyjának udvari káplánja, íródeákja és több ízben „homo regius”-ként szerepel határjárásoknál.⁵¹

1393. **András** fráter Mária királynőnek, Zsigmond feleségének volt a gyóntatója és szintén szerepel, mint királyi megbízott a benediktusi határjárásban.⁵²

1413. **Sebeházi Pelbárt**, aki később 1418-ban a magyar rendtartomány főnöke is lett, Zsigmond királynál járt követségben a templom újjáépítéséhez támogatást szerezni.⁵³

1424. **Bernát** perjele volt a beregszászi kolostornak. Zsigmond és Erik királyok előtt szentbeszédet tartott.⁵⁴

1433. **Kelemen** fráter szintén perjel volt és ugyancsak prédikált Zsigmond király előtt a cseh huszita mozgalom ellen.⁵⁵

1480. **Szász Lőrinc**. Székesfejérvári Tamás fráter jegyzetéből tudjuk, hogy beregszászi perjel volt.⁵⁶ Minden bizonnyal azonos a Szász Lőrincel (Laurentius Sasso), aki könyvmásoláshoz is értett és az orgonálásban is jártas volt. Engedélyt kapott a rendfőnöktől már

⁴⁶ Ráth: I. m. 135.

⁴⁷ Rupp: Magyarország helyrajzi története. I—III. Budapest, 1876. II. 374. és Cat. M. S. U. Bp. II. Nr. 32.

⁴⁸ Ráth: I. m. 271.

⁴⁹ U. o. 279.

⁵⁰ Lehoczky: I. m. 119.

⁵¹ Leleszi országos levéltár. Prot. A. I. 12.

⁵² U. o.

⁵³ Kassai domonkos-rendi leleszi másolatok. No. 3.

⁵⁴ Gyöngyösi könyvtár: 55. Fol. CCIX.

⁵⁵ U. o. CCXII.

⁵⁶ U. o. fol. XCII.

1478-ban,⁶⁷ hogy az ország bármelyik kolostorában letelepedhet és művészetéért bért fogadhat el. Valószínű, hogy már ekkor Beregszászra jött.

1483. *Kopácsi Péter*. Valójában a pécsi kolostorhoz tartozott⁶⁸ és az olaszországi Viterbóban folytatott tanulmányai után, amelyeket 1478-ban kezdett meg, került vissza az országba. Nem bizonyos, hogy állandó tagja volt a beregszászi kolostornak, csak mint a „Societas Peregrinantium” tagja átutazóban rövidebb ideig tartózkodott ottan. Egy szentbeszéd sorozatáról Székesfejervári Tamás fráter tudósít margojegyzetében, ahol azt írja, hogy beszéde témáját az evangéliumokból vette és alapgondolata „Jesu, preceptor, miserere nobis!”⁶⁹

1483. *Besztercei Balázs* fráter már hosszabb ideig, legalább is 1483-tól 1489-ig volt a kolostorban,⁷⁰ ahol többször tartott szentbeszédet mint magyar szónok. Egyébként szép könyvtárát is magával vitte Beregszászra, mert a Rómában székelő rendfőnök 1479-ben engedélyt adott neki, hogy Bibliáját, breviáriumát, „Antoninus in Stampis” című könyvét és más köteteket, amelyeket római útján vett, élete folyására megtarthatja és háromszor egy évben feloldoztathatja magát.⁷¹

1489. *Malontai Ambrus* fráter is szerepel több ízben Székesfejervári Tamás testvér jegyzeteiben, mint beregszászi „magyar” szónok.⁷² Ambrus fráter Pesti Gerváz testvér neveltje volt, aki mint esztergomi perjel könyveket vett és alamizsna pénzeket küldött védencének és engedélyt kapott a rendfőnöktől, hogy a jövőben vásárolandó könyveit is Ambrusnak adhassa élete folyására.⁷³

1490. *Imre* fráter a XV. század végén került Beregszászra. A rendfőnök kivette a tartományfőnök joghatósága alól és egyszersmind engedélyt adott neki arra is, hogy lóháton járhasson, valamint hogy

⁶⁷ „Frater Laurentius Sasso, qui habet artē scribendi et pulsandi in organis habuit licentiam eundi ad quemcunque conventum vel locum ordinis et exercendi artem suam et mercedem recipiendi, sine inferioris molestia. Datum Spoleti 9. augusti”. *Archivium* O. P. Roma. Reg. IV. 168/a.

⁶⁸ Frater Petrus de Copach conventus quinqueecclesiensis fuit assignatus in conventu Viterblensi, XX. mai. 1478. *Archivium*. O. P. Roma. Rep. IV. 172/a.

⁶⁹ U. o. fol. XCII.

⁷⁰ U. o. fol. XCVI., CCII., CCXII. és CCXCV.

⁷¹ Fr. Balthassar conventus bistriciensis qui emit rome bibliam breviarium et Antonium in stampis et alios libros habet, habuit concessionem dictorum librorum ad vitam et ter in anno confessionalis nullum inferior datum Rome, XI = 10. Aprilis 1749. *Archivium* O. P. Roma, Reg. IV. 169/a.

⁷² Gyöngyösi könyvtár: 55. fol. XXVIII. „Ungarice predicavit hanc sermonem”.

⁷³ Frater Gervasius de conventu Pestlensi nunc prior conventus Strigoniensis potest procurare libros et pecunias pro subsidio studii fratris Ambrosio de Malonta, quem nutrit in studio, potest etiam libros suos habet et habebit tenere pro usu et fratris Ambrosii et non potest agi ad manendum extra observantiam et potest bis in anno plenaria confiteri, sine inferioris molestia. Datum ut supra (= Rome XXVI. aprilis 1479). *Archivium* O. P. Roma Reg. IV. J. 169/b.

alamizsnát fogadjon el könyvek vásárlására és egyéb szükségleteire.⁶⁴ 1490-ben a nagybőjti szónoklatokat tartotta a beregszászi domonkosok templomában.⁶⁵

1492. *Turi Márton* (Martinus de Turre) kapott engedélyt arra, hogy szüleitől és barátaitól ajándékokat és alamizsnát fogadhasson el, valamint felmentést nyert a szerzetesi hallgatás törvénye alól az ebédlőn kívül és évi négy alkalommal feloldoztathatta magát.⁶⁶ 1494-ben hűsvét vasárnapján prédikált Beregszászban.⁶⁷

1492. *Keszteci István* fráter csak rövid ideig lehetett Beregszászban, amikor is három szentbeszédet tartott a templomban, körülbelül egy évnyi időközben,⁶⁸ de már 1493-ban Pécsre helyezte a rendfőnök április 31-én Velencéből keltezett leiratával.⁶⁹

1494. *Oroszországi Péter* (Petrus de Rusia) a lengyel tartományból került át a magyarba, valószínűleg a „Societas Peregrinantium” révén.⁷⁰ Szlávul beszélt, talán a környéken élő ruszinoknak.⁷¹ Később ismeretlen okok miatt elhagyta a rendet, de bűnbánatot tartott és a rendfőnök újra felvéve, a Lombardia rendtartományhoz osztotta be 1497-ben.⁷²

1499. *Máramarosi Márk* fráter Beregszász környékéről származott és ott is lépett be a szerzetbe. Mint fiatal pap működhetett csak Beregszászban, mert a rendfőnök 1499-ben szabad választást enged neki, hogy valamelyik olasz egyetemen folytathassa tanulmányait és erre a célra alamizsnát gyűjthetett magának.⁷³

1499. *Lechroni István* fráter mint kétéves pap kezdett Beregszászban működni.⁷⁴ Legalább is egy évnyi időközben tartózkodott ebben a kolostorban, 1497-ben kapott engedélyt a rendfőnöktől, hogy bár

⁶⁴ Frater Emericus prefatus potest morari in quocumque conventu provincie et subilicetur inmediate provinciali et potest equitare et retinere elemosinas pro libris aliisque necessitatibus suis etc. Venetii, die 12 augusti. 1490. U. o. Reg. IV. J. 160/a.

⁶⁵ Gyöngyösi könyvtár: 55. Fol. XCCII.

⁶⁶ Frater Martinus de Turie potest retinere elemosinas a parentibus et dispensatur de scilento extra reffectorium et quator in anno absolvi, die 29. septembris 1492. Rome. Archivium O. P. Roma. Reg. IV. J. 161/a.

⁶⁷ Gyöngyösi könyvtár: 55. Fol. LXVI.

⁶⁸ U. o. Fol. CCXVI.

⁶⁹ Frater Stephanus de Kesztecz assignatur in conventu Quinqueecclesiensi, die ultimo aprilis Venetiis. 1493. Archivium O. P. Roma. Reg. IV. J. 161/b.

⁷⁰ Frater Petrus et Rusia alias Laurentius provincia-Polonie certis de causis reverendissimo magistro narratis habitum ordinis dimisit ac postea penitentia habita ad ordinem est receptus et in congregatione Lombardie assignatus. Asimini die 27. octobris, 1497. U. o. IV. J. 86/a.

⁷¹ Gyöngyösi könyvtár: 55 Fol. II.

⁷² V. ö. 69. jegyzettel.

⁷³ Frater Marcus de Maramaro potest ad libitum venire ad Italiam et querere sibi conventum studii etc. et potest recipere elemosinas retinere et pro usus sui studii exponere etc. In contradium etc. 1499. Archivium O. P. Roma, Reg. IV. 78.

⁷⁴ Gyöngyösi könyvtár: 55 Fol. XXXVIII. 402

még csak 22 éves múlt és megkezdte a 23-ikat, felszenteltesse magát valamelyik püspökkel és újmisént mondhasson.⁷⁵

1499. *Muszniai Bertalan* is ebben az esztendőben prédikált húsvét napján Beregszászban.⁷⁶ A következő évben már szebeni perjel volt és mint ilyen kapott engedélyt Rómából, hogy a jubileumi szentév alkalmából az Örök Városba zarándokolhasson.⁷⁷

1506. *Beregszászi János* fráter Vasvárott szerepel.⁷⁸

1513. *Muszniai Lőrinc* fráter „magyar” szónoka volt a beregszászi kolostornak. Körülbelül két évig volt a kolostorban.⁷⁹ Az erdélyi vikáriátus tagja volt és 1521-ben kellemetlensége támadt, mert bár ruháját megtartotta, az erdélyi püspök engedélyével a világi papság sorába lépett. Rendtársai hitehagyottnak, aposztatának nyilvánították, de ő fellebbezett a rendfőnökhöz, akitől meg is jött a felmentés, hogy illő penitencia után vegyék vissza a rend kebelébe.⁸⁰

1513. *Székesfejérvári Tamás* fráter körülbelül 10 évig volt Beregszászban, de mivel olyan sokfelé járt az országban, nehéz megállapítani, hogy állandóan a Szent Szaniszló kolostor tagja volt-e, vagy sem. Az kétségtelen, hogy Székesfejérvár fogadalmasa volt, de áthelyezést nyert több más kolostorba is. Baralette Gábor „Sermones”-eit használta mint szentbeszédanyagként⁸¹ és ahol járt, az egyes kolostorokban, régi írások alapján összeállította, hogy melyik szerzetes, melyik évben, milyen szentbeszédtémát választott. Tőle tudjuk, hogy a beregszászi kolostorban kik éltek és mikor működtek. Ő saját magáról is kb. 60 szentbeszédet jegyzett fel, amelyeket Beregszászban tartott. De beszélt Győrött, Esztergomban, Veszprémben, Székesfejérvárott és Budán is, de legtöbbet Beregszászban. Egy kis nyelvemléktöredék is fűződik nevéhez, amelyet Győrött és Beregszászban mondott el, mint prédikációs példát Baralette Gábor könyvéből: „Sabbato post Invocavit predicavi hanc sermonem Jaurini et Beregzaz. Nota Bene Hirenten (?) vala egi ember In Bergomebelj kj minden Sambath boj-

⁷⁵ Frater Stephanus Lochrons dispensatur XXII. anno completo incoante XXIII., quod possit suscipere sacrum ordinem sacerdotii et cantare missam. Die XVIII. decembris, Venitis 1497. *Archivium* O. P. Roma, Reg. IV. J. 86/a.

⁷⁶ Gyöngyösi könyvtár: 55. Fol. XCII.

⁷⁷ Frater Bartholomeus Muszunensis prior conventus Chibenensis potest evenire ad jubileum etc. Die 30. martii Rome 1500. *Archivium* O. P. Roma, Reg. J. 98/a.

⁷⁸ Fehér Mátyás O. P.: i. m. 46.

⁷⁹ Gyöngyösi könyvtár: 55. Fol. XCII.

⁸⁰ Frater Laurentius de Musna nationis Transilvaniae declaratur non fuisse apostatam, quod coopertus pallio cum habitu, pro sua securitate ex provincia ad cuiusdam episcopi obedientiam transivit etc. Comittitur reverendo vicario nationis Transilvaniae quod declaret ipsum non fuisse apostata, si hoc modo etc. cum misericordia puniat cum facultate absolvendi et cum eo dispensandi super quicunque censuris et penis incursis etc. si ut dictum est apostata non fuit etc. et si fuit apostata, quod recipere et absolvere possit, secundum suam discretionem in penis positivis etiam dispensare etc. — 29. mai, 1521. *Archivium* O. P. Roma, Reg. J. 163/a.

⁸¹ Gyöngyösi könyvtár: 55. sz. őnyomtatvány.

tolwen kenierel es Uizel az Sziez Marianak hysegere Midon azaz embör Hamis Penzt veret volna es az Tomloeczben vetetet volna halálra iteltete es Jutott volna Sombat napra monda az embör föl tekente az Eghre O Maria Segey Sabadizky ez fogsagból. Ez czudalatos kepen megh ielenek az Sziez maria es meg savadita az temleczbol az hohernek Markatul. Igy mys kosoruzuk az mi Draga Assonunkat: Ave Marial"

1546. *Makrai Péter* volt ebben az esztendőben a beregszászi perjel. Mint ilyen adta el a kolostor Árok-utcai házát, hogy a templomot és zárdát rendbehozathassa.⁸² Később az egész magyar rendtartomány vikáriusa, majd főnöke lett.⁸³

1548. *Becsei Jeromos* fráter Makrai után lett a házfőnök.⁸⁴ Később a kolostor jószágkormányzója és az 1553. évi zárdaostromkor súlyosan megsebesítették a támadó polgárok.⁸⁵ A jelek szerint ő lőtt rá Kálmáncsehi Sánta Mártonra, a beregszászi református egyház második papjára.⁸⁶

1550. *Ladányi Gergely* neve a legismertebb a beregszászi szerzetesek között. Vasvárott lépett a Szent Domonkos-rendbe.⁸⁷ Tehetségét felettesei hamar felismerték és már 1536-ban a bolognai egyetemre küldték hittudományi tanulmányokra. Csakhamar megszerezte a borostyánt, amelyet a magyar rendtartományi káptalan is megszavazott neki, míg a rendfőnök engedélyt adott neki, hogy a licentiatust és a magisteri címet is megszerezze, de ne Magyarországon, mert itt már nincs teljes jogú egyetem.⁸⁸ Olaszországi tanulmányainak költségét a vasvári kolostor és a rendtartomány fedezte, de olyan szűken, hogy sokat panaszkodott elhagyatottsága miatt. Fennmaradt három levele ebből az időből, amelyeket érdemes sorra venni, mert az akkori olasz állapotok és a magyar dominikánus rendtartomány viszonyait szemléltetően írja le.

Első levele *Pécsi Kelemen* tartományfőnök címére érkezett 1534 februárjában.⁸⁹

„Alázatos szolgálataimat ajánlom. Üdvözlöm legkedvesebb és minden halandók között legtisztelietreméltóbb atyámat. Mivel nemcsak a szükség kényszerít, hanem igazi fiúi szeretet is Főtisztelendő Atyáságod iránt, levelet írok azzal a szándékkal, hogy tájékoztassam tanuló fiairól és ezeket tartottam célszerűnek megírni.

⁸² Kassai domonkos-rendi levéltár, leleszi másolatok: No. 6.

⁸³ U. o.

⁸⁴ U. o. No. 7. és *Lehoczky*: i. m. 121.

⁸⁵ Kassai domonkosok leleszi másolatai. No. 7.

⁸⁶ U. o.

⁸⁷ *Fehér Mátyás* O. P.: A hétszázados vasvári Szent Domonkos-rendi kolostor története. (1241—1941.) Budapest, 1941, 46—47.

⁸⁸ Frater Gregorius de Ladan ungarus a sua provincia habilitatus ad bachelauratum, licentiatum, ut vel Bononiae, vel ubi sibi videbitur comodius, possit dictum gradum suscipere, (= Rome. 7. júli, 1535.) V. ő.: *Századok*, 1875. 670. *Archivum* O. P. Roma, Reg. IV. K. 59/a.

⁸⁹ Bécsi cs. és kir. házi levéltár — Hung. 1534. febr. 12.

Ugyanis mindnyájan, akik ebben a tartományban tartózkodnak, a jóságos Isten segítségével a szentírástanulmányokat mind bírják, amennyire erőiktől telik, mindnyájan állandóan szorgoskodnak, úgyannyira, hogy senki közülök hasznos idejét nem pazarolja el. *Jakab* testvér, aki Ferrarában tartózkodik, nagy tehetség és állandó munkájával nem kis eredményeket ért el máris a tudományok terén, mivel azonban nagyon szegény — ezt én is tanúsíthatom! — még Bolognába sem tud jönni, hacsak Atyaságod nem támogatja, pedig mindenek ítélete szerint méltó lenne arra, hogy Bolognába jöjjön. Meg is csalták szegényt: *József* testvér kölcsön kért tőle kilenc aranyat, amikor hazament, amit még nem térített meg neki, *Györfi György* testvért is nagyon dicsérik erkölcsi és tehetsége, de különösen a tudományokban való jártassága miatt. Ugyancsak egész szerzetesnek és tudányszomjasnak mondják *Kápolnai János* testvért, aki Riminiben van. *János* testvért illetőleg, aki Váradról jött, akit szerfőlött sajnálok, hogy csak így jött, — nemkevésbé jó testvér — őt az itteni fiúk kegyesen fogadták, mert tehetsége van és nagy vágya, hogy tanulhasson. Mindnyájan, a többiek is kérjük Tisztelendő és Kegyes Atyaságodat, hogy engedje őt közöttünk lenni és legyen elnéző, hiszen Tisztelendő Atyaságod rendtartománya a kegyetlen háborúk veszélyei miatt tudós férfiakat nem nélkülözhet. Mert kétségkívül nem kis eredménnyel dolgozik. Végül az engedélyért, amelyet nem az én érdememből, hanem Atyaságod jóságából a borostyánosi fokozatra szól, soha nem múltó hálával tartozom, mint a többi jótéteményekért is, amelyeket kezdettől fogva kaptam. Mivel azonban nem látok rá lehetőséget, hogy a Főtisztelendő Rendfőnök Atyához menjek az engedély megerősítéséért pénz hiányában, kérem Tisztelendő Atyaságodat, hogy amikor az általános rendi káptalanra megy, vagy valakit oda küld, alkalmilag kérje a megerősítést. Mást én, sajnos, nem tudok tenni. Ha ez Atyaságod tetszését megnyeri, kérem, hogy így járjon el *Jakab* testvér ügyében is, aki hozzám hasonló szükségét szenved, én ugyanis az isteni gondviselés jóságából Bolognában dolgozom minden örömmel, mégis nagyon sokat kell nélkülöznom, ámbár a *Beihlen János* fráter anyjától küldött 14 aranyat megkaptam, mégis adósságaim törlesztése, könyvek és egyéb szükséges holmik vásárlása után már nincs belőlük semmi. Ajánlja tehát Tisztelendő Atyaságod kérésemet a figyelmükbe, buzdítva őket. Tudom, hogy Tisztelendő Atyaságod valamit el fog náluk érni. Emlékezzék meg rólam is, a legkisebből fiai között. Egészen szolgálatára állok Unnek, akit Isten és emberek előtt szerencsésnek látni vágyom és tisztelni óhajtom örökké Jézus Urunkban. Bolognából 1534 február 10.

Frater Georgius Ladanl,
Tisztelendőséged fiacskája, amíg él."

A másik levelet *Erdélyi Péter* domonkos rendi tanárhoz írta. Ebből is kiviláglik nagy szeretete az Olaszországban tanuló rendtársai iránt.⁹⁹

„Alázatos szolgálataimat ajánlom. Üdvözlöm Krisztusban legkedvesebb és legtiszteletreméltóbb atyámat. Megkaptam Tisztelendő Atyaságod levelét a küldött pénzzel együtt, de, sajnos, legnagyobb fájdalomra nem tudok kívánságának eleget tenni. Én ugyanis véglegesen Bolognában kell, hogy maradjak, Atyaságod küldé-

⁹⁹ U. o. február 21.

ményét Velencéből Bolognában kaptam meg és innét már nem mehetek Velencébe. De *Ötvös János* mester is azt írta, hogy gyorsan elutazik, mire nem mertem hozzá sem elmenni. Mindezeket látva úgy ítélem, hogy már mehetszem szolgálni Atyaságod előtt levelemmel együtt, melyet már megkaptott. Nem szeretném ugyanis Atyámat, aki annyira figyelmes és szeretetreméltó, hogy támogatóm volt, elvezíteni, akinek ha most nem is lehetek segítségére, de legalább észszerűen kimentem magamat előtte. De azt már egészen meg fogja érteni Atyaságod, hogy miért térek rá egy másik fiúnkra, akit majdnem mindenki elhagyott, ámbar nagy jövőendő áll előtte, ezt mindenki tanúsíthatja. Mindenki azt mondja, hogy nyugodt természetű, békés és mindenkihez szeretetreméltó, a tanulmányainak élt egészen és mégis mindenki elhagyja a mi rendi tartományunk részéről és a jóságos Isten, valamint Atyaságod szeretetén kívül senkiben sem reménykedik és így ha Atyaságod segítségére siet, ő sem lesz késedelmes a hálával. Már ugyanis elmúlt az idő, hogy az egyetemre belépnie kellett és lehetett volna és a tanulmányait már bevégezte volna. Éppen azért szívem legmélyéből könyörgök Atyaságodhoz, hogy méltóztassék az illető *Jakab* testvérnek segítségére lennie, ha nem is sokkal, legalább is kezdetben, de legalább annyival, hogy Bolognába jöhessen az egyetemre és azzal, hogy Tisztelendő Tartományfőnök Atyánkat rábeszélné, hogy róla és a többi itt lévő testvérekről, akik már a legvégső szükségben vannak, gondoskodni méltóztassék. Úgy látom, hogy minden más rendtartomány, sokkal érzőbb studentseivel, mint a miénk irányunkban, pedig előhaladásban ugyancsak nem vagyunk semmivel sem hátrább a többiekénél. Ajánlom tehát Tisztelendő Atyaságodnak *Jakab* frátert, valamint a többi testvéreket és magamat a legkisebbek közül, különösen a tartományi gyűlés atyái előtt, hogy gondjuk legyen reánk, semmi vigasztalót nem tudok írni, csak azt, hogy egészségesek vagyunk és imádkozunk Atyaságodért és a szerencsétlen rendtartományért. Nem mulaszthatom el, hogy meg ne írjam, mekkora itt a hiány élelmiszerekben Itáliában, ilyet még soha nem láttam, annyira, hogyha a szerzetesi kolostorok nem sietnének a szűkölködők segítségére, sokan elpusztulnának az éhségtől. Már azt is hallottam, hogy sokan meg is haltak a nélkülözéstől. Engem és másokat is csak Isten irgalma tart napról napra. Nem tehetek mást, mint magamat és *Jakabot*, valamint a többi testvéreket ismételten Tisztelendőségédnek ajánlom, aki engem beajánlott a váradi perjelnek, *Pesti Balázs* testvérnek. Eljen mindig szerencsében Atyaságod az Úr Jézusban örökké. Bolognából, Szent Domonkos kolostorából 1534 február 12-én.

Prater Ladányi Gergely, a hitszónok rendből,
Tisztelendőségéd fiacskája."

Ugyanez a gondoskodó szeretet árad a harmadik levélből is, amelyet Csizma Miklósnak, a pesti kolostor perjelének írt ugyanaz napon.⁹¹

„Tisztelendő Atya, üdvözlöm! Mivel ismerem Atyaságod szerepét a zavarok elhárításában, ösztökélve érzem magamat, hogy írjak Tisztelendőségédnek egész különösen, hogy jelenlegi állapotomról beszámoljak, mert reménykedem, hogy ahonnét szerzetesi életem kezdetén annyi segítséget kaptam, most sem fog elmaradni a vigasztalás. Isten mindig bőséges kegyelmétől segítve itt vagyok a bolognai kolostorban, ahol annyira szent, tudományos, külső és belső békében az írásoknak

⁹¹ U. o. február 22. Mindháromat közölte Bunyítai E. II. 323—27.

szentelt élet folyik, Itt szorgoskodom én is minden erőmmel, hogy később Krisztusnak és a rendnek szolgálhassak, de különösen az elpusztított kolostoromnak egészséges testben az biztos, de hogy lélekben is, azt nem tudom, csak Isten tudja. De hogy az O tervelt betölteni tudjam, kérem Atyaságodat, hogy Isten jószágát kérje értem. Ezt kérem igaz szívemből, ámbár anyagilag is nagy hiányt szenvedek és egy garasom sincs. Ezt azonban mások gondoskodására bízom. Tudom ugyanis, hogy Atyaságod sem nagyon bővelkedik pénzben. Ha azonban előadná az atyáknak az én végső szükségemet, talán a részvétől indítatva küldenének valamit, legalább a tanuláshoz szükséges világításra. Ha azonban annyira szűkös lenne ott is minden, legalább *Garai János* borostyános atyjának hozzák tudomására szükségemet buzdítva őt alamizsnára. Mert ha ő nem tesz valamit, akkor már senkim sincsen. Hasonlóképpen a többi studenteket, akik itt Olaszországban vannak, ajánlja Atyaságod a provinciális káptalanon az atyák és a Tisztelendő Tartományfőnök Atya jóindulatába, mert mindnyájan hasznos tagjai lesznek ők is a rendtartománynak. Látom, hogy minden más rendtartomány sokkal jobban segíti tanulóit, mint a miénk, ámbár mi sem maradunk el mellettük, de tudom, hogy nekünk türelmesnek kell lennünk. Imámmal Atyaságod figyelmébe ajánlom magamat és ezért soha nem szűnök meg imáimban megemlékezni Atyaságodról, akit mindig szerencsésnek szeretnék tudni. A bolognai kolostorból 1534. február 12-én.

Frater Ladányi Gergely Ord. Pred."

Ladányi Gergely hazatérése után a vasvári kolostor perjele lett⁹² és mint ilyen súlyos harcokat vívott a gersei *Petheő* családdal birtokperekben. Ekkor már 1543-at írtak. Beregszászt 1552-ben szerepel mint házfőnök. 1566-ban a templomot és kolostort megtámadó református polgárság nyolc másik társával együtt meggyilkolta.⁹³

Lelkipásztori tevékenység.

A BEREKSZÁSZI DOMONKOSOK kolostora nem volt egyedüli ezen a vidéken, úgyhogy a lelkipásztorkodásban eléggé megoszlott a munka. Magában Beregszászban volt a ferencrendieknek is kolostoruk,⁹⁴ ahol ügylátszik eléggé élénk tevékenység folyt. Volt ezenkívül a Szent János-rendi ispitályosoknak egy kórháza, ahol szintén folyt lelkészkező munka.⁹⁵ A környéken pedig a híres beregi pálos-kolostor lakói szolgálták a lelkek ügyét.⁹⁶

Így magában Beregszászban nagyon megoszlott a munka. Itt inkább csak a királyné, vagy király itt tartózkodása esetén volt fontos szerepük. De míg ez átmeneti volt, addig az apácák lelkivezetése rájuk hárult és állandó lekööttséget jelentett számukra. Mivel az apácák nem hagyhatták el a kolostort, egyiküknek állandóan náluk kellett miséznie. A sororoknak volt egy külön kápolnájuk, amelyről még 1751-ben is azt vallotta egy peres ügyben *Porkoláb Mátyás*

⁹² *Fehér Mátyás* O. P.: i. m. 47.

⁹³ Kassai domonkos-rendi levéltár, leleszi másolatok. No. 23.

⁹⁴ U. o. No. 17.

⁹⁵ *Lehoczy*: i. m. 142.

⁹⁶ Kassai rendi levéltár, leleszi másolatok. No. 6.

templomszolgá, hogy egészen kivehetők az oldalai és a paróchia, amely ebben a korban már állott, félreismerhetetlenül szentély formát mutat.⁹⁷

Mikor azonban, amint már láttuk, a XV. század végén annyira megfogytak az apácák, hogy nem volt érdemes a beregszászi kolostort fenntartani, a rendfőnök intézkedésére áttelepítették őket a népesebb és tágasabb szatmárnémeti klostomba. Az itteni kolostor is régi volt már, mint a Szatmári püspöki egyházmegye jubileumi könyve mondja: „Németiben Domonkos-rendi apácák kolostora szerepel 1339-től szent Dénesnek szentelt templommal, melynek fenntartására két vízimalom, továbbá egy gyümölcsöskert adatott, valószínűleg Domonkos-rendű férfiszervezetek is voltak itt. A rend 1554, sőt 1560-ban is említetik még.”⁹⁸ Akár volt azonban, akár nem, a domonkosoknak maguknak is kolostoruk Szatmárnémetiben, az bizonyos, hogy a rendfőnök határozata értelmében a beregszászi szervezetek kötelessége volt nemcsak az üres kolostor gondozása, hanem az eltávozott sororok lelkivezetése is.

Valószínűnek tartjuk, hogy a muzsalyi majorban tartott személyszállító szekerek azt a célt szolgálták, hogy a németi apácák gyóntatására menjenek rajtuk.

Magában Beregszászban sem lehetett azonban utolsó a templomuk, mert amint láttuk, élénk prédikálást folytattak, és pedig nemcsak magyarul, hanem „szlávul” is. Hogy ez alatt szlovák, vagy ruszin nyelvet kell-e értenünk, azt nehéz eldönteni. A szónokok java része azonban magyar volt, tehát a polgárság zöme is az volt, legalább is a XV. században. S hogy a templomuk elég jó hírben állott, mutatja, hogy Zsigmond király kétszer is ott hallgatott szentbeszédet. S hogy maga a polgárság is szerette őket, mint lelkipásztorokat, bizonyítja a sok végrendelet, amelyben nem feledkeztek meg a szervezetekről, hanem anyagi javakkal próbálták meghálálni fáradozásaikat.

Saját jobbágyaik lelki szükségleteit is igyekeztek kielégíteni. Erre mutat, hogy Muzsalyban egy kedves kis kőtemplomot kezeltek már a XV. század elején, amelynek romjai még ma is eléggé jó állapotban vannak Beregszász és Muzsaly között egy legelőn. Muzsaly-nak meglehetősen sok birtokosa volt, akik között legnevezetesebb nemzetségek voltak az Istvándiak, Jakcsiak és a kisberegi pálosok.⁹⁹ A középkorban nagyon népes falu lakossága minden bizonnyal ebben a kis templomban végezte vallási kötelezettségét és így a domonkosok lelkipásztori gondjai alá tartoztak.

A rend többi kolostorai közül különösen a kassaival és sáropatakiival tartottak fenn kapcsolatokat. Kétízben tartottak a bereg-

⁹⁷ „Ubi moderna domus Farochialis extat, antecedenter non parochia, sed ut Fatens ex auditu habet condam Monalium sacellum fuerat, sicut ipsimet Fatnes etiam observavit, quod non pro domo sed, pro Sacello condam erectum fuerit, hodie dum etiam ex forma structurae Sanctuarii apparet.” Beregszászi plébániai levéltár. V. N. 4.

⁹⁸ Szatmári püspökség emlékkönyve: 119.

⁹⁹ Lehoczky: 1. m. 349.

szász kolostorban tartományi káptalant, 1463-ban Megyesaljai Péter tartományfőnöksége idején a reformokról tárgyaltak¹⁰⁰ és 1502-ben *Fejérvári Mihály* provinciális elnökletével. Ezen a gyűlésen a lábatlani kolostor pénzügyeit bonyolították le Kassa városával és résztvettek a felsoroltak közül egyedül a lábatlani klostromból hárman: Benedek perjel, Imre fráter és Albert fráter jószágkormányzó.¹⁰¹

A kolostor birtokai.

A BEREKSZÁSZI DOMONKOS-kolostor kezdetben a szegénység szellemében csak a fenntartáshoz legszükségesebb fekvőseket fogadta el. Ilyen volt mindenekelőtt a kolostor *kertje*, amelyet *Erzsébet* királyné adományozott a királyi birtokból a szerzeteseknek.¹⁰² Ez a kert, amely gyümölcsös- és zöldséges kert céljaira szolgált, a kolostor és a Vérke patak között terült el, körülbelül azon a helyen, ahonnan a róm. katolikus plébánia kertje van, egész a patakig. Egyik oldalról, ahol ma a Rákóczi-tér van, a via regalis, a királyi út szegélyezte.¹⁰³ 1377-ben Erzsébet királyné letelepítette a domonkos-rendi második rendhez tartozó, szemlélődő apácákat,¹⁰⁴ akik soha nem hagyhatták el kolostorukat. Az új kolostort a szerzetesek kertje területén építették fel és hogy a sororoknak is legyen valamicske kertjük, magas kőfallal elválasztottak nekik egy részt a szerzetesek kertjéből, úgyhogy a Vérke-parton magas bástyaszerű emelkedést hordtak össze kövekből. Egy lépcső vezetett le a vízhez, hogy az apácák szolgálatára rendelt külső cselédség, az alsóvárosi jobbágyasszonyok, elvégezhessek a mosást és sulykolást.¹⁰⁵

Etől az elkerített résztől eltekintve, a férfikolostor kertje egészében fennállott a XVI. század közepéig.

Ugyancsak a királyné bőkezűségéből jutottak hozzá a beregszászi domonkosok legelső *szőlőjükhöz* is. A muzsalyi határ felé húzódott ez, és a legszélső volt a határgödörnél, amely Muzsalyt és Beregszász szőlőit elválasztotta. A szőlő mellett Lackfi Miklós beregszászi polgár és Vámos János szőlőjét említi az okirat, mint szomszédokat.¹⁰⁶

Mikor az apácák letelepedtek, a királyné kívánsága szerint a férfi szerzetesek kötelesek voltak nekik átengedni 2 ötven köblös hordó bort, hogy ezzel biztosítsák részben a sororok szükségleteit, részint a pápai klauzurából soha nem távozó sororoknak misét mondó szerzetes által elhasznált misebort.¹⁰⁷ Ennek fejében mentesültek a domonkosok a Nagy Lajos király 1342 szeptemberében Visegrádról keltezett ama kötelezettség alól, amelyben elrendelte, hogy a Bereg-

¹⁰⁰ Kassa városi levéltár: 1436—345.

¹⁰¹ U. o. 1500—32.

¹⁰² Leleszi országos levéltár. Prot. A. I. 14.

¹⁰³ U. o.

¹⁰⁴ Szalmári püspökség emlékkönyve: 119.

¹⁰⁵ Kassai domonkos-rendi levéltár, leleszi másolatok. No. 23.

¹⁰⁶ Zichy Okmánytár: Cod. IV. 1.

¹⁰⁷ U. o.

szász szabad királyi város, ha a királyi tárnokmester minden 4—5 évben megjelenik a városban, öt rangjához illően ebéddel és vacsorával lássa el.¹⁰⁸ A beszállásolás terhei alól való felmentéshez járult még az is, hogy a szerzeteseknek nem kellett a város által évente összegyűjtött és a munkácsi várhoz szállítandó 10 ötvenköblös hordó borhoz a sajátjukból hozzájárulniok.

Később még több kiváltságot nyertek a városi bortermést kötő törvénykezések és határozatok alól. Például egy héttel előbb szürelhettek, mint a város és a többi szőlőbirtokosok, a mustot és újbort nem kellett a plébánia udvarán átszállítaniok, ahol tizedet vettek volna tőlük. Ők azonban a szomszédos szőlőbirtokostól kaptak musttizedet szüret idején.¹⁰⁹

A sok kiváltság és előny rossz vért szült egyesekben a polgárság és a környékbeli birtokosok részéről, úgyhogy már 1366-ban Konák István, nagymuzsalyi nemes erőszakkal elfoglalt tőlük egy szőlőrészt a luprechtházi határból.¹¹⁰ A szerzetesek panaszra mentek a királynéhoz, mire Erzsébet határjárást rendelt el és ez a szerzetesek jogát igazolta. Konák Istvánt kártérítésre ítélték. Konák azonban nem nyugodott, hanem már két év múlva, 1368-ban a maga és Muzsaji Gyula fia, János nevében ő is panaszra ment a leleszi hiteshelyre, mert szerinte a szerzetesek megtörték a kigyósi határt és az itteni szőlőktől is tizedet szedtek jogtalanul. Lajos király vizsgálatra rendelte ki mint királyi embereket Inarcsi Fábiánt és testvérét Miklóst, Buzai Bencét és Pált.¹¹¹ Hogy a vizsgálat eredménye mi lett, azt nem tudjuk, de ez a lépés nem volt az utolsó támadás a szerzetesek birtokai ellen, mert 1378-ban az akkori magyar rendtartomány főnöke Vados István kénytelen volt az esztergomi keresztesek káptalanjánál átíratni Kelemen pápa privilégiumát,¹¹² amely megengedi, hogy a szerzetesek bármilyen fekvőségeket elfogadhassanak végrendelkező teljes jogú polgároktól és az így elfogadott ingatlanokat, akár földek, szőlők, malmok, házak legyenek is azok, szabadon rendelkezhetnek és minden további nélkül eladhatják, zálogba vethetik, mint törvényes tulajdonukat. Csak az a kikötés, hogy ne az egyesek birtokolják ezeket az örökségeket, hanem a kolostorok tulajdonában menjenek azok át. Az átírás a luprechtházi példát több más kolostor mellett nyíltan megemlíti, ami azt bizonyítja, hogy az itteni szerzetesek birtokjogát, mint szegénység fogadalmával kötött jogalanyokét, kétségbe vonták. Kelemen pápa privilégiuma 1302-ből származik és hogy a beregszászi kolostorban kezdetben nem volt rá szükség, bizonyítja nemcsak a királyné adományainak elfogadása és szabad kezelése, hanem más magánosok adományai is, mint 1327-ben Eberhard fia Péter nagymuzsalyi birtokos telekadományozása.¹¹³

¹⁰⁸ Lehoczky: i. m. 93.

¹⁰⁹ Zichy Okmánytár: Cod. IV. 1.

¹¹⁰ Leleszi országos levéltár. Prot. A. I. 24.

¹¹¹ U. o.

¹¹² Kassai domonkos-rendi levéltár másolatai. No. 37.

¹¹³ Lehoczky: i. m. 92.

Idők folyamán elég tekintélyes birtokra tettek szert a beregszászi domonkos szerzetesek. Legnagyobb fekvőségeik Kigyós és Nagymuzsaly voltak. Ez a két falu teljesen birtokukban volt, míg telkek és birtokrészek több más, Bereg- és Szatmár-, sőt Ugocsa-megyei falvakban is voltak. Egy 1552. évi tiltakozás felsorolja a Szent Szaniszló kolostor összes vagyonát.¹¹⁴

Szántók: Muzsaj	10 ekényi része	27 jobbágy családdal,
Bene	5 ekényi része	9 jobbágy családdal,
Kovácsnó	5 ekényi része	11 jobbágy családdal,
Nagymalmás	5 ekényi része	12 jobbágy családdal,
Kisalmás	3 ekényi része	7 jobbágy családdal,
Zernye	3 ekényi része	7 jobbágy családdal,
Újfalu	2 ekényi része	7 jobbágy családdal,
Csegöld	7 ekényi része	9 jobbágy családdal,
Kaszon	9 ekényi része	13 jobbágy családdal,
Ocsva	3 ekényi része	5 jobbágy családdal,
Nagyvarsány	4 ekényi része	5 jobbágy családdal,
Apáti	3 ekényi része	5 jobbágy családdal,
Aranyas	5 ekényi része	7 jobbágy családdal,
Gyűrű	6 ekényi része	7 jobbágy családdal,
Gemse	4 ekényi része	2 jobbágy családdal,
Lakod	2 ekényi része	1 jobbágy családdal,
Filep	2 ekényi része	1 jobbágy családdal,
Akli	6 ekényi része	8 jobbágy családdal,
Kigyós	19 ekényi földje	23 jobbágy családdal.

De a szántókon kívül voltak hamarosan szőlői is a kolostornak Beregszász környékén. Így a kolostor tulajdona volt a még ma is ismert *Akol-hegy*, *Szűnyog-hegy*, a *Galotkaoldal*¹¹⁵ és a még Báthori Zsófia idejében is sokat szereplő *Barátságölő*.¹¹⁶ Végreendetlenül kapták még a *Kerek-hegyet* és a *Hosszú-hegyet* is.¹¹⁷

Két malma is volt a kolostornak. Az egyik emlékét még őrzi Beregszász város külső része a Vérke partján: *Csigaszer*. A malmot ugyanis Csigá-malomnak nevezték és két kerékre járt. Ez később a beregszászi nagytemplom oltárosainak a birtokába került.¹¹⁸ A másik malom a Borsva patakon épült és szintén két kerékre járt. Ezt a malmot erőszakkal elfoglalta Matuznai Pál, a reformáció terjedése idején 1552-ben, amikor is a szerzetesek ünnepélyesen tiltakoztak a jogtiprás ellen a leleszi hiteshelyen.¹¹⁹

Több házról is tudunk, amelyek szintén a kolostor tulajdonában voltak. Bár a kolostor a Mindszent-utcában, vagy amint később ne-

¹¹⁴ Kassai rendi levéltár leleszi másolatai. No. 34.

¹¹⁵ Beregszászi városi levéltár, számozatlan.

¹¹⁶ U. o.

¹¹⁷ U. o.

¹¹⁸ Kassai rendi levéltár, leleszi másolatok. No. 4.

¹¹⁹ Leleszi országos levéltár. No. 50. fasc. 1552.

vezték, a Barát-utcában állott, magában a városban szétszórva is kap-
tak köházakat. A beregszászi oltárigazgatók, akik Zsigmond király
ideje óta néha több mint huszan voltak,¹²⁰ meglehetősen rendetlen
életet éltek és a polgárságot botránkoztaták, úgyhogy 1518-ban II.
Lajos király rendeletet adott ki, hogy a papság tagjai a város többi
részéből költözzenek a Mindszent-utca vidékére és ha valahol a város-
ban szétszórta házaik lennének, cseréljék be azokat a Mindszent-utca
táján lakó polgárokéval.¹²¹ Együttal megtiltotta azt is, hogy a jövőben
a Vére balpartján házakat vegyenek, vagy építsenek magunknak az
oltárigazgatók, sőt még végrendeletben sem kaphattak itt fekvő há-
zakat.

Ez azonban a domonkosokra nem vonatkozott, mert hamarosan
II. Lajos rendelete után, 1523-ból, reánk maradt egy végrendelet,
amely egy, az Árok-utcán lévő házat adományozott a kolostornak.
„Nagyságos és tekintetes Nagy András és neje a tiszteletreméltó Mar-
git asszony Beregszász városában élő lakosok bizonyos saját házukat,
amely Ulászló és Lajos királyok kiváltságaiban részesült és az Árok-
utcának nevezett helyen van... Szent Domonkos-rendje fiainak, akik
Beregszász városában a Szent Szaniszló klostromban laknak, örök ala-
mizsnaként, mint „patrimonium Christi“-t adományozták és adták.”¹²²

Ugyancsak az Árok-utcán volt egy másik nagy köházuk is, ame-
lyet Tölgyessi Bertalan beregszászi nemes hagyott a Szent Szaniszló-
klostrom szerzeteseire. Ez a ház Pelbárt Albert és Varga Mátyás házai
között állott és 1546-ban Makrai Péter, akkori perjel, eladta Oroszi
Demeternek 60 aranyért, hogy az árából a romladozó kolostort és
templomot helyrehozathassa.¹²³

Egész különösen kell Muzsallyal foglalkoznunk, mert itt a szer-
zeteseknek nagy majora volt az általuk kezelt kis templom és kolos-
tor mellett. Sokszor mint „vicariatus“-t emlegetik ezt a birtokot a
régí oklevelek¹²⁴ és tudjuk, hogy a kis rezidenciának valóban külön
házfőnökei voltak, akik azonban a beregszászi perjelnek voltak
alávetve.¹²⁵

Muzsalyban, mint már említettük, 10 ekényi szántójuk volt a do-
monkosoknak, de ezenkívül birtokukban volt a „silva magna“, a nagy
erdő és több szőlő is.¹²⁶

A muzsalyi gazdaságról egy 1551. évi urbarium fest eléggé éles
képet.¹²⁷ A lajstrom szerint 27 jobbágycsalád élt ezen a birtokon, akik
élvezték a szerzetnek biztosított kiváltságokat. A jobbágyi rendhez
tartoztak: Máté István és Ferenc, Balog György, Dekán István, Laka-
tos László, Barbél László, Varga Ferenc és István, Baltás Gergely,

¹²⁰ Lehoczky: i. m. 134—35.

¹²¹ U. o.

¹²² Leleszi levéltár. No. 4. fasc. 7. Act. A. 1549.

¹²³ Kassai rendi levéltár, leleszi másolatok. No. 7.

¹²⁴ U. o. No. 12.

¹²⁵ U. o.

¹²⁶ U. o. No. 14.

¹²⁷ Beregszászi városi levéltár, számozatlan.

Sima Pál és Márton, Orosz Balázs és Menyhért, Fedor Simon, Török Gál, Kovács Péter és János, Horváth István, Kelemen és Sándor, egy másik Horváth István, Tóth Balázs, Köves Simon, Forró Gergely, Széles György, Miklós József és Sándor jobbágyok és ezek családjai.

Ezek a jobbágyok Kántor Pál „providus jobagionum”¹²⁸ a jobbágyok felügyelőjének vezetése mellett éltek és dolgoztak a 27 jobbágytelken és a 10 ekényi szántón. Meglehetősen hűséggel voltak földesuraik irányában, mert kétszer is sikraszálltak az erőszakos foglálókkal szemben még akkor is, amikor ezek az egyes elhatalmasodó urakkal szemben tehetetlenek voltak.

Így 1550-ben, amikor a munkácsi vár ura, Büdy Mihály és később felesége Ártándy Anna asszony, erőszakkal új határjárást csikartak ki a szerzetesek hátrányára és az akkori perjel, Ladányi Gergely ünnepélyes tiltakozása hiábavalónak bizonyult, a muzsalyi birtokon élő jobbágyok vezetője, Kántor Pál megtámadta a kiküldött határjáró megbízottakat. A beregszászi klostrom ellen ekkor feljelentés érkezett a leleszi hiteshelyre és Ladányi Gergely megjelenvén a kihallgatáson, leírta a történeteket. Ezek szerint a határjárást a sötétség leple alatt két részben végezték: hajnalban és éjjel előtt, mintha rosszban járnának. Kántor Pál nem ismerte fel őket és mikor többszöri felszólítására sem engedtek és nem mondták meg, hogy milyen járatban vannak, kardot rántott és megszalasztotta őket. Ilyenformán a megbízottak szétszaladtak és panaszt tettek, hogy feladatukat erőszakos hatalmaskodással megakadályozták.¹²⁹

A másik ilyen eset az ugyancsak erőszakos birtokfoglaló dálnoki Zékel Antal támadásával kapcsolatban történt. Zékel 1556 december 20-án egy csapat lovassal és gyalogkatonákkal megtámadta a muzsalyi birtokot, felgyújtotta az egyik szőlőben a présházat és a pincét, majd a jobbágyházakra rontott, azokban sok kárt tett és kárt tenni igyekezett és mikor a jobbágycsaládok fegyvertelenül és igazságuk érzetében szembeszálltak velük, tetteleg is súlyosan bántalmazták őket, úgyhogy sokan hosszú ideig szenvedtek az erőszakos támadás után. Sok élelmiszert és más szükséges dolgot elraboltak a védtelen jobbágyoktól és végül Zékel Antal a négy legöregebbet elhurcoltatta magával a zempléni megyei Batyán várába, ahol egy ideig fogságban tartotta őket, amíg erkölcsi kényszerrel rá nem bírta őket, hogy „foglaló peenz” elfogadásával igazolják, miszerint Muzsaly birtokát eladják Zékelnek és elfogadják földesuruknak a szerzetesek helyett.¹³⁰

Ugyanez az összeírás Muzsalyon körülbelül 300 méhkest is megemlít, amiből arra kell következtetnünk, hogy nagyban termelték a mézet talán saját szükségletükre, vagy eladásra is. Nagy baromfi-telepük is volt a majorban. Az állatállományhoz tartozott 20 pár ló, 80 szarvasmarha, két juhnyáj és egy falka sertés. Érdekesebb feljegyzések még: hat fedeleskocsi személyszállításra, pintérműhely, „carpentarium” és a borászati felszerelések egész sora.

¹²⁸ Kassai rendi levéltár, leleszi másolatok. No. 19.

¹²⁹ U. o.

¹³⁰ U. o.

A kolostor többi birtokain is szép számmal voltak jobbágyságok, a már felsorolt muzsalyi jobbágyságokon kívül. Különösen a kigyósi birtokon volt sok. Ezek egyformán részesültek a szerzetesek kiváltságaiban. A beregszászi Új-városrészben lakó jobbágyságok az Ulászló-féle kiváltságlevél alapján inkább a kolostor belső szükségleteire és munkálatainak elvégzésére voltak kötelezve. Különösen érdekes a Pap-utcai — ma Arany János-utcai — jobbágyság kötelezettsége, akiknek az volt robotja, hogy Úrnapján zöld gallyakkal díszítsék fel a kolostor templomát és a mellette lévő utcákat. Húsvétkor két-két család egy báránnyal adózott, fejenként pedig egy-egy tyúkot és 10 tojást volt köteles minden jobbágyság beszállítani Szent György napkor. Szüretkor kötelesek voltak puttonyozni és mustot szállítani. A jobbágyságok pedig az apácák mellé voltak beosztva mosásra és kerti munkára.¹³¹

A birtokperek.

A KOLOSTOR BIRTOKAINAK szétszórtsága és később a reformációs-szellem térhódítása természetesen nagyon sok birtokperre okozott a századok folyamán. A legelső ilyen bírósági tárgyalás 1366-ban volt, amikor a már említett Konák István követett el határsértést a Szent Szaniszló-kolostor kárára. Erzsébet királyné Visegrád-ról keltezett irata Debrői Miklós udvarmestert bízta meg, hogy rendelkezze az új határjárásról, amely valóban a szerzeteseknek adott igazat. Ez a határjárás a Kigyósi birtokra vonatkozott, amely eddig királyi ingatlan volt. 1364-ben az ardói határjárásnál már úgy szerepel a kigyósi birtok, mint véglegesen a szerzetesek tulajdona.¹³²

Az egyre szaporodó birtokperek között meg kell említenünk az 1455-ik évi igazságszolgáltatást, amelyben Pálóczi László comes parancsára Bácskai István elégtételt szolgáltatott a beregszászi szerzeteseknek, mert orlerai jobbágyságai valamit elloptak a kolostor birtokáról. Az ellopott dolgok visszaadásán kívül a tolvajokat még akasztásra is ítélte Pálóczi.¹³³

Legtöbb bajuk azonban a munkácsi várnaggyal, Büdy Mihállyal és később özvegyével, Ártándy Annával volt. A nehézségek akkor kezdődtek, amikor Büdy Mihály várnagy 1544-ben a kigyósi birtok melletti fekvőségét önkényesen új határjárással szabályozta és egy erdőt, két legelőt elvett a szerzetesi birtokból. Makrai Péter perjel azonnal tiltakozott ez ellen az önkényes eljárás ellen a leleszi konventnél.¹³⁴ Ez a per valamilyen megegyezéssel végződött, de nem zárult le egészen, mert Büdy Mihály özvegye nem tartotta szem előtt

¹³¹ Beregszászi városi levéltár, számozatlan.

¹³² Leleszi országos levéltár. Prot. Act. I. 12.

¹³³ Leleszi országos levéltár: Fasc. 18. Act. 1455. „Littera missalis Comitis Ladislai de Palocz Nobili Stephano de Bachka sonans in eo: ut ipse Certa Bona Fratrum Predicatorum in Claustro de Beregszasz gentium per quosdam Jobbagiones Ipsius Ladislai in Orlera residentes ablata restitui Eisdem malefactores in uno Patibulo suspendi faciat.”

¹³⁴ Kassai rendi levéltár: leleszi másolatok. No. 8.

a kolostorral kötött szerződéseket és újabb határsértéseket követett el. A szerzetesek panaszára gróf Révay Ferenc Pozsonyból kelt parancsban meghagyta a leleszi konventnek, hogy a domonkosok kigyósi birtokának határát újból állapítsák meg. Ebben az okiratban Mathuznai György és Oroszi Demeter mint királyi emberek szerepelnek, míg a szomszédos birtokosok részéről Beregszász városából Ádám Márton bíró és Tóth Mihály hites, a pálosok részéről Barát Gergely, Károlyi Péter és Barta István, Nagymuzsalyból Büdy Márton, az alperes testvére, Nagyberegből Koncz Mihály bíró, Varga Lukács, Újlaki János, Koncz Tamás királyi jobbágyok vettek részt a határjárásban. Az Ardónál megkezdett határjárás a Kigyós-patak mentén haladt a nagyszöllősi út mentén, amelyen az okirat szerint „a sót szokták szállítani”.¹³⁵

Az 1566-ban történt második kolostorrombolás után a sok zűrzavarban annyian támadták a gazdátlan fekvőséget, hogy Petrovics Péter kezébe¹³⁶ került, a végén pedig 1579-ben Schvendli Lázár császári kapitány egyszerűen elfoglalta és a szepesi kamara kezelésére bízta.¹³⁷ Később teljes egészében a munkácsi vár tulajdonába ment át a beregszászi szőlőkkel egyetemben. A Kerek-hegyet II. Rákóczi Ferenc is birtokolta, aki Esze Tamással a beregszászi templom mellett bontott zászlót a szabadságért, nagyon szerethette, mert a nép száján még ma is él a számkivetésbe induló fejedelem mondása: „Kerekemet, Bocskoromat sajnálom!” (A Bocskor-hegy is itt van a közelben.)

Maga a beregszászi rom-kolostor, és környéki fekvőségei 1573-ban Melegh Boldizsár, Csanád választott püspökének a birtokába mentek át, de a királyi birtokba iktató levél kiköti, hogy ha a szerzetesek visszatérnének, akkor újra meg kell kapniok régi tulajdonukat.¹³⁸

A Csiga- és Beregi-malom Beregszász város tulajdona lett, legalább is egy időre, amikor magánosok birtokába került.¹³⁹

A reformáció viharában.

BEREGSZÁSZOTT ÉS KÖRNYÉKÉN a szerzetesi birtokokat lefoglaló földesurak hatására erősödött meg a már régebben megkezdődött reformáció. Különösen Mágócsi Gáspár¹⁴⁰ és a szláv származású Petrovics Péter¹⁴¹ képviselték a hitújító mozgalmat. Mágócsy Gáspár, aki Gyula városát vitte át az új hitre,¹⁴² már 1550-ben ellentétbe került a beregszászi domonkos szerzetesekkel a kigyósi és beregi bir-

¹³⁵ U. o. No. 10.

¹³⁶ Beregszászi városi levéltár, számozatlan.

¹³⁷ Kassai rendi levéltár: leleszi másolatok. No. 11.

¹³⁸ U. o. 15.

¹³⁹ Beregszászi városi levéltár, számozatlan.

¹⁴⁰ Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1585-ig.* Budapest, év nélkül. 208.

¹⁴¹ U. o. 294.

¹⁴² U. o. 208—9.

tokok miatt, amelyeket később 1560-ban meg is szerzett magának a szerzetesek távozása után.¹⁴³ Bár mint várkapitányhoz, már 1554-ben megjött a felsőbb rendelet, hogy védje a papságot és szerzeteseket a katonaság zaklatásai ellen, ő maga volt a leghevesebb ellenségük és mint Zoványi mondja, „bizonyára az ő és Ferencz nevű papja működésének tulajdonítható, hogy végre sikerült 1566-ban eltávolítani a ferenczrendieket és ugyane tájban egészen protestánsná tenni a várost”.¹⁴⁴ Ami Mágócsynak sikerült a békésmegyei Gyulán, azt akarta megvalósítani Beregszászban.

A beregszászi szerzetesekre nézve azonban nem ő volt a végzetes ellenség, hanem Petrovics Péter, „akinek Flacius Mátyás — mindenestre közös szláv származásuk tudatából kiindulva — 1550-ben a pápa primátusa ellen küzdő kiadványát ajánlotta volt”.¹⁴⁵ Petrovics 1551-ben már Munkács várának birtokában volt és így hatalmas vagyona tette szert a környéken. Már láttuk, hogy Munkács vár urai milyen harcokat folytattak a beregszászi szerzetesek vagyonáért. Ugyancsak Zoványi, a protestánsok egyik legalaposabb történésze írja Petrovicsról: „Minthogy pedig ahova ő betette a lábát, ott terjednie és diadalmaskodnia kellett a protestantizmusnak: elképzelhető, hogy minő hirtelen változások estek meg ennek a javára még azokon a helyeken is, amelyek addig egy, vagy más okból tartózkodóan viselkedtek, avagy körülményeik egyenesen arra indították őket, hogy egyelőre ne mellőzzék a régi vallás tanait és szertartásait. A Munkácsban 1550-ben még ott lévő pálosok Petrovics uralmának feltétlenül már a kezdő korszakában eltávoztak, míg a Beregszászban 1547-ben is és 1550-ben is plébánoskodó Revellesi Balduint valószínűleg mindjárt felváltotta a Debreczenből oda átvitt Radán Balázs.”¹⁴⁶

Petrovics Péter azzal kezdte működését, hogy az összes beregszászi templomokból eltávolíttatta az oltárokat, vagy mint Zoványi írja, „kihányatta a faképeket”.¹⁴⁷ Ezt a Beregszászban 1552 december elsején tartott hitújító zsinat¹⁴⁸ előtt tehette, mert több határozata mellett az egyik úgy hangzott, hogy a már eltávolított oltárokat nem szabad sehol sem újra felállítani.¹⁴⁹ Petrovics erősen Kálmáncsehi Sánta Márton befolyása alatt állott, akinek a radikálizmusa még a reformációs szellemet magukénak valló prédikátorok részéről is ellenhatást váltott ki.¹⁵⁰

A beregszászi zsinat következményei hamarosan megérlelték szomorú hatásukat, mert véres kegyetlenségre vezettek. Arról nincs tu-

¹⁴³ Kassai rendi leltár: leleszi másolatok. No. 16.

¹⁴⁴ Zoványi: I. m. 208—9.

¹⁴⁵ U. o. 294.

¹⁴⁶ U. o. 238.

¹⁴⁷ U. o. 295. Zoványi idézi Ipolyi Arnold „Veresmarti Mihály XVIII. századi magyar író élete és munkái” c. könyvét, amely szintén megemlékezik az 516. oldalon Petrovics Péter oltárrombolásairól.

¹⁴⁸ Zoványi: I. m. 295.

¹⁴⁹ U. o. 296.

¹⁵⁰ Szászadok, 1887, 398—99.

domásunk, hogy az oltárrombolás hogyan folyt le a beregszászi kolostor templomában, de azt könnyű elképzelni, hogy a szerzetesek szembeszálltak a törvénytelen eljárással. Egy adat szerint az egyik, meg nem nevezett szerzetes belehalt súlyos sebébe, amelyet ellenállás közben kapott.¹⁵¹ A zsinat 1552 decemberében volt,¹⁵² határozatainak végrehajtására valószínűleg csak a következő évben került sor. 1553-ban ugyanis agyonlőtték a zsinat egyik résztvevőjét, Radán Balázst, a beregszászi evangélikusok presbiterét, amikor a közeli Muzsaly temploma felé haladt. 1553-ban Becsei Jeromos domonkos fráter volt a muzsalyi majorság gondnoka¹⁵³ és mivel a gyilkosság irányítóját későbbi adataink szerzetesben állapítják meg, valószínűnek kell tartanunk, hogy az ő nevéhez fűződik a szomorú esemény, annál is inkább, mert még ugyanez év folyamán a kolostor megrohanása alkalmával a nyolc lemészárolt szerzetes között volt ő is, mert ettől kezdve nem találkozunk a nevével. De álljon itt teljes egészében a leleszi káptalan előtt benyújtott ünnepélyes tiltakozás szövege, amely élénk fényt vet a lutheri tanítások terjedésének idejére.

„Keresztúri Benedek a Bereg-megyében, Beregszászot álló Mindszentről nevezett első plébániai templom Szent Kozma és Damján oltárainak igazgatója, ünnepélyesen tiltakozik a leleszi Konvent előtt a maga és a többi oltárosok nevében, akik szintén Beregszászot laknak, hogy Szent Szaniszló püspök és vértanú napját követő hétfőn bizonyos emberek a beregszászi polgárok által választott tiszteletreméltó Balázst, az evangélikusok presbiterét, a városon kívüli útján „ex pyzide sagittando” megölték, mert nem ismerték fel. Amikor ezt a város első bírája és a tömeg meghallotta, mintha valami fúria szállt volna rájuk, a következő éjjel először a Szent Domonkos hitvalló hitszónokrendi fiainak ugyanebben a városban álló kolostorát rohanták meg, amely kolostornak kapuit betörvén és ki-döntvén, az itt talált szerencsétlen szerzetes testvérek közül nyolcat lemészároltak, súlyosan megsebesítettek és kegyetlenkedtek velük, azokat a testvéreket pedig, akik még élvamaradtak, fogságba hurcolták és az elfogottakat fabilincsbe (ligneos compedes — talán kaloda?) verték. Ezekután ugyanazon éjjel az egész tömeg az oltárigazgatók és az ispítályosok házáat rohanta meg és rabolta ki, de itt gyilkosság már nem fordult elő. A következő napon az összes igazgatókat a bíróhoz kergették és egy egész éjjelre és nappalra a templom sekrestyéjébe zárták őket erős őrizet alatt, hogy senki meg ne szökjék. A harmadik napon ugyan szabadon elmehettek volna, de amikor az előbbieket nem voltak hajlandók esküvel erősíteni, hogy nem gyilkolják le őket, továbbra sem mertek elmenni, de a már említett Benedek mégis elment saját házába a többiek nélkül, de mikor hallotta, hogy a többieket mégis lemészárolták a sekrestyében, ő elmenekült. Hogy mi lett a sorsa a többieknek, azt nem tudja. A leleszi konventben 1553 áldozócsütörtök nyolcadára eső vasárnap.”¹⁵⁴

¹⁵¹ Kemény L.: *Jegyzetek a kassai városi levéltárból.* RK. 18/1.

¹⁵² Zoványi: i. m. 295.

¹⁵³ Beregszász városi levéltár. Számozatlan.

¹⁵⁴ Kassai domonkos-rendi levéltár hivatalos másolata a leleszi konvent aktáiból. No. 30.

A szörnyű esemény azonban nem rázta meg annyira a még életben maradt domonkosokat, hogy még ebben az évben elhagyták volna véglegesen a várost. Ladányi Gergely, aki túlélte a mészárlást, még több társával együtt továbbra is ottmaradt a kolostorban,¹⁵⁵ amelyet úgy ahogy rendbehozták.

Az elkeseredett ellentétek azonban nem aludták el. A birtokokat egyre-másra foglalták le Petrovics Péter emberei, úgyhogy a szerzetesek anyagilag is tönkre jutottak. A korra annyira jellemző vérengzés újabb áldozatot is követelt. Protestáns történészeink szerint Kálmáncsehi Sánta Márton, Radán Balázs utóda is az oltárok és templomi díszek eltávolítását követelte, mert biztosnak tartjuk, hogy a szerzetesek templomukat újra rendbehozták. Az újabb erőszakoskodás következménye lehetett aztán, hogy őt is halálra sebeztek. A beregszászi református gyülekezet anyakönyvi bejegyzése szerint „Radány (?) Balázs után következett — úgylátszik a Papi hivatalban Kálmáncsehi Sánta Márton, aki a Beregszászi nagy kőtemplomban a Catedraban a Prédikállás közben által lövetett egy vérengző Barát által 1571-ik esztendőben, kinek szomorú fatumáról mások is sokan emlékeznek, de nevezetesen Nagy Molnár Albert is megjedzette azt, Calvinista a Keresztényi Hiveok való Tanítások Magyar lett Fordításának Előljáró Beszédében.”¹⁵⁶ Kálmáncsehi ugyan már korábban meghalt és azért némi nehézségek merülnek fel a merényletet illetőleg. Zoványi Radán Balázs haláláról írva megjegyzi: „az, hogy az ő halála nemét némelyek Kálmáncsehinek tulajdonították, lehetséges, hogy onnét eredhetett, hogy ugyanegy évben történt a haláluk.”¹⁵⁷ Ez azonban nem lehetséges, mert Kálmáncsehi 1557 decemberében halt meg, alig két hónapra nagy pártfogójának, Petrovics Péternek halála után,¹⁵⁸ Radánról pedig okiratilag bizonyítható, hogy 1553-ban halt meg.¹⁵⁹ A nehézséget csak úgy lehet eloszlatni, hogyha a Kálmáncsehi Mártonról írt beregszászi református anyakönyv bejegyzését tévesnek nyilvánítjuk az időpontot illetőleg, míg a merényletet úgy módosítjuk, hogy abban Kálmáncsehi nem halt bele, mint Radán, hanem csak megsebesült és sebesülésének következményeként sánta lett és közhasználatba jött róla a „sánta” jelző.¹⁶⁰

Hogy ki lehetett a „vérengző Barát”, arra nézve nincs adatunk,

¹⁵⁵ U. o. No. 7.

¹⁵⁶ Beregszászi ref. anyakönyv, 1736—1786. Teljes címmel: „A Beregszászi Helvetica Confectio Ecclesianak a reformátiótól fogván való dolgainak rövid és Summás leírása.” 1782. Írta Kondor Balázs. Tabularium Ecclesiasticum. 1736.

¹⁵⁷ Zoványi: 1. m. 295.

¹⁵⁸ U. o. 316.

¹⁵⁹ Kassai Domonkos-rendi levéltár hivatalos másolatai a leleszi konvent aktáiból. No. 30.

¹⁶⁰ Ezt a feltevést igazolja Kemény Lajos, aki jegyzetében ezeket írja Kálmáncsehiről: „A barát általlövő Kálmáncsehi Sánta Márton, aki talán a sebesülésétől nyerte a sánta melléknevet.” Kemény: Jegyzetek. RK. 19. III.

de hogy dominikánus volt, az bizonyos, mert ekkor már a ferencesek Nagyszombatba mentek és végleg elhagyták a várost.¹⁶¹

A reformáció legerősebb ellenfele kétségkívül a nagy tudású Ladányi Gergely volt, aki már Vasvárott is nagy harcokat vívott az új hit terjesztőivel.¹⁶² Ő az utolsó dominikánus, akinek a nevét ismerjük a beregszászi domonkos szerzetesek közül és mint tudjuk, ő is áldozata lett 1556-ban egy újabb kolostortámadásnak,¹⁶³ amelyről azonban nem maradt részletes adatunk.

Az ő halálával megszűnt a régi, nagymúltú Szent Szaniszlóról nevezett Szent Domonkos-rendi kolostor is, amely ilyenformán a XIV. század elejétől 1556-ig állott fenn.

¹⁶¹ Beregszászi városi levéltár, számozatlan.

¹⁶² Pehér Máttyás O. P.: I. m. 47.

¹⁶³ Beregszászi városi levéltár, számozatlan.

ÚJ MAGYAR NYELVEMLÉK:

AZ "IGLÓI FELTÁMADÁSI ÉNEK".

Az Országos Széchényi Könyvtár egyik új szerzeményében, egy 1483 - as kiadású strassburgi ösnyomtatvány táblatömítésében kottákkal ellátott, magyar, lengyel és német énektörödékekre bukkantak. A magyar szöveg egy négysoros versike:

Christus fel tamada

Ment eu nagy kynabalol

Ason mi es erelunk

Christus legyen remenung.

Krisztus feltámadá

Minden ő nagy kinjából

Azon mi is örülünk

Krisztus legyen reményünk

A nyelvemlék többszölamű énekkarra utal, ami az eddigi "prekonceptuált" zenetörténeti felfogást énekkultúránk egyszölaműségéről egyszeriben megdönti. Az újlelethez már előlegezve is szakemberek egész sor véleményyt tettek közzé, amelyek mind elfogadható tényeket sorakoztatnak fel. Egyháztörténelmi vonatkozásban azonban - szerény vélemény ez - MEZEY LÁSZLO elszietve állapftotta meg, hogy a Felvidéken "csak Igló városában volt Boldogasszonyról elnevezett plébánia", ezzel akarván bizonyítani előlegezett feltevését, arról, hogy a többszölamű énektörödéek "vásárosok" éneke volt, ami - szerinte annál is nyilvánvaló, mert a vásári sokadalmakban több nyelvű csoportokat szórakoztattak vele.

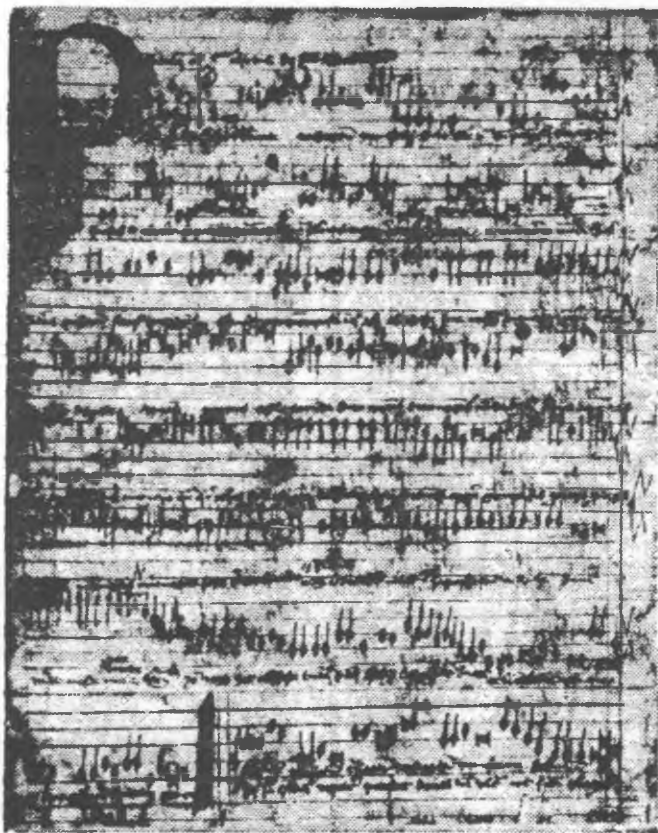
Ezzel szembeállítom a tényt, hogy pl. a kassai domonkosok klastroma is "Boldogasszony" címet viselt és a kéziratörödéken szereplő Mária - iniciálé, díszes kezdőbetű nem jelenthet kizárólagosságot Igló városára még akkor sem, ha ott történetesen oly bősége volt a vásároknak. Ugyanez áll Kassa városára is.

Az ösnyomtatvány "bártfai kötését" sem lehet oly határozottan állftani. A jelzett korban, amikor az ösnyomtatvány megjelent épp a kassai domonkosrendiek árasztották elszinte az egész Felvidéket könyvekkel, mert szerződésük volt a milánó OCTAVIANO SOTTO hires könyvnyomdással és kereskedővel a magyar származású PETRUS NIGER "Clypeus Thomistarum" című könyvének kiadása fejében kötelezték magukat a magyar szerzetesek nagyobb mennyiségű nyomtatvány átvételére. A szerződésből hosszú évekig húzódó per lett és a felsorakoztatott argumentumok nyomán több mint 300 darabra tehetjük az országba került ösnyomtatványok számát. A könyvterjesztők között szerepelt egy bizonyos PÉTER fráter, kassai szerzetes is, akinek engedélye volt "...portare libros impressos et vendere et accipere pretium.."

A nyelvemlék szövege inkább kapcsolható a domonkosok rendje által terjesztett és Magyarországra 1432-ben megszervezett "miszteriumokhoz", amelyek az ún. "rózsafüzéretitkokat" tették népszerűvé. Az ún. "miszteriumok" Krisztus gyermekiségének, szenvedésének és dicsőségének mozzanatait kapcsolják össze Mária életével. Az ősi szokás szerint ezeket az ún. "titkokat" (számszerint 5 örömdetes, 5 fájdalmas és 5 dicsőséges epizódot) énekeltek. Adomonkosok ezzel vetélkedtek a ferencesek által szintén annyira népszerűvé tett karcsónyibetlehemí játékokkal, amelyeknek a magyar vallási népszokások terén oly sok változatát ismerjük, valamint az ún. "14 stációval", amelyek Krisztus keresztdtján kísérik végig a hívőket. Történelmileg adatalható, hogy Kassán a domonkosok 1435 táján vezették be a "fraternitas Mysterior Rosarii" jámbor társulatot és pedig magyar, német és lengyel változatokkal. Ugyanekkor épftették fel a Kassa melletti "nagy hegyen" (magne monte prope civitatem Cassoviensem) 15 "jelképet" (insignia), amelyek kétségtelenül a "miszteriumokat" ábrázolták. A hegyet Roza -

liának nevezi még ma is a kassai hagyomány, ami azt bizonyítja, hogy a jelzett magaslat eme neve a latin Rosarii-ból alakult. A jelzett nyelvemlék tehát valószínűleg a 10 Ave Maria előtt énekelt ún. "dicsőséges titkok" első fázisa.

A mondottak alapján MEZEY LÁSZLO szakvéleményét némi kétséggel fogadjuk a nyelvemlék "iglói" származására vonatkozólag.

Az ún. "Kassai Töredék" egy részlete.

A kassai domonkosrendi könyvtár egyébként már szolgáltatott jelentős zenetörténelmi adatokat. Itt fedezte fel RADO POLYKARP bencés főiskolai tanár, a magyar kódexirodalom legnagyobb jelenlegi ismerője az ún. "Kassai Töredékeket". Ugyancsak itt található az egybekötött fedőlaptömlősekben az egyik ősnymtatványban Szent Erzsébet antifonája is. Ezek a leletek már önmagukban is arra engednek következtetni, hogy a kolostorban működött köztömhely, tehát nem kell okvetlenül messzebb menni. Ugyancsak a napokban egy ausztriai antikváriusnál felbukkant PAOLETTI: Cursus predicabilis I-II. nyolc teljes pergamen oldalnyi szöveg is domonkosrendi adatokat tartalmaz 1243-1260.-as évekből. Nem valószínű, hogy maguk a domonkosrendiek eltékozták volna ezeket a régebbi adatokat tartalmazó pergameneket, anélkül, hogy felújították volna, lemásolták volna tartalmukat.

CARTAS DEL CAMPOMAESTRO ALDANA DE TRANSYLVANIA. (Pars III.)

"... En este medio, como el Maestre de Campo vió que el enemigo se acercava, y que la fortificacion que él tenia designada no se podia cumplir á tiempo que della se pudiese aprovechar, dexóla y comenzó á fortificar los muros muy acertadamente, haciendoles sus traveses y casas matas que no las tenian y aun á esto no le dieron lugar, y lo que por defuera no pudo lo hizo por de dentro, y hizo sus fosos y tráveses y bestiones con muro de diez y siete pies de largo, con una diligencia y trabajo increíble; y al principio solo los españoles eran los que trabajavan, que los demas ungaros no era gente de semejante trabajo, antes se reyan de los nuestros como trabajavan, aunque despues se admiravan como podría ser que en la necesidad fuesemos tan prontos á qualquier genero de trabajo, y despues con los enemigos tan animosos; y así, quando vieron los enemigos enclma trabajavan quanto podian.

Era el trabajo del Maestre de Campo intolerable en proveer á una y á otra parte; hizo hacer muchas alcancias, botafuegos, abrojos de hierro y otros preparamentos de guerra necesarios para si los enemigos viniesen y le diesen el asalto, y en todo muy vigilante; cada día dando aviso á Juan Baptista de la necesidad que avia de socorro, el qual con mucho cuidado y diligencia lo hiciera; pero como el hacer gente en aquella provincia pendia del frayle, y él estava ya arrepentido de aver metido al Rey en Transilvania, y su animo estoviese dañado y comenzase ya á tener inteligencia con los turcos, y hasta ver la suya no se mostrava claramente; antes mostrava lo contrario de lo que avia en el corazon, con algunas palabras de amenaza, diciendo se holgava mucho uviesen los turcos pasado la Tizia, que él les haria que no la tomasen á pasar: mas con todo esto al hacer la gente él se movia perezosamente, buscando mil achaques y echando fama que se levantavan las dos Moldavias para entrar por otra parte en la Transilvania. En fin, viendose persuadido de Juan Baptista, y no viendo coyuntura para poder poner por obra su dañado animo, hizo llamamiento de gente enbiando la flecha ensangrentada por todas partes, y así se juntaron casi treinta mil hombres en que avia mas de treinta mil cavallos, sin setecientos españoles que avian quedado en la Transilvania, y dos mil alemanes y quatrocientos cavallos alemanes, que llaman herreruelos; y sin otros tres mil tudescos y seiscientos cavallos que enbiava el Rey con Esforza Paravicino, que en el camino se avian de juntar con nosotros. Así con todo este socorro y con veinte piezas de artilleria de tres cañones, y seis medias culebrinas y los demas falcones y otras piezas, partimos á los diez de Octubre, llevando siempre el frayle el avanguardia porque así lo queria él: caminando muy flojamente y con muy pocas provisiones de mantenimientos, de modo que el ejercito pasavan gran trabajo y claramente se mostrava el mal animo del frayle. Por el camino tenia yo cada día letras del Maestre de Campo, sin las que escribía á Juan Baptista, en que avisava de todo lo que pasava; nuestra tropa española se yva deshaciendo por caminar; y congojandose en extremo por hallarse dentro de Temesvar con el Maestre de Campo, así por

ser de todos muy amado, como por verse con los turcos. Este animo que veia en los nuestros me consolava dé la fatiga que yo tenia de ver al Maestre de Campo en tanto peligro, y quan perezosamente le socorriamos; en lo qual se tardó veinte y cinco dias en llegar, tanto que llevando el camino derecho á Temesvar, quatro ó cinco dias antes de llegar á Lipa, supimos como los turcos avian alzado el cerco de sobre Temesvár y se avian retirado, que fue causa se dejase el camino que yva alla y tomásemos el de Lipa. En este camino, segun despues peresció, andavan muy calientes los tratos que el frayle tenia con los turcos, y ellos con él, y ya la Magestad del Rey éra de todo muy bien informado, asi de los avisos del Maestre de Campo como dentro de Constantinopla, de lo qual siendo muy certificado, bien considerado y tratado en su consejo se determinó que convenia para la pacificacion de aquellas provincias y reynos quitar el dicho frayle de por medio: lo qual, segun su persona, no se podia hacer sin quitarle la vida; y con esta determinacion su Magestad enbió á Julian de Salazar, cavallero principal y muy antiguo en su servicio y su repostero mayor, y este nos alcanzó en el camino, aviendo un dia antes llegado dos correos de su Santidad con la nueva como le avia hecho cardenal, y que en breve enbiaria un gentilhombre camarero suyo con el capelo, lo qual él tuvo en harto poco, por no conocer ni entender la dignidad que era. Vista por Juan Baptista Gastaldo la voluntad de su Magestad y la determinacion de su consejo, como sapientissimo hombre lo tuvo muy secreto; y por entonces disimuló paresciendole no era cosa de hacer movimiento, guardandolo para tal coyuntura que con mayor seguridad y menos necesidad de su persona y mas sin escandalo se hiciese y efectuase lo que el Rey mandava y era en servicio de Dios y suyo y aun de la republica cristiana, y seguridad de todos los que alla avia en aquellas partes del Rey; todo lo qual se asegurava con su muerte. Entre tanto que estas cosas pasavan por el camino, el Belerbey se avia acercado con su exercito hácia Lipa, en la qual no halló resistencia, y asi pacíficamente se alojó dentro, y de alli fue á batir un castillo que está de Lipa media milla italiana, encima del rio Maros, que se llama Xolmos, el qual batió dos dias, y hallando resistencia y buena artilleria, y porque él en si es fuerte, lo dexó; y vuelto á Lipa dexó en ella quatro mil turcos, entre los quales avia trescientos genizaros, y se fue la vuelta de Temesvár á la qual llegó su vanguardia que seria hasta diez mil cavallos, jueves 15 dias del mes de Octubre de 1551, los quales pasaron junto á los muros de los burgos que el Maestre de Campo avia hecho quemar; y luego él cavalgó y Lossonz con doscientos cavallos, y mandó salir al cabo de los burgos doscientos escopeteros ungaros y tramaron una buena escaramuza, en la qual se aseñalaron valerosamente el dicho Lossonz y Alonso Perez de Sayavedra, soldado que avia sido del Maestre de Campo, y él hizo con el Rey le diese una compañía de cavallos ungaros, y su magestad le dió cien cavallos, de que era capitan, muy buena gente, con los quales sirvió muy bien en todas estas guerras: es natural de Córdoba, hijo del capitan Sayavedra, que murió sobre Puzol quando Barbarroxa pasando con la armada lo conbatió: estos dos en esta escaramuza lo hicieron valerosamente, metiendose entre los enemigos arriscadamente, alanceando muchos sin que ellos rescbiesen daño ni ninguno de los nuestros, salvo un page de Lossonz, y un uzaro: duró la escaramuza buen rato, y paresciendole al Maestre de Campo tiempo, porque los nuestros se yvan cevarando en los enemigos y se yvan saliendo de sus reparos, y pudieranse perder, los hizo retirar dejando muertos algunos turcos. El viernes siguiente á tres horas de dia llegó el exercito, el qual un poco apartado de la ciudad hizo su esquadron en muy gentil ordenanza, y asi con su artilleria delante, y su infanteria se fue á alojar arrimando á un poco de bosque que alli avia, y luego armaron sus tiendas que era una cosa de ver, teniendo su cavalleria en pie ent-

re tanto que se alojavan y ponian las tiendas; este dia no urvo escaramuza, porque ya las puertas estávan abestionadas. Tenia el Maestre de Campo dentro de la tierra tres mil hombres de pelea con los de la tierra, sin la otra gente de mugeres y niños, que era una gran multitud que no cabian en las casas, porque toda la gente de los burgos la ávia hecho retirar dentro, y á los unos y á los otros andava con gran diligencia animando y exortando, dandoles el animo que podia, diciendoles como ya venia el socorro, el qual á la verdad él no esperaba sino de solo Dios, en quien él tenia su esperanza, y á quien con ánimo peadoso él se encomendava, por verse cercado de un ejército de sesenta mil hombres y que el socorro no venia, y que en la gente que para defenderse tenia dentro no avia que confiar sino era en trescientos españoles que del trabajo de la fortificacion tenian ya empollas hechas en las manos y callos, los quales yo vi en muchos; y destes avia mas de cinquenta enfermos de calenturas que como lleg. el ejército se esforzaron para yr á pelear. Toda la demas gente se la quisieron salir muchas veces; así que con todos estos trabajos, como cosa mas segura puso su esperanza en Dios, en lo qual no se engañó, como no se engañan los que hacen lo mesmo. Luego otro dia sabado escribió el Belerbey al Maestre de Campo y á Lossonz que luego le diesen la tierra, donde no que despues todos los pasarian á cuchillo. Esta misma noche plantó tres piezas de artilleria con que luego domingo por la mañana comenzó á tirar: hacian poco daño, aunque mataron algunas personas y cavallos, y ni de noche ni de dia se dexava de tirar de una parte á otra.

RÉSZLETEK A LDANA SPANYOL TÁBORMESTER LEVELEIBŐL, Lippa és Temesvár megvételeiről.

A közölt rész jelzi a napi eseményeket, különösen Temesvár megerősítését. A spanyolok a munkát megszakítva siemnek Lippa alá, hogy az ostrom alól felszabadítsák. Öt napos felvonulás után azonban hírért veszik, hogy a török magától elhagyta a kis várat. Visszatértökhöz érte utól őket Salazar Julián, a császár megbízottja, magával hozva Frater György biborosi kinevezését. Aldana kommentálja az esetet és "Erdély királyáról" egyéni jellemzést ad. Szerinte Castaldo magánál tartotta a kinevezési hirt addig, amíg átadására valami különlegesebb alkalom nem jelentkezik.

Közben a török gyorsan haladt Temesvár irányába és előcsatározásokba kezdett a vár védő Lossonczi István magyar és Alonso Perez de Sayavedra spanyol kapitányok embereivel. Sok török esett el itt, magyar részről csak Lossonczi egyik apródja és egy huszár sebesült meg.

Temesvár erősítése még egyre folyt, amikor a török derékhad körülzárt. Castaldo már előbb szétküldözte futárait a véres "nyilakkal" - Aldana nem kardot említ! - az egész vidéken. Erre kb. 30 ezer magyar lovas és gyalogos verődött össze és az asszony nép a gyerekekkel együtt tömegesen menekült Temesvár erődítményeibe. A vár védelmet Castaldo Lossonczi-nak adta át. Mikor a török beglerbég levele megérkezett a vár feladását követelve, még a védők nem voltak felkészülve ostromra. Lossonczi járt állandóan a szorongó nép között, akiket el sem tudtak szállásolni és biztatta őket, hogy a felmentő sereg megérkezése napról napra várható, bár - Aldana szerint - nagyon jól tudta, hogy egyedül csak Istenben bízhatott.

A vár ostroma egy vasárnap reggel kezdődött. A beglerbég három különböző ponton szakásgyukat állított fel és szakadatlanul lövette a várost, bár ezzel nem okozott nagyobb károkat, csak pár ember és ló sebesült meg.

közli:

HOLOVICS FLORIÁN (Budapest)

A tengerentúli missziók története a két világész Európa és az Újvilág közti szellemi-történeti kapcsolatok elsőrangú forrása. Eddig majdnem minden, még a legkisebb európai nemzet igyekezett ezeket a forrásokat az ún. "missziós levelek" közlésével az emberiség történelmének kutatói számára hozzáférhetővé tenni. E tekintetben a magyar jezsuita rend Amerikába szakadt hittérítői hagytak reánk hatalmas ma már a levéltárakban porladó adat tömkeleget. A rendszeres regisztrálás nagy munkája azonban magyar részről még eddig nem indult meg. A római jezsuita levéltár mindenestre már igyekszik összegyűjteni ezeket az értékes kortörténeti, sokszor felbeszülhetelen értéki néprajzi stb. adatokat tartalmazó leveleket, amelyeket a rendtagjai a legfőbb vezetőséghez intéztek. Ilyen kiadvány pl. a "Monumenta antiqua Floridae" (Róma 1946) és több más, Délamerikára vonatkozó levelezés. Ezekben szórványosan jelentkezik már a magyar szerzetesek hősie küzdelmeiről szóló jelentések, beszámoló levelek. A jelentős azonban az lenne, ha magyar vonalon is megindulhama ezeknek a dokumentumoknak összegyűjtése. Ilyennek ígérkezik P. Holovics Flórián évtizedek szorgos kutatásainak és munkatársunk Tömördy Gyula gyűjtésének egybefűzése. Budapesti és délamerikai levéltárakból gyűjtik össze az egész kulturvilágot érdeklő magyar jezsuiták leveleit. A Magyar Történelmi Szemle készséggel ad helyet minden ilyen irányú közleménynek.

A Szerkesztőség.

Krisztusban tisztelendő Atyának
KAPI GABOR S.J.

Krisztusban tisztelendő Atyám,
Krisztus békéjét!

A mindenfajta áruknak nagy mennyisége, amellyekkel mi is itt el vagyunk látva, másrészt pedig a mi termékeink hiánya, melyek miatt, mint írják, az amerikaiak szenvednek, lett az oka annak, hogy hajócsopotunk, vagy flottánk indulása számításainknál későbbre halasztó - dott. Rendes körülmények között ennek már május 20-a körül okvetlenül meg kellett volna történnie. Mivel a királyi hajókon kívül kijelölt 24 nagy kereskedelmi hajó nem lett volna elegendő a sok árú befogadására. Így a király beleegyezésével megengedték, hogy a szokott számon kívül még kettőt hozzá vehessenek. Ezek felszerelésére és megtöltésére 3 hetet szántak.

425

Vége a mai nap az a szerencsés és régóta várt nap, amelyen kb. d.u. 4 óra körül a Guadalquivir (akkor Baetis) folyón lehajózunk Cadizbe és onnan végre 16-án bucsút mondunk Európának.

Istennek legyen hála, bár megengedte, hogy néha attól is féljünk, hogy elutazásunk elé akadályok gördülnek és hogy talán veszélybe kerül az a lelkiület, amellyel mindenki otthagya szülőhazáját. De Isten megadta az állhatatosságot is, hogy az egyszer vállalt szándéktól elne tántorodjunk.

Mint már írtam, ezzel a hajókaravánnal két misszió indul útjára, az egyik a Fülöp Szigetekre, a másik Mejikóba. Az első 41 főből áll, míg a második eléri a 24-es létszámot. Mindnyájan spanyolok, kivéve egy máltait és egy csehet. Ők kb. 3 hete érkeztek Cadizba jó egészségben és épségben, de nem kis veszélyek után. Egyrészt rettenetes szélvihar, másrészt afrikai kalózok fenyegették őket. A kalózok egyszer két, máskor három nagyobb hajóval jöttek ellenük, akiknek csak ez az egy hajójuk volt és akkor, mikor már közel jártak az öblöt védő szoros fokához. Mindentelő kellett készíteni a harc felvételére. A mieinknek (jesuitáknak) is fegyvert kellett togniuk. Ezt bátran meg is tették példájukkal a többieket is az elszánt védekezésre lelkesítettek. De úgy tetszett az isteni Főlségnek, hogy apostoli harcosait megtartsa a Krisztusért való küzdelemre. Mikor a barbárok észrevették, hogy mindenben komolyan harcra készülnek, még a vörös zászlót is felhúzták, Isten olyan félelmet bocsátott reájuk, hogy hamarosan megfordították vitorláikat és eltűntek a mieink szeme elől.

Mivel indulásunk napja oly közel van, hátra van még, hogy kedves Gábor Atyának utolsó Istenhozzádot mondjak. Eljen boldogul nagyon szeretett Kapi Atya és legyen kegyes a szentmiséiben, imáiban megemlékezni rólam, egykori méltatlan, de őszintén szerető Krisztusban barátjáról és szolgájáról. En amíg élek, soha sem feledkezem meg annyira kedves Főnökömről. Soha sem állok az oltárnál misézve anélkül, hogy meg ne emlékezzem Kapi Atyáról, akit annyira szerettem. Ha néha Európából meg akar vigasztalni levelével, annál kedvesebb nem lehet semmi sem számomra és ezt legalább minden évben egyszer megteheti. Mai levelem után 5 hónappal, vagyis november elején üzenet megy innen királyiparancsnokkal a hajók visszahívására. Ez hozhatja nagyon várt levelét, ha irántam való jóindulata erre méltónak tart.

Isten vele, Isten vele, kedves Kapi Atya! Ha Isten is úgy akarja, egy év múlva, sőt mint remélem félév múlva levelem megtalálja Főtisztelendőségedet küldendő azzal a hajóval, amelyet a megérkezés hírével Mejikóból Európába szoktak indítani.

Sevilla (:Hispalis), 1687 junius 9.

Főtisztelendőségednek méltatlan szolgája: Haller János a Jézustársaságából.

Ui.: Már majdnem elfeledtem Ftdőségeddel közölni a (velünk utazó) mindenfajta szerzeteseknek valóban tekintélyes számát. Kapucinusok, domonkosok, ferencesek, rabváltók és ágoston rendiek stb. száma bőven felül múlja a háromszázat. És ez viszonylag kis szám, mert az előző, 4 év előtti flottáival 500 felül mentek. A mostani kisebb számnak az az oka, hogy egyéve az alkirályal 3 hajón már sokan elmentek. Mivel úgy vélem, ezeknek az utiköltségét többnyire a királyi kincstár fizeti, lássa és csodálja az osztrák uralkodóház vallásosságát. Erre a mi kétfelé ágazó missziós utunkra, Mejikóba és a Fülöp Szigetekre, többet fordított a királyi kincstár 13 ezer tallérnál. Mert bizony nem gazdasági előnyért, ellenkezőleg a pénzügyigazgatásnak óriási kárával, a Fülöp és Márián Szigetekre évente egy teljes millió tallért fordítanak, főképp a lelkek javára, mert ez egyedül az ottani sok erősítőmény, tisztviselők, püspökök stb. célja, akiket mind a király költségén tartanak.

Krisztusban tisztelendő Atyának
KAPI GÁBOR S.J.

Krisztusban tisztelendő Atyám,
Krisztus békéjét !

Nem mulaszthatom el egy váratlan változás közlését, melyet az utóbbi napokban művelt velem a Magasságbelinek jobbjára, - azért, hogy ennek hallatára Ftségedben is felgerjedjen a lángoló érzés, hogy hálát adjon Istennek ezért a különleges irgalmáért, amelyet irántam az utolsó napokban tanusított.

Most már nem Mejikóba megyek, ahová Ftséged is tudta, hogy rendelve voltam. Helyette Floridát kaptam meg. Ide, a mieinket (jezsuiták) már korábban ismetetlen kísérletet tettek, hogy bejussanak, de az ottani nép veleszületett vadsága mindazokat megölte, akiket üdvök javára odaküldöttek, mégpedig az első alkalommal nyolcat, a másik alkalommal hármat.

Most pedig hallja, hogyan is történt, hogy erre a vállalkozásra kijelöltek.

Havanának vagyis Guba szigetének új püspöke, akinek lelki gondozására van alárendelve Florida, több hónap óta állandó kéréseivel, hogy az abba a már magárahagyott szőlőbe munkásokat adjanak neki, annyira kifárasztotta Rómát, hogy esdeklésétől indítva végül is 4 személy átengedett neki. Csak azt kötötték ki, hogy a személyeket a mejikói rendtartomány gondnokától kérje, mert az új misszióknak ahhoz kell tartoznia. Ha ő nincs ellene, négy személyt válasszanak ki a mi misszióinkból, akuk az említett püspökek együttl kell utazzanak.

Mikor a gondnokhoz jött kérésével, az a missziósok csekély létszámára és egyebekre hivatkozva olyan kérlelhetetlennek mutatta magát, hogy a püspök már-már lemondott volna, ha Istennek új és csillapíthatatlan ösztönzése újra és újra kollegiumunkba nem hajtotta volna őt és könnyeivel is nem ostromolta volna a gondnokot, hogy ne engedje őt távozni enélkül a segítség nélkül, amelyre annyira rászorult. Így aztán végre nagy boldogan elérte, amiért oly sokáig hiába esedezett, hogy t. i. a 24-ből legalább kettőt kivegyenek, hogy ezek új munkásokként azokra az elhagyott vidékekre is bevigyék az evangéliumot. A sors szerencsésen úgy hozta, hogy én voltam az első, akire a sor esett. Magam, mikor suttogni hallottam a dolgok felől, mindjárt önként felajánkoztam. A másik Dávid Ferenc katalán származású atya lett aki korát és szerzetesi event tekintve fiatalabb nálam, de erényekben és szerzetesi tökéletességben messze megelőz.

Azonban mégis mindnyájan együtt utazunk, mert most már nem lehet a hajótulajdonossal kötött régi szerződéstől visszalépni, hogy az Oceánban lévő Portorico (Puerto Rico) szigetre szállít bennünket. Ott társainktól elválva a püspök hajójával más úton Havannába megyünk. Vannak (és legtöbben), akik azt gyanítják, hogy nem fogunk nagyon gyorsan vágyaink céljához érni és úgy vélük, ismét hosszabb ideig fognak bennünket visszatartani Havannában. Mivel ui. a püspök a Társaságnak (jezsuiták) kollegiumot akar alapítani, amit a sziget lakói már régen kértek a királytól, azért aligha lehet őt rávenni, hogy elengedjen bennünket, míg a kollegium alapítása után mások nem jönnek helyünkbe Európából vagy Mejikóból.

Ezt akartam Ftséged iránt érzett ragaszkodásom jeleként közölni, hogy szent imáival segítőkész legyen a vállamra került nagy teher hordozásában. Allíthatom, hogy ha Isten gyöngeségemet nem támogatja különleges segítségével, aligha remélhetem, hogy a rámbízott feladatot méltóképpen elláthatom.

Lehorgonyozva már két hete itt időzik a francia hajóhad, mely tiz hajóból áll. Hogy mi a szándékuk, két hithirdetőnk megmagyarázta, akik a haddal utaznak. A kalózkodást űző Sale afrikai város ellen akarnak menni, hogy a francia kereskedelmi hajóknak okozott károkért elégtételt vegyenek, de ágyúzás nélkül, mert a város fekvése nem alkalmas hatékony bombázásra.

Tegnapelőtt visszajött két hajó, amelyeket néhány napja előre küldtek, hogy kipuhatolják azoknak a barbároknak a szándékát, hogy vajon adnak-e elégtételt a megsértett királynak. A válasz azonban kétesértékű és nem kielégítő. A válasz vétele után még aznap tanácsot tartottak a főhadiszálláson és elhatározták, hogy elindulnak a város ellen. Angol hajóhad is közeledik, mégpedig félelmetes, sőt már a közelben van, amint a felderítőktől megtudtuk. Hogy hová törekszik, eddig még nem tudjuk, de mind szilárdabb lesz az hír, hogy ők is az afrikai partok felé igyekeznek, hogy az ottani kalózkodottságát csökkentsék. De a holland nép is hajóhadat szerel föl, szintén az afrikai kalózkodás ellen, akiktől az előző években különösen pedig ebben az évben óriási károkat szenvedtek.

Azt mondják, hogy az az orvos, aki Gallia királyát oly sikerrel meggyógyította, magyar. Hogy ez így van azt a francia missziósok állították előttünk.

Isten vele, kedves KAPI ATYÁM. Kérem, hogy néha, de minél gyakrabban látogasson meg nagyon várt leveleivel a világnak a határán, ahol a mieinkkel való minden érintkezéstől elvagyok vágva. Főleg pedig nagyon ajánljon Istennek, hogy az Ő dicsőségére erős lélekkel minél többet szenvedjek és tehessek.

Cadiz, 1687 június 22.

Fiségednek Krisztusban szolgálója: Haller Ker. János S. J.

A cári udvari orvos és magyar őshazakutató:

Dr. ORLAY JÁNOS

1770 — 1829

Ha a XVIII. század közepétől az 1830-as évekig Oroszország felé irányuló magyar orvoskiáramlást¹ időszakokra kívánjuk bontani, úgy azt három hullámra oszthatjuk.² Az első hullámot, mely Katalin cárnő alatt érkezett Oroszországba, Gyöngyössy Pál, Paeken Keresztély és Keresztury Ferenc neve fémjelzi; a harmadik csoport orvosai főleg I. Miklós idején vándoroltak ki: legérdekesebbek közöttük Márkus Sándor, Molnár János és Oesterreicher Lipót voltak. E két csoport között foglalnak helyet, Pál és I. Sándor korszakában, az orosz orvostképzés felvirágzása idején Oroszországba érkezett magyar orvosok, akiknek névsorából Baranyi László, Koritáry György és elsősorban Orlay János — orosz nevén Ivan Szemjonovics Orlej — emelkedik ki.

Orlay János — bár tevékenysége kiterjedt a régészetre, nyelvészetre, nevelésügyre, őshazakutatásra, növénytanra és ásványtanra — elsősorban mégis hírneves orvos volt. Irodalmilag is főleg orvosi területen működött, így mindenképpen indokolt, ha első részletesebb magyar életrajzi vázlata ezeken a hasábkokon lát napvilágot.

1770-ben született, az Ungvártól nem messze fekvő Palágy községben,³ elszegényedett régi nemes családból.⁴ Atyja, Orlay Simon katonatiszt volt, édesanyja neve Beleznay Katalin⁵; róluk közelebbi személyi adalékokkal nem rendelkezünk. Bár Palágy a túlnyomó többségében oroszok és szlovákok lakta Ung megyében ritkaságszámba menő színmagyar falvak sorába tartozott,⁶ a szülőfalut körülvevő orosz lakosság, valamint nyilván az alsófokú iskolák hatásának lehet tulajdonítani a budapesti piarista levéltárban őrzött rulla⁷ ama megállapítását, hogy Orlay 19 éves korában a magyarok kívül tökéletesen írt és beszélt oroszul is.⁸

Tanulmányaira vonatkozólag a forrásmunkák vegyesen tartalmaznak helyes és téves adatokat, vagy pedig hallgatnak. Szinnyei és Wurzbach nem emlékeznek meg iskoláiról. Popovics szerint⁹ Lembergben és Pesten végezte felsőfokú tanulmányait, Gennadij pedig¹⁰ úgy tudja, hogy németországi egyetemeket látogatott; a többi forrás is hiánycsúszkán alapuló anyagot szolgáltat.

Orlay János alsófokú iskoláit Munkácsen, középiskoláit pedig az ungvári és nagykárolyi gimnáziumokban végezte el.¹¹ 1787-ben a lembergi egyetem hittudományi karának hallgatója,¹² majd 1789 augusztus 27-én Peaten belép a piarista rend kötelékébe¹² és az 1789/1790-es tanévben már a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium tanára,¹³ ahol egy tantestületben foglal helyet egykori tanárával, Hannulik Jánossal, a kor legkiválóbb latin verselőjével.

A fiatal kegyesrendiből azonban nem lett felezentelt pap.¹⁴ A renddel való szakításának történetét nem ismerjük. De 1790-ben Orlay már világi gimnáziumba kér kinevezést.¹⁵ A helytartótanács 1790. augusztus 25-én tartott ülésén, Szerdahelyi György javaslatára, meglehetősen rideg hangon utasítja el kérelmét és további tanulmányokra hívja fel, „hogy alkalom adtán számítani lehessen rá”.¹⁶

E sikertelenség után azonban Orlay még nem adta fel a harcot a pedagógia területén történő elhelyezkedése érdekében. Horváth János, a pesti egyetem fizika- és mechanikaprofesszora 1790. november 16-án felterjesztéssel fordul a helytartótanáchoz¹⁷ és kéri, hogy Bécsbe távozott adjunktusa, Nemetz József helyére nevezzenek ki megfelelő utódot. Felterjesztésében Tomtsányi Ádám és Szarka József után, harmadik helyen, Jerga János mellett Orlay János ex-clelicust említi meg, mint aki „jó bizonyítványokkal rendelkezik”.

Am sikertelen maradt ez a próbálkozás is, mint ahogy nem jártak eredménnyel egyéb elhelyezkedési kísérletei sem és — 1791 május 6-án már Szentpétervárott találjuk.¹⁸

Hogy a sorsdöntő lépést mi előzte meg és mi váltotta ki Orlay lelkében, erre vonatkozólag döntő bizonyítékokkal nem rendelkezünk. Lehet, hogy a pétervári utat egy bécsi vargabetű előzte meg, ahol az oroszul tudó ifjú felkelthette az orosz követség érdeklődését. Egyáltalán nincsen kizárva, hogy a bécsi titkosrendőrség jelentése — melyre később még visszatérünk — tartalmazta az igazságot.¹⁹ Annyi bizonyos, hogy ha a jószerencse, vagy egy határozó pártfogó szerény vidéki katedrához juttatja Orlayt, akkor sorsa nyilván egészen másképpen alakul és valószínűleg beilleszkedik a hazai pedagóguspálya adottságaiba. De ha kezünkbe vesszük egyik első hiradását,²⁰ melyet Tertina Mihályhoz írt, aligha adhatunk hitelt annak, hogy egyedül mellőztetése, sértődöttsége vezette volna el a kivándorlás gondolatához és megvalósításához. E latin nyelvű, itt fordításban közölt levél — annak minden, a korai őshazakutatókat jellemző naivitása mellett — azért jelentős, mert ebből tudjuk némileg rekonstruálni első nagy-szabású utazását, valamint útrakelésének célját, vagy legalább is egyik célját.

„— Bűn az, ha valaki nem igyekszik hazájának múltját feltárni, jöllehet megtehetné... Én magam is, amikor 1891-ben a Balti-tengeren át Pétervárott kötöttem ki, úgy találtam, hogy itt módom nyílik a magyarokkal rokon népeket tanulmányozni. Így jártam be a lappok földjét, Finnországot, a Kaukázus és az Ural hegyvidékeit és mindenütt a saját szememmel láttam a régi magyarság nyomait. Azon a vidéken, amely a Don, a Kaukázus-hegység és a Káspi-tenger

között terül el, megtekintettem a Magyar nevű város romjait, amelyet ma is ugyanígy neveznek; megsejtem a Török nevű folyót és más helyeket, mint Mozdok-ot, Irtis-t és Kő-bányát, melyet az oroszok mai napság is Kubany-nak neveznek. Ebben az oroszoktól Kubany-nak nevezett városban igen nevezetes bányák vannak, ezért méltán adták e helynek a magyar Kőbánya nevet. Ami az Ural-hegyeket illeti, azok is a magyaroknak köszönhetik elnevezésüket. A körülöttük elterülő síkságnak ugyanis a folyóval egyetemben Urala, azaz Ur-Allya a neve, akár csak Magyarországon: Hegy-Allya. Maguk az oroszok ezeket a hegyeket Jahorszkiya vagy Uhorszkiya Hori-nak nevezik, vagyis Magyar Hegyeknek, amint ez térképeiken is világosan olvasható. A kárpátoroszek, akik Magyarországon a Kárpátokat lakják, a magyarokat Uhri-nak nevezik, ami megdönthetetlenül bizonyítja, hogy Ázsiának ezt a részét is magyarok lakták. Magának az Ural-hegység körül lakó népnek is Uri-tsi a neve és magyarhoz hasonló idiómán beszélnek.”

Mint a későbbiek során látni fogjuk, Orlay kiemelkedően magas udvari és állami tisztségei mellett, újból nekivágott az őshazakutatás fáradtságos útjának és ezenkívül — bár komoly vagyona csak élete utolsó éveiben tett szert — pénzelte Jaksich Gergely és mások hasonló célú utazásait.²¹

1791 májusában Orlay már a pétervári Orvosi-Sebészeti Tanintézet ösztöndíjas hallgatója és egyben a pétervári katonai kórház gyakornoka.²² Amikor felismeri, hogy előnyösebb, ha önköltségen végzi tanulmányait — kerek esztendővel előbb jut így a diplomához — 1792. január 22-én lemond ösztöndíjáról,²³ és kórházi fizetéséből tartja fenn magát. Felveszi az oroszhangzású „Orlov”-nevet, melyet 1797-ig használ, de ekkor ismét régi nevéhez tér vissza.²⁴

1793. február 14-én az Állami Orvosi Kollégium²⁵ előtt leteszi vizsgáit, megkapja orvosi oklevelét és mint orvos folytatja szolgálatát a pétervári kórházban.²⁶

Még ugyanebben az esztendőben, szeptember 27-én II. Katalin cárnő 4/145 számú ukázával kinevezi a Birodalmi Orvoskollégium tudóstitkárának segédjévé, kórházi állásának meg hagyása mellett.²⁷

Ezalatt rendbe hozza, újonnan rendszerezi mind az orvosi könyvtárat, mind az anatómiai-fiziológiai gyűteményt.²⁸

Szorgalma és rátermettsége felkelti a cárnő nagyhírű udvari orvosának, az európai hírnévnek örvendő Wylie Jakabnak érdeklődését.²⁹ akinek közbenjárására Orlayt tanulmányai kiegészítése céljából 1794. július 31-én államköltségen a bécsi sebészeti főiskolára küldik.³⁰

Orlay János, a néhány év előtti kegyesrendi tanár mint Orlov Iván, pravoszláv hitű fiatal orosz kirurgus jelenik meg a bécsi Josephinumban.³¹ Természetesen Bécsben mindenki, főleg az ott tanuló magyar ifjúság nagyon jól tudja, hogy ki rejlik az akkortájt különösen előkelően csengő orosz név mögött. És Orlay nem csupán tanulmányait folytatja rendkívüli szorgalommal, hanem ugyanakkor büzgön részt vesz a bécsi magyarok életében is. Ha kezünkbe vesszük 1803 március 5-én kelt orosz nyelvű bizalmas jelentését,³²

melyet az orosz felsőoktatás vezetői számára foglalt írásba, jogosan visszakövetkeztethetünk arra, hogy Orlay már ekkor fontos kultúrpolitikai küldetésben járt el, mert előkészítette egy — a később megvalósultnál is szélesebbre tervezett — elsősorban, de nem kizárólag szlávajkú vagy származású magyarországi tudósokra kiterjedő oroszországi kivándorlás megszervezését. Bécsi tartózkodásának időszakáról képet nyerhetünk a bécsi titkarsrendőrcég jelentéséből,³³ mely néhány év távlatából így jellemzi Orlay tevékenységét :

„Innegen ist ein gewisser *Orlai* dermahl in Petersburg Hofmedicus. Ein geborner Ungar, aber griechisch nicht unirter Religion. Er Wurde von Bischöffen seiner Religion nach Petersburg empfohlen, kam bald darauf mit einem russischen Kavalier nach Wien, und frequentierte einige Monathe das hiesige Josephinisch-chirurgische Collegium in der Währinger-Gasse. Er lebt hier gross, und ging wieder mit ebendemselben Kavalier nach Petersburg zurück, wo er alsogleich seine dermahlige Stello erhielt und noch heut zu Tage eine bedeutende Rolle nicht nur in der Medizin und Chyrurgie, sondern auch in Staatsangelegenheiten spielt. Er ist hier verschiedenen wohlhabenden Griechen bekannt, vorzüelich aber behauptet der hiesige unirte Pfarrer von St. Barbara von ihm, dass er ein sehr intriganter Kopf ist.”³⁴

Ez az első hivatalos jelentés, amelyben Orlay és Balugyánszky³⁵ később mind gyakrabban összefonódó neve együttesen szerepel. A rendőrmíniszter ugyanis elrendeli levelezésüknek szorgos figyelését.³⁶

Orlay János évtizedeken át levelezik a magyar időszaki sajtó klasszikus neveivel — Tertinával, Schediussal, akik Balugyánszkyval is állandó kapcsolatot tartottak — és Novoszilcevhez írt jelentésében is lelkes szeretettel emlékezik meg Görög Demeterről, a „Hadi és Más Nevezetes Történetek”, valamint a „Magyar Hirmondó” szerkesztőjéről. Balugyánszky pedig már korábban, bécsi tanulmányai során szívélyes viszonyban állt Görög Demeter szerkesztőtársával, Kerckes Sámuellel.³⁷ E kapcsolatok fényében érthetővé válik, hogy miért foglalkozik a korai magyar sajtó oly részletességgel az oroszországi magyar kolónia életével, de megvilágosodik az is, hogy a német lapok cikkeinek másodközlésén túlmenően friss értesüléseken alapuló, bőséges híryananyagot hoz az oroszországi helyzet alakulásáról, elsősorban a hallatlan arányú oroszországi kulturális fellendülésről.

Még mielőtt Orlay visszatérne Pétervárra, megfordul Jénában is. Bár nem volt immatrikulált hallgatója az itteni orvoscarnak, a jénai egyetemi hallgatók egyik tudományos társasága, a „Naturforschende Gesellschaft” 1795 május 17-én felvette tagjai sorába.³⁸ Ez azonban jénai kapcsolatainak — melyeknek ismertetésére visszatérünk — csak kezdetét jelenti.

1797 június 15-én érkezik vissza³⁹ három évi külföldi tartózkodás után Pétervárra⁴⁰ és újból elfoglalja előző állását a Birodalmi Orvostudományi Akadémia tudóstitkára mellett, valamint a Katonai Kórházban.

1798 február 14-én részesül orvospályája első nagyobb elismeré-

Minősítési ívéből kitűnőleg — mely a legaprólékosabb részlete-séggel írja le, kiket és milyen tudományszakon alkalmaztak az újonnan nyílt orosz egyetemeken az ő javaslatára — egészen rend-kívüli jelentőséget tulajdonítottak e megvalósult elgondolásának. Balugyánszky, Kukolnik, Lódy, Sztojkovics és más, Magyar-oroszról érkezett professzorok oroszországi pályafutásának rész-letes leírása után a minősítési ív leszögezi, hogy

„Orlay választása teljesen helyesnek bizonyult, választása kitűnő volt, mert a megbívtott professzorok elévülhetetlen érdemeket szerce-tek az orosz ifjúság nevelése, kiváló pedagógusok képzése, a tudomá-nyok és jóerkölcsök terjesztése körül.”⁵²

Balugyánszky Mihály meghívata — melyet az akkori hazai és bécsi sajtó bőszégesen ismertetett — fényt vet arra, hogy Orlay miként valósította meg elgondolásait.

Az egykori piarista tanár sima latinságával írt levelei olykor költői lendülettel, de a valóságtól el nem rugaszkodva ecsetelik az oroszországi kulturális felvirágzás tényeit. Hogy a tágranyílt perspektívák, a korlátlan pétervári lehetőségek mit jelenthettek a vidéki katedrák magányába zárt, magukat nem egyszer mellő-zöttnek érző címzettek számára, aligha szorul bővebb megvilá-gításra.⁵³

A talajt már amúgyis megpuhították a Magyar Kurir és Magyar Hirmondó oroszországi jelentései, melyek hétről hétre közölték az oroszországi kulturális reform eseményeit.⁵⁴ Ezeket követte Orlay tulajdonképpeni meghívólevele,⁵⁵ mely markáns vonásokkal rajzolja meg mindazokat az előnyöket, melyek egy oroszországi katedra elnyerésével járnak.

„Az egyes karokon működő tanárok olyan előnyöket élveznek Oroszországban, mint sehol másutt a világon, ezért nem is lehet csodálkozni azon, hogy az orosz tanszékek elnyeréséért oly sok német, angol és francia tudós verseng. A sok tudós pályázó kapcsán Read gondoltam, nagyvirfű férfiú, akiről jól tudom, hogy a politikai tudomá-nyok tudósa vagy, aki jártassággal rendelkezel az orosz nyelvben is. Amennyiben a politikai tudományok igen tiszteletreméltó tanszéke megfelelne Neked, úgy azt felajánlom számodra, minthogy *megfele-lőbbnek vélem inkább magyarral, semmint más idegennel betölteni ezt az oly számos előnnyel járó tanszéket.*”

A meghívás nyomban erős hatást gyakorol Balugyánszkyra, de válaszevelében még bizonytalankodik, meggondolásait han-goztatja. Orlay válasza nem késlekedik. Tertina Mihályhoz, az „Ephemerides Budensis” volt szerkesztőjéhez írt levelében az igaz barát megértő hangján oszlatja el Balugyánszky aggo-dalmait:

„Üdvözlöd nevemben Balugyánszkyt és amennyiben kész Péter-várra jönni, használja fel a kedvező szeleket. Meg fogja kapni szép gyümölcsöket hozó állását... Leveleiből azt a benyomást merítem, hogy még habozik, a szülőhaza iránti szeretettől vezérelve, mely érzéstől magam sem távolodtam el. De a hazaszeretet nem állhat annak útjában, hogy — más külföldiek dicséretre méltó példáját követve — hazánkat a külföldiek előtt minél megbecsültebbé tegye. Tartsa szem előtt, hogy a tekintélyes tiszteletdíjjal meghívott ango-

lok és franciák mellett *magyar létere ott tündökölhet tehetségével.*"⁵⁶

Céljai megvalósításában Oriay rendkívül leleményes. Míg a cári udvar felé „az ősi orosz anyától elszakított testvérekről” beszól, addig a meghívottakkal szemben magyar nemzeti érzésükre appellál. . . De szinte valószínűtlenül kedvező, mondhatni ragyogó ígéreiteit pontosan teljesítette; a meghívottakat nemcsak egyetemi katedra várta, hanem az erkölcsi és anyagi megbecsülés számtalan megnyilvánulása övezte őket életük végéig.⁵⁷

1804-től kezdve egyik tudományos megtiszteltetés a másikat éri. Orosz és külföldi tudományos társaságok választják tagjaik sorába. Időt tud szakítani mineralógiai, növénytani, régészeti^{57a} és egyéb gyűjtőszervezetvédelmének kielégítésére is, melyekből köz-célokra pazar kézzel tud ajándékozni. Így például kéziratgyűjteményéből átengedte az egyik moszkvai tudóstársaság részére az I. Péter idejében élt természetvizsgáló és útleíró, Schober szibériai feljegyzéseinek és Pallas „Oroszország flórája” című munkájának kéziratát.⁵⁸ Ez időben veszi pártfogásába az esztergomi születésű, Moszkvába érkezett Jaksich Gergely orientalistát, aki a magyarság eredetét kutatta Oroszországban.⁵⁸

1805. március 7-én udvari orvosi pályáján, újabb magaslatához érkezik; a cár háziorvosának, báró Wylie-nek első helyettese lesz.⁶⁰

Egy évvel később, „Őfelsége különleges engedelmével” külföldi útra indul. Ennek során 1806. július 6-án a königsbergi egyetem — tudományos munkáira és érdemeire tekintettel — bölcsészdoktori diplomával tünteti ki.⁶¹

Még ugyanebben az évben, október 20-án a dorpati egyetem az orvostudomány és sebészet doktorává fogadja, nyomtatásban is megjelent orvostudományi disszertációja⁶² alapján.

Ez az esztendő azonban kultúrtörténeti vonatkozásban ennél is sokkal jelentősebb, részleteiben felkutatásra váró kapcsolat kialakulását is jelzi.

Orlay utazása során újból felkereste a jénai egyetemet és ezzel a látogatásával kezdődik Johann Wolfgang Goethe-hez fűződő ismeretsége.

A jénai „Mineralogische Societät” kilenc évvel Orlay látogatása előtt, 1797-ben alakult meg. Mint a jénai egyetemi élet jelentős magyar vonatkozásainak monografusa, Benedek K. írja munkájában,⁶³ „Goethe, az egyetem kurátora, kibővítette az egyetemi könyvtárat, botanikus kertet létesített s megalapította az egyetem optikai laboratóriumát”. A természet iránti érdeklődés a Jénában tanuló egyetemi hallgatókat is magával ragadta és ennek a nagy érdeklődésnek köszönhette a „Mineralogische Societät” megalakítását. A társaság elnökéül az alapító tagok egyhangúan Teleki Domokos grófot választották. Teleki 1798-ban meghalt és az elnöki székben Galicin Dimitrij orosz herceg követte. Galicin halála után, 1804-től maga Johann Wolfgang Goethe veszi át az elnöki tisztséget.

1806-ban — Orlay nyugati utazása idején — már Goethe áll a „Mineralogische Societät” élén. Orlay felvételének részleteit nem

ismerjük, de azokra következtethetünk Benedek Klára tanulmányából, főleg pedig Ferjentsik Sámuel tagfelvételének körülményeiből.⁶⁴ Goethe teljesen szuverén módon vezette a társaság ügyeit, a bianco diplomákat magánál tartotta és nem egyszer személyesen töltötte ki és nyújtotta át azokat, ha meggyőződött tudós látogatójának az ásványtan iránti vonzalmáról. Hogy a német költőfejedelem és Orlay között legalább is természettudósi összeköttetés alakult ki, arról dr. Dobsa Ferenc szentpétervári neves magyar orvosnak — a jénai egyetem egykori diákjának — J. G. Lenzhez, a jénai Societät igazgatójához 1808. november 6-án írt levele tanúskodik:

„Hochwohlgeborner Herr Bergrath!

Mein Engagement nach Russland zu kommen, habe ich in Dresden im vorigen August Monath erhalten. Da ich hier ankam, habe ich meine alte Freunde besucht, unter andern Herrn von Orlay, Hot Medicus und beständigen Secretair der Medizinischen Academie. Er und die andern HE. Hofrätthe v. Kukolnik, v. Lódy und v. Balugyánszky sagten mir, dass Sie die Diplome der b. Mineralog-Societät bis zur Stunde nicht erhalten haben, wo ich ganz bestimmt weiss, dass wir selbe vor diey Jahren noch hierher zugeschickt haben. Der Hofrath v. Orlay wollte schon deshalb an Sr. Excellenz Geh. R. v. Goethe, mit dem er seit zwey Jahren in genauer Verbindung steht, schreiben — ich aber gesagt, dass er immer hinschreiben kann in einer andern Gelegenheit, in dieser Hinsicht aber in Ansehung diese Diplome habe ich Sie alle versichert, dass ich sogleich an Sie HE. Bergrath selbst schreiben werde, wo ich davon ganz überzeugt bin, Sie werden die Güte haben solche ohne Verzug zuzuschicken. Euer Hochwohlgeborner brauchen auf der Post nichts dafür ausgeben, denn Sie wollen allen Postporto hier, selbst gerne bezahlen. Wollen Sie denn später so gnädig seyn wegen Ihn HE. v. Orlay an die h. Westphälische Societät der Naturforscher um ein Diplom schreiben, so bitte ich sie gehorsamst darum, Sie werden sowohl Ihm HE. v. Orlay, als gewiss auch Sr. Excellenz v. Goethe dadurch grosse Gefälligkeit erweisen. — Soviel habe ich die Ehre Euer Hochgeb. zu versichern dass die obige Herrn alle ins gesamt für Sie sehr besorgt waren schon vorher, indem Sie Sibirische Mineralien und Seltenheiten lange schon zusammengesetzt haben, eine ganze Kiste voll, welche Sie bald in Frühjahr zuzusenden werden.“⁶⁵

E közvetett forrásnál is lényegesen többet mond az az eddig publikálatlan levél, amelyet 1806. évi nyarati utazása során Orlay intézett Goethe-hez:

„Goethe Úr Ökegyelmességének Orlay János üdvözlétét küldi! Wienből visszaérkezve Karlsbadban vettem annak híré, hogy Te, kiváló férfiú, meglátogattál engem. Az ily kiváló férfiútól nekem váratlanul kijutott megtisztelés a legnagyobb örömmel töltött el engem. Többízben is kerestelek Téged, hogy személyesen fejezzem ki köszönetemet azért a különleges jószágodért és kedvességéért, amellyel engem távollétemben kitüntettél, minthogy azonban távol voltál (amit felettébb fájjalok), nem tudtam tiszteletemet tenni. Engedd meg tehát, kiváló férfiú, aki oly nagymértékben szíves és előzékeny voltál irányomban, hogy elvonjalak magasztosabb teendőidől és kifejezzem Neked lelkem legmélyebb hálá-

Excelsatissimus viro de Sath. Franc. Orlay

Vindobna redire in Carolin. Urbem relationem acci-
me illis per me, a Te visitatum esse. Illius hunc a tam-
to meo mihi habitum, ut inexpectatus fuit, ita ma-
xime me comploris gaudere. Ut pro singulari bene-
volentia, comitatuque tuo, qua me hucitatem cum
plenus a, gratias agere eorum, quod Te idanti-
dam, est, quoniam (quod omnia perducit) affluere, hanc
potius officii mei partes implere. Cui ergo illis per
vir, qui adu peruenio, et officium in me fuisse, a
Te tantisper a sanctioribus curis eorum, Tunc
gratias agam, quanta maxima animi nostri gra-
tiae quibus. Meorum perhorde partium erit, si
lo casti, nequid eorum, qua a Teu. Tunc
expectari possunt, nunquam pratermittam, in
quis hunc per fata superas, in ipso ingratum
hanc ingratu Teu. Tunc, quod est. Vnde, illa
Mei vir, neque, ut occupati, sunt.
Egras in Bohemia. Tunc, Tunc.
1780.

Calendis Septembris hinc. Tunc, Tunc
si pervenit pro proposita tua in me animi inli-
natura, ad me hanc litteras voluisti, magis me ab-
Te hunc per me, a Teu. Tunc, quod est. Vnde, illa
Mei vir, neque, ut occupati, sunt.

L. Jean Orlay Consiliarius com. de J. M. S.
de hunc Te Tunc, Tunc.

Tunc, Tunc
post repente.

ját. Herculesre mondom, serényen arra fogok törekedni, hogy semmit se mulasszak el abból, ami csak elvárható a Hozzád olyannyira ragaszkodó embertől, sőt ha a halál után is van valami érzés, még hamvaikban is parázslani fog az Irántad érzett hálás emlékezés. Ég áldjon, kiváló férfiú és tartsd fenn továbbra is jóindulatodat irányomban.

A csehországi Eger-ben, 1806. augusztus idusán.

Szeptember elsején innen Drezlába utazunk. Ha tehát az irántam tanúsított hajlandóságodnál fogva levelet szándékozna nekem írni, amivel nagy jótéteményt gyakorolna velem, javaslom, hogy e leveledet a következő címre küldöd el:

A Jean Orlay, Conseil. de cour de S. M. I. de toute la Russie a

Dresde
poste restante."⁶⁵

E levélből — melynek megválaszolását nem ismerjük — annyi mindenesetre kitűnik, hogy Goethe és Orlay között régebbi keletű ismeretség állt fenn és a személyes látogatás ténye különös nagyrabecsülésre utal.

Goethe és Orlay tudóskapcsolatainak felfejtése e kereteket meghaladja és a részletes Orlay-biográfiára vár.

1807-ben Orlay odaajándékozta a Pedagógiai Főiskolának — mely ekkor Balugyánszky vezetése alatt állt — gazdag ornitológiai gyűjteményét, amiért az uralkodó briliánsgyűrűvel tünteti ki.⁶⁶

Hogy a kivándorlása óta eltelt esztendőket nem koptatták meg hazája iránti ragaszkodását, azt mindennél beszédesebben bizonyítja Tertina Mihálynak Miller Jakab Ferdinándhoz írt 1807 április 24-i levele, mely töblék között a következőket tartalmazza:

„Meg kell emlékeznem új munkádról, a Versuch patriotischer Vorschläge zur Aufnahme der ungarischen Sprache című értekezésedről... Pétervárra is szeretnék küldeni egy példányt annak a kiváló, derék hazafinak, Orlay János cári udvari tanácsosnak, aki a legnagyobb kegyben áll a cárnál és fivérénel, Konstantin nagyhercegnél, akinek társaságában nap mint nap megfordul. Orlay nekem kebelbarátom és állandó levelezésben állok vele. Tekintélyével elérte, hogy bármit küldök neki hazai irodalmunk kézírataiból vagy nyomtatásban megjelent műveiből, azt a bécsi orosz követtség — a háború ellenére is — köteles elfogadni és Orlay-hoz továbbítani. Ő pedig — mihelyt kézhezveszi ezeket — nemcsak a micinkkel közli azonnal, akik szépszámmal élnek Pétervárott, hanem más nemzetek tudósaival is, akik szintén számosan élnek ott, sőt mindezekről beszámol a cár és Konstantin nagyherceg előtt is és elmagyarázza azokat. Éppen ezért — az egész magyar nemzet dicsősége és megbecsülésé érdekében — tégy félre magyar történeti tárgyú műveidből néhány példányt.”⁶⁷

Schedius Lajos 1807 októberében két Mészkvába és Pétervárra induló magyarnak, Szupp József egyetemi nyemcdai faktornak és Babits Imre kamarai tiszttviselőnek ajánlólevelet ad Orlayhoz, melyből érdemes néhány sort idézni:

„Az embericesség kötelez arra, hogy teljesítsem barátaim kérését, akik úgy vélik, hogy ezidőszertint Oroszországban élő honfitársaink, akikkel régi barátság, vagy közös tanulmányok folytán kapcsolatban állok, figyelembe veszik náluk alkotott értékelésemet. Nem nehéz

hozzájárulni ulhoz, amit magunk is óhajtnak ; semmit sem óhajtanék ugyanis inkább, mint hogy Te is szívesen vedd azt a törckvésemet, amellyel az Oroszországba törckvő magyarok boldogulását szeretném előmozdítani ; hisz a Te lelkedet — akinek a haza iránti kiváló szeretetét és honfitársai iránt tanúsított jóakarátát valamennyien tisztelettel szemléljük — ugyanazok a törckvések foglalkoztatják.

A jelen sorokat Szupp és Babits urak fogják Neked átadni. . . akik magánügyben, elsősorban mégis Oroszország megismerése céljából, különösképpen pedig Pétervár tanulmányozása végett vállalták ezt a hosszú és nehéz utat. Egyikük sem méltatlan a Te kegyedre és jóindulatodra, ki a haza minden polgárát, aki annak díszére kíván válni, felkarolod és pártfogolod.”⁶⁸

Ebben az évben a „Hazai Tudósítások” című lap is megemlékezik Orlayról. Idézetet közöl Orlay leveléből, melyben az egy magyarbarát orosz bányaigazgatót dicsér.

„Derjabin urat ilyen szavakkal magasztalja fenn említett Orlay Úr a' maga saját kezével írt levelében : *«Hic vir foedinis plerisque omnibus Siberiae praest, partem educationis suae debet Hungariae, et haec est causa, quod in populis nostris optime sit animatus.»*”

A selmecbányai akadémiát végzett Derjabin ugyanis, Orlay közreműködésével, több magyar orvost hívott meg az orosz bányorvosi szolgálatra.⁶⁹

1808 augusztus 27-én a Bhodalmi Orvosi és Sebész Akadémia titkárává választja meg.⁷⁰

Valamennyi forrás egyetért abban, hogy döntő szerepe volt a nagy orosz katonai gyógyszerkönyv (*Pharmacopoea castrensis Ruthenica*) szerkesztésében, valamint az Orvos-Sebész Akadémia szabályzatának megalkotásában.⁷¹

1809. január 9-én kollégiumi tanácsosi címet kap.⁷²

Fessler Ignác Aurél, a nagy magyar történész leírja, hogy amikor Szentpétervárott végre menedéket talált üldöztetései után, egykori tanítványa, Lódy Péter lakásán ott találta többi ottéló honfitársát, köztük Orlay Jánost is.⁷³

Orlay tudományos és társadalmi téren egyaránt közeledik karrierje csúcspontjához. Oszlopos tagja a pétervári szabadkőműves páholynak, még mielőtt annak működését a cár hivatalosan megengedte volna. A páholyban — és ezt aligha lehet a véletlennek tulajdonítani — az orosz tudományos és politikai élet vezető-személyiségei (Szperanszkij, Kutuzov, Labzin, Kuselev, Kajdanov, Lopuhin, Ellisen stb.) mellett éppen a Magyarországról érkezettek (Fessler Ignác Aurél, Lódy Péter, Kukolnik, az erdélyi Hauen-schild, Dobsa stb.) szerepelnek vele egy sorban.⁷⁴

Az Orvos-Sebész Akadémia újonnan való megnyitása alkalmával Orlay saját szerzeményű ódával üdvözli a személyesen megjelent cárt.⁷⁵ A verses mű — mely nyomtatásban is megjelent⁷⁶ — nyelvezetében és mondanivalójában emlékeztet Hannulik cárdicsőítő ódájára, melyet Balugyánszky hozott magával Oroszországba és lehetséges, hogy magánviseli Hannulik simító-gyomláló kezének vonásait.

1809 májusában az Orosz történeti és régészeti társaság rend-

kívüli tagjai sorába választja. Még ugyanebben az évben megkapja — kiemelkedő szolgálatai elismeréséül — a Szent Vladimir-rendet.⁷⁷

1810-ben — miután végre felvette az orosz állampolgárságot⁷⁸ — ismét hosszabb külföldi útra indul. Az erlangen-i tudományos orvostársaság is felveszi tagjai sorában.⁷⁹

1811. január 7-én végre követheti magyar újságíró-barátai példáját. Ő is beáll a sajtó úttörői közé, de nem a politikai hírlapok területén, hanem a tudományos lapszerkesztés vonalán. Az Orvos-Sebészi Akadémia megbízza az orosz orvostudományi folyóirat — a „Vszoebscsij Zsurnal Vracsebnj Nauki” — szerkesztésével.⁸⁰

A Napoleon elleni Honvédő Háborúban felajánlja szolgálatait a hadseregnek. A túlsúfolt szentpétervári katonakórházban működik a háború egész tartama alatt, mint főorvos és nyilván széleskörű nyelvtudásának is tulajdonítható, hogy a hadifoglyok gyógykezelésének irányítása is hozzá tartozott.⁸¹

Önkéntesen teljesített nagy szolgálatai jutalmául 1814 május 20-án megkapja az Anna-rend második osztályát, valamint a Honvédő Háború bronzérmét a Vladimir-rend szalagján.⁸² Művészi kivitelű arcképe — melyet a leningrádi Állami Ermitázs-múzeum bocsátott rendelkezésre — ebből a korszakból maradt reánk.

A háború elmúltával ismét felveszi a kapcsolatot magyarországi barátaival, amiről Gedeon László nagyvárad-i tanár feljegyzése tanúskodik.⁸³ Fessler is tanúbizonyságot szolgáltat arra, hogy Orlay ezekben az években sem feledkezett meg a magyar tudomány érdekeiről, amikor „Die Geschichte der Ungern und Ihrer Landsassen” című munkája előszavában Kovachich Márton György, Schedius Lajos, Brassói Miller Jakab Ferdinánd és Turgenyev Nikoláj mellett Orlaynak is meleg köszönetet mond a tőle élvezett támogatásért.⁸⁴

1814-ben a moszkvai orvosok és fizikusok tudományos társaságának ajándékozza az orosz orvostörténettel kapcsolatos ritka kéziratait, amiért 1814. március 8-án a társaság elnöke, Richter V. M., megleghangú levélben fejezi ki köszönetét.

1816. szeptember 4-én a legmagasabb államhivatalnoki címet kapja meg: az államtanácsosok sorába emelkedik.⁸⁵

Ekkor betegeskedni kezd. Gyötrelmessé válik számára a párás, hideg, pétervári klíma. 1817-ben saját kérelmére megkapja felmentését tudós-titkári munkája alól és az uralkodó évi 2000 rubel járadékot állapít meg számára élete fogytáig.⁸⁶ Ezévbén, június 17-én a pétervári Orvosi-Sebészi Akadémia tiszteletbeli tagsággal tünteti ki.⁸⁷

Wyliehez, valamint a kultuszminiszterhez írt leveleiben egyre azt kéri, hogy melegebb, számára egészségesebb dél-oroszországi részekben kapjon újabb beosztást.⁸⁸ Előterjesztéseiből kitűnik, hogy három évtizedes orvosi gyakorlatával korántsem kíván felhagyni és külön kéri, hogy kilátásba helyezett főgimnáziumi igazgatói állása mellett — mindennemű külön javadalmazás nélkül — az intézet orvosi tisztségét is betölthesse.

Kérésének rövidesen eleget is tesznek és „őfelsége udvari orvosa” címének és jellegének megtartásával megkapja Orosz-

ország legelőkelőbb tanintézményei egyikének, a uyezsini főgimnáziumnak igazgatói székét.⁸⁰ Eredetileg azt tervezte, hogy a moszkvai egyetem orvoskarán foglal majd el egy tanszéket, de öreg barátja, Wylie báró erőteljesen lebeszélte erről.⁸⁰

De 1819-ben — nyilván egészségének helyreállítása céljából is — Jaksics Gergellyel együtt még hatalmas utazást tesz; bejárja az egész Kaukázust. Fő célja azonban a magyarok őshazájának, nyelvük eredetének kutatása. Sajnos, részletes útifeljegyzései nem maradtak reánk,⁸¹ de különös érdeklődésre tarthat számot levélváltása Hodakovszkijjal.⁸² melyben részletesen leírja, miként látogatta meg a Tyerek és Asztrahán között fekvő Magyar nevű várost, melynek lakóit tisztára magyareredűeknek véli, bárha csak oroszul beszélnek. Gruziában „mindenütt észleltem a helyi lakók és a magyarok nagy hasonlatosságát; táncaik, büszke magatartásuk, igazságszeretetük és hajthatatlanságuk egyaránt jellemzi mind a két népet. Főleg az oroszok nyelve mutat közös vonásokat a magyar nyelvvel”.

Ezt az utazást, a maga akkori fejletlen módján, a magyar sajtó is több ízben ismertette.⁸³

1821-ben — „tekintettel az etérén szerzett kedvező tapasztalatokra” — felsőbb megbízásból ismét magyarországi tudósokat hív meg.⁸⁴

1823. július 25-én az uralkodó háromezer rubel jutalomban részesíti a gimnáziumi oktatás szervezése körül kifejtett munkásságáért.⁸⁵

1824. októberében az Orosz régiségtudományi és történeti társaságnak ajándékozta jelentős számú magyar könyvét, kéziratát és Magyarország részletes térképét.⁸⁶

1824-ben és 1825-ben, mint főtanfelügyelő, hosszú utazásokat tesz és meglátogatja többek között a rosztovi, csernyigovi és nahicsevani tanintézeteket.⁸⁷

A nyczsini „felsőbb tudományok gimnáziumának” két monográfusa, N. A. Lavrovskij⁸⁸ és N. V. Kukolnik⁸⁹ alaps értékelését nyújtják Orlay gyakorlati és elméleti téren kifejtett pedagógusi tevékenységének. Mindketten rendkívül képzett, magasrendű erkölcsi tulajdonságokkal felruházott embernek tartják Orlayt, de politikai felfogásáról semmit sem mondanak.

Iofanov szovjet irodalomtörténész kitűnő Gogol-életrajzában¹⁰⁰ igen meggyőző adalékokat találunk erre vonatkozólag. Iofanov elbeszéli, hogy Orlay 1825-ben milyen szakvéleményt adott Siskov kultuszminiszternek az iskolaügy megszervezésével kapcsolatos körlevelére.

„Orlay szakvéleménye nem csupán a szerző mély tudományos szakértelméről tanúskodik, hanem progresszív, demokratikus meggyőződéséről is. Orlay e művében mint a felvilágosodás szószólója lép fel, aki az általános népoktatás szükségességét hirdeti.”

Orlay a következőket írja szakvéleménye bevezető részében:

„Az ifjúság helyes nevelése egyértelmű az állam jólétének megalapozásával. A helyes nevelésnek köszönhető a tisztességes család-

apák, a becsületes állampolgárok, a derék közhivatalnokok. Minden helyesen gondolkodó ember tudva tudja azt a megingathatatlan igazságot, hogy ha valamennyi társadalmi osztály képzett és művelt volna... úgy a tiszta erkölcs és erény eleve elejét venné a bűnözésnek és mindenkori akadályát szolgáltatná az oly végzetes könnyelmű, feslett életmódnak és ebből következően az ország valamennyi osztálya a tiszta lelkiismeret okozta békés életnek és boldogságnak örvendezhetne."

Iofanov kiemeli, hogy bár e nézetek nem egy vonatkozásban Orlaynak az aufklárizmus szellemében végbement neveltetése nézeteit tükrözik, mégis — a továbbiak megvilágításában — igaz képét nyújtják demokratikus meggyőződésének.

„Miért legyenek kizárva a szegény szülők gyermekei az erény és becsület érzésének elsajátításából? — teszi fel a kérdést Orlay. —

Vajon mi ne tudnók, hogy a szegénység alatt gyakran a legkiválóbb tehetségek rejtőznek? Vajon a mi halhatatlan Lomonoszovunk nem halászkunyhóból emelkedett oly magasan a gazdagok s rangosak fölé?"

Orlay hosszasan fejtegeti annak helytelenségét, hogy a nemesség nem tűri a nemesi és paraszti gyermekek együttes oktatását és heves szavakkal tör ki e maradi nézetek ellen. Mint Iofanov írja, „az önkényuralmi-jobbágytartó rendi viszonyok között Orlay nézetei igen haladó álláspontot képviseltek". Iofanov kiemeli, hogy Orlay nemcsak elvi síkon, hanem gyakorlati vonalon is keresztülvitte nem egy progresszív elgondolását. Így — ami szinte példa nélkül állt ebben a korban — bevezette a teljesen szabad vitát a tanári konferenciákba és megkívánta, hogy az ő intézkedéseit is szabadon megkritizálják.

1826 augusztus elsejéig vezeti a nyezsini Bezborodko-főgimnáziumot és ekkor — saját kérésére — áthelvezik az egyetemekkel azonos jogállású odesszai lyceum igazgatói állásába,¹⁰¹ melyet a francia forradalom elől odamenekült Richelieu alapított odesszai kormányzó-korában.

Nyezsini évei azonban — túlmenően a fenti adatokon — nem csak a magyar—orusz kapcsolatok kultúrhistoriai és orvostörténeti emlékeihez tartoznak, hanem ugyanekkor eddig nem ismertett érdekes részletét jelentik a magyar—orusz irdalomtörténeti kapcsolatoknak is.

A maga korában hírneves, privilegizált jogállású nyezsini gimnáziumban kapta neveltetését az ifjú Gogoly is és bár szüleihez írt leveleiben olykor kissé csúfondárcean emlékezett meg igazgatójáról,¹⁰² mégis Orlay keltette fel benne az érdeklődést a kárpát-aljai orosz nép iránt,¹⁰³ ami nem egy művében felejthetetlen nyomot hagyott.¹⁰⁴ Orlay ezekben az években kiterjedt publicisztikai tevékenységet folytatott a kárpátaljai oroszág ismertetése terén és lelkes propagátorává vált kultúrális felemelésüknek. Egészen természetes, hogy diákjainak bőségesen nyújtott az őt mind erősebben foglalkoztató tárgykörből.

A fiatal Gogoly éleslátását semmi sem kerüli el, hamarosan felfedezi, hogy Orlay a tanárok civódása és egyéb okok miatt elkedvetlenedett és távozni készül. 1825. szeptember 30-án Gogoly ezt írja anyjához :

„Orlay Iván Szemjonovics még nem készül Pétervárra, ahonnan — mint mondja — mindeztideig nem kapott utasítást a minisztertől és nem tudja, mit várhat attól. Nem tudom, anyúcskám, hogy igaz-e az a hír, hogy Pétervárott tábornok-orvosi hely várja őt ; ha a hír igaz, úgy írd meg nekem.”

Az író szülei is jól ismerték Orlayt, és Gogoly mint a család barátjáról ír róla szüleihez (Direktor zse vám izvesztijn, doktor Orlaj, kotorij bül v Kibencah).¹⁰⁵ 1826. május 14-i levelében pedig közli, hogy Orlay lelkére kötötte : adja át üdvözlétét a szülőknek, azzal, hogy semmi okuk sincs aggodalmaskodni fiuk miatt.¹⁰⁶

1826. január 15-én a cár felveszi a valóságos államtanácsceok sorába.¹⁰⁷ 1826. december 3-án pedig adományt kap háromezer gyeszjátyin területű nagycsországi földbirtokra (addig csak egy kis tanyát mondhatott magáénak — éppen Mirgorod mellett).¹⁰⁸

Krausz Godofréd László munkájában megemlíti, hogy Orlay 1827-ben is írt levelet Magyarországra és ebben Balugyánszky pályafutásáról is megemlékezett.¹⁰⁹

Vezetése alatt az odesszai lyceum a legkitűnőbb főiskolák egyikévé vált. Innen is megtartotta jókapcsolatát a Magyar Kurirral, mely 1828-ban¹¹⁰ így számol be Orlay működéséről :

„Minek előtte az Orosz Tsászárné Odesszát elhagyta és Sz. Pétervárába visszatért, Odesszában minden nevezetes intézeteket és más nézni valókat megvizsgált, és mindenütt nyilvánvaló bizonyosságait mutatta annak, hogy valamint a nemzeti tsinosodásnak 's tudományos világosolásnak előmenetelét óhajtja, úgy azokat is, kik abban munkálkodniuk, megkülönböztetni kívánja. Sept. 16-dikán a Richelieu nevet viselő Licéumot látogatta meg a Tsászárné, ahol ezen intézetnek fő-felügyőzőja, Gen. Gróf Vitt és a Licéum Direktora, valóságos Státus Tanácsos Orlay (Házánk Érdemes Fija Bereg Vármegyéből) Urak által fogadtatott. Minden nevezetességet megvizsgálván Ő Felsége 's az Oskolákat is rendbe járván, nevét az Intézet könyvtárában levő Licéum Emlékezetkönyvébe a hold. Sándor Tsászár és Felséges Férje neve után bétűta, és az intézetben uralkodó tökéletes rendre nézve Gróf Vitt és Orlay urak előtt nagy megelégedését nyilatkoztatta ki”.

Orlay az odesszai főiskola vezetése mellett a kormányzóági cenzor tisztségét is ellátta. Ezirányú tevékenységét érdekesen jellemzi Anton Florovszkij cikke.¹¹¹

A magyar tudományosság nagy oroszországi hírvivője, a kölcsönös tudományos kapcsolatok korai tudatos előmozdítója, aránylag fiatalon, 59 éves korában halt meg 1829. február 27-én Odesszában, mint arról a „Szevernája Pcsela” gyászjelentése tudósít.¹¹²

Haláláról a magyar sajtó rendkívül gyorsan, április 25-én adott hírt.^{112a} Kapcsolatai a magyar tudósvilággal jóformán az utolsó napig sem szakadtak meg. amiről Besze János Károly magyar orientalista és őshazakutató — aki nemzeti közadakozás révén indulhatott kaukázusi útjára — feljegyzései is tanúskodnak.^{112b}

„Orlay Úr nem várta érkezéscmet, e'Világból butsut vett, tehát az ajánló levelet, a'mellyet Bécsből hoztam magammal, Elyseumba küldhetem. Igen sajnálom ezen esetet, mert a'mint mondják, *sok jezsuitái voltak neki a Csaacusi lakosok előtt*, ezt valóban jó volna Nemzeti Történeteink' felvilágosítására bár mely áron is megszerezni”.

Felesége, aki már korábban elhalt, orosz asszony volt. Fiai — Mihály, Sándor és András — korán orosz katonai szolgálatba léptek és

— Jerney János 1845. évi odesszai tudósítása szerint — már magyarul sem tudtak.¹¹³

Orlay János munkásságának. orvosi. szakirodalmi és egyéb tudományos tevékenységének részletes ismertetése az orosz-országi magyar orvoskivándorlást rendszeresen feldolgozó és ismertető munkára vár. Jellemzését illetően elégedjünk itt meg azzal a néhány mondattal, melyet D. Iofanov — Gogoly kiváló szovjet életrajzírója — szentelt a pedagógus Orlay emlékének:

„Az önkényuralmi, feudális rendszer adottságai közepette Orlay késztelenül haladó nézeteket képviselt. Progresszív beállítottsága, széleskörű tudományos és pedagógiai ismeretei képessé tették arra, hogy megjavítsa az oktatásügy egész szervezetét”.

JEGYZETEK

¹ A magyar orvosok oroszországi működése azonban korántsem szorítkozik a késői korokra, hanem évszázadokra nyúlik vissza. A XVI. században élt és működött Rietlenger Kristóffal kezdve a régi magyar—orosz orvostörténeti emlékek tára sok érdekes, ma még ködlös alalékot tartalmaz.

² O. lt. helyt. oszt. dept. pol. in gen., fons 3, pos. 165, 419, fons 17, pos. 6, 38. — Gortvay György is foglalkozik munkájában e kérdéssel, de véleményem szerint annak okát egyoldalúan közelíti meg (Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története, I. köt., Bpest, Akad. Kiadó, 1953., 82. old.).

³ Orlay születési helyét és idejét illetően mind az orosz, mind a magyar források téves adatokat szolgáltatnak. Így Szinnyei szerint „1770-ben Bereg megyében született”. V. D. Popovics a „Molodaja Rusz”-ban megjelent cikksorozatában (1928. évi 1. sz., 7. old.) 1771-re teszi születési évét, születési helyét meg sem említi. Gennadij szerint (Szpravocsnij szlovar o russzkij piszatyeljah stb.) Moldvában született magyar nemes szülőktől. Zmejev szerint (Rüsszkie vracsi-piszatyeli, 42. old.) 1771-ben született, Huszt városában, mint Oláhországban szolgáló osztrák katona fia. Csisztovics szerint (Pamjatnyik baronetu Jakobu Vasziljevicsu Villie. Sztpv., 1960. 13. old.) Orlay a besszarábini határon látta meg a napvilágot. Ismét eltérő adatok a Brokgauz—Jefron lexikonban, a Russzkij Biograficseszkij Szlovár-ban (Ivan Kubaszov tollából) és Wurzbachnál. Agárdi Ferenc (Régi magyar világjárók, II. kiad., 9. old.) Sáros megyeinek mondja. — A piarista levéltárban sikerült fellelni Orlay általam felhasznált hiteles, bár hézagos születési adatait (For. 001, No. 1. jelzet alatt), melynek kapcsán köszönetemet fejezem ki dr. Balanyi György és dr. Léh István professzoroknak.

⁴ Oroszországban az „Orlay de Corvo” — karvai Orlay — nevet is használta (Csisztovics id. mű 13. old.). — Nagy Iván szerint (VIII. köt. 260. old.) a karvai Orlé-család a Rákóczi-szabadságharcban szerepet vitt Orlé Miklóssal kihalt, de a 261. oldalon hozzáfűzi, hogy „a följebb említett Orlay-családból a Trencsin vármegyében Beczkón lakott

vagy birtokolt Orlayak is ezen Orle-családhoz tartoztak". Ugyanakkor tény az is, hogy hazai levéltári adalékainkban predikátum nélkül szerepel.

⁶ A nyezsin-i főgimnázium 1822. aug. 19-i konferencia-jegyzőkönyvében szereplő adatok.

⁸ Korabinszky, Vályi és Fényes szerint. Református és katolikus lakosság lakta.

⁷ Piarista levéltár, For. 001, No. 1.

⁹ azonkívül ekkor már németül és közepesen románul is.

¹⁰ Id. mű (uo.).

¹¹ Id. mű III. köt. 82. old.

¹² A nyezsin-i főgimnázium id. jegyzőkönyvéből, mely rögzíti Orlay rövid — néhány vonatkozásban téves — életrajzát.

¹³ Amikor József császár meglátogatta a lemergi egyetemet, kérdésére Fessler Ignác Aurél, akkor a keleti nyelvek professzora, Orlayt a három legjobb hallgató között jelölte meg (Dr Fessler's Rückblicke, 130. old. Leipzig, 1851. II. kiad.).

¹⁴ Piarista levéltár id. h.

¹⁵ Hám József: A nagykarolyi róm. kath. főgimnázium története. 1725—1895. (A kegyes tanítórindiek vezetése alatt álló nagykarolyi római katolikus főgimnázium millenniumi évtizede az 1895—1896. tanévről.)

¹⁶ A források semmi említést nem tesznek arról, hogy Orlay piaristának indult, sőt általában pravoszláv születésűnek vélik.

¹⁷ O. lt. helyt. oszt. dept. litt. pol., fons 19, pos. 76. — Sajnos, maga a kérvény nem volt fellelhető. A helytartótanácsi ülési jegyzőkönyvből azonban annyi bizonyos, hogy széleskörű nyelvtudására és a gramatikai osztályokban szerzett oktatási jártasságára is hívatkozott.

¹⁸ „Ex informationibus de suplicante acceptis, ipse eius supplicii libello confirmante, luculentum est, eundem non esse adhuc satis formatum ad docendas scholas. Quapropter necesse est, ut supplicans semet instruct dotibus ad docendum necessariis, ut sic ad eum data occasione reflecti possit” (O. lt. helyt. oszt., dept. litt. pol., fons 3, pos. 77).

¹⁹ O. lt. helyt. oszt., dept. litt. pol., fons 3, pos. 325.

²⁰ „Formuljarnij szpiszok gyejsztvityeljnavo sztatszkavo szovjeinyika i kavaljera gyirektora Ogyesszkavo Riseljevskavo Liceja Ivana Orlay” (Leningrádi Állami Levéltár, f. 1349, op. 4, d. 96. II — a továbbiakban: Minősítési ív).

²¹ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien. Polizeihofstelle, Nr. 1451/1807.

²² Megjelent a „Zeitschrift von und für Ungarn” 1803. évf. IV. köt. 134. old. — Vö. „Földrajzi Közlemények”, 1882. évf. 356. old. — Lásd még Krecsmarik Endre: A magyarság eredetéről („Uránia”, 1921. XXII. 5—10); Zichy Jenő gr. harmadik ázsiai utazása, VI. köt. 17—21. old.

²³ Agárdi F. id. m., 9. old.

²⁴ Minősítési ív 2. old. — Az orosz orvoseképzés eleinte a kórházak mellett történt. I. Péter o célból alapította 1707-ben a moszkvai kórházat. 1735-ben nyílt meg a szóban forgó szentpétervári kórház.

²⁵ Csisztovics id. m. 13. old. — Érdemes megjegyezni, hogy itt Reinegs Jakab volt egyik tanára, aki a nagyszombati magyar egyetemen — egyébként sub auspiciis regis — kapta orvosi diplomáját (lásd Orvostörténeti Közlemények, 1957. évi 6—7. szám). Említésre méltó, hogy Reinegs egészen haláláig — 1793-ig — töltötte be a Birodalmi Orvostudományi tudóstitkári tisztségét is (Csisztovics: Isztorija pervih medicinszkij skol v Rosszii, CCLXXIII—CCLXXIV. old.).

²⁶ Csisztovics: Pamjatnyik Villic, 13. old.

²⁷ A „Medicinskaja Kollégijá”-t az ősi „Aptekarszkij Prikáz”-ból I. Péter szervezte át korszerű egészségügyi főhatósággá. Élén az „archiater” állt, aki közvetlenül a cárnak volt felelős (Csisztovics: Ocserki iz isztorii russzkij medicinszkij ucserzgyenyij).

A.L. GABRIEL, *Garlandia, Studies in the History of the Mediaeval University* (coll. *Mediaeval Institute of the University of Notre-Dame*). Francfort s. Main, J. Knecht, 1969. 287 p. 24,3 × 17,2.

En 1202, Mathilde de Garlande et son époux Mathieu de Montmorency donnèrent une propriété sise sur la rive gauche de la Seine, à Paris, à l'abbaye des Chanoines réguliers de Sainte-Geneviève (aujourd'hui le Panthéon) *ad hostitias faciendas*. Le chancelier de Sainte-Geneviève conférait en effet la *licentia docendi* aux élèves des écoles de cette partie de la ville. Ce legs permit l'établissement d'une maison communautaire où, semble-t-il, la vie était particulièrement fervente et heureuse. *Garlandia* devint ainsi le nom du quartier latin ou d'une partie de celui-ci considéré comme un lieu où l'on passait un temps privilégié. L'allusion aux guirlandes de fleurs que les médiévaux portaient volontiers aux jours de fête va dans le même sens.

Ce souvenir d'un paradis perdu a hanté le chanoine Gabriel, docteur ès-lettres de la Sorbonne, lorsqu'il a visité les locaux de cette Université après la « révolution culturelle » de 1968 et qu'il y a relevé des *graffiti* dont il parle avec émotion dans sa préface. On est loin de l'enthousiasme du clos *Garlandia* dans « la ville dont le prince est étudiant » (p. XIII) et qui a pour slogan : « Violez votre alma mater », « Professeurs vous vous faites vieillir ».

M. Gabriel a réagi comme beaucoup de ses collègues à travers le monde; il est rentré dans son bureau de travail et a mis au point son héritage littéraire, attendant des jours meilleurs pour la culture. Ainsi Boèce, devant les Barbares — venus, eux, de l'extérieur — a-t-il entrepris de faire ce bilan de la culture ancienne qui, de fait, servit de point de départ à la renaissance du XIIe siècle.

Le Directeur de l'*Institut médiéval de Notre-Dame University* nous donne aussi un livre qui est une petite merveille. Une dizaine de conférences sont reprises, annotées avec un luxe de documentation, rare, même dans les milieux savants. Quarante illustrations (en sus du *Nicolas Oresme* de la couverture) reproduisent des enluminures de manuscrits, des documents, de vieilles gravures. Les armoiries de l'ancienne Université de Louvain apparaissent ainsi, p. 91, avec le célèbre distique vantant les *viros claros* et le *salubre loci* de la ville.

Plutôt que d'étudier critiquement l'une ou l'autre de ces pages — à quoi bon, elles sont si érudites! — je me contenterai de donner la liste des études. Pour l'époque des fondations, on citera : *Les maîtres et étudiants anglais de Paris au XIIe siècle* et *Les écoles de la cathédrale Notre-Dame et les débuts de l'Université de Paris*. Au XIIIe siècle, nous pouvons rattacher un travail sur *La place de la métaphysique dans les études des Universités médiévales* ainsi que *Les motifs allégués dans les chartes de fondation des collèges universitaires*. La troisième partie du moyen âge est encore mieux représentée : *La signification du livre dans les armoiries universitaires* (il s'agit du livre des statuts auxquels les nouveaux venus prêtent serment d'obéissance), *Les cours de préparation dans les Collèges* (le terme est utilisé au sens louvaniste de « pédagogie »), *Martin de Berek recteur de l'Université*, *Une fondation de Jean Hueven en faveur de la Sorbonne*, *Les sources de l'anecdote de l'étudiant-qui-ne-sait-pas-ce-qu'il veut* (il change constamment de Faculté et de métier), *La nation Anglo-Germanique à Paris de 1425-1494* (elle était appelée con-

stantissima, elle, parce qu'elle avait la tête dure!). Des appendices donnent les listes des recteurs de Paris (1424-1494), des secrétaires de la *Natio Anglica* (1425-1483), des substituts de ce même organisme (1412-1477).

L'auteur n'a pas écrit de conclusion si bien que l'on ne sait pas si la mélancolie de la préface a survécu au travail. Le lecteur, lui, l'a secouée depuis longtemps. Il est plus décidé que jamais à appliquer le même remède, celui de l'auteur de *l'Inutation* : « *in angulo cum libello* ».

Ph. DELHAYE

Revue Theologique de Louvain (Belgium) 2(1971) 366-367

IMRE BOBA : Nomads, Northmen and Slavs. (Eastern Europe in the ninth Century)
1967 Mouton - The Hague : O. Harrassowitz - Wiesbaden. - 138 old. (Slavo-Orientalia (ed. Omeljan Pritsak) II.)

Moravia's History reconsidered. (A reinterpretation of Medieval sources) 1971 Martinus Nijhoff - The Hague. 167 oldal.

A külföldi magyar őstörténetkutatók nagy nyeresége Boba Imre jelentkezése a két legujabban megjelent munkájával. Külföldi képzettsége, amelyet a washingtoni egyetemen szerzett meg, a szlavisztikában és nyelvekben tökéletes jártassága, medievisztikai alaptanulmányai mind arra predestinálják, hogy az eddigi magyar nyelvi elszigeteltségből kilépő kutatóink fontos feladatait tovább folytassa és gyarapítsa. Hodinka, id. Fehér G. és Moravcsik Gy. jelentették eddigi szláv és bizánci forrásokba vetett bizalmunkat történelmi vonalon, szír, arab és kaukázusi részről pedig Koskó M. és gróf Kuun G. mellett mai legnagyobb orientalistánk, Czeglédi K. nemcsak a magyar, hanem a külföldi vonatkozásban is jelentős tényezők. Miután a modern történelmi kutatások magaskiskolái ma angol nyelvi területen működnek legnagyobb intenzivitással, a felsoroltak is csak úgy tudtak nemzetközi vonalon jelentőséget szerezni munkásságuknak, ha az angol és amerikai tudósok fel voltak készülve az európai kultúrnyelveken megjelent és magyar szerzőktől kiadott munkákhoz. Ez az óriási jelentősége a legujabb orientalista honfitársunk fellépésének. A fiatal őstörténészek sorába tartozik és a felsoroltak mellett még abban a helyzeti előnyben is leledzik, hogy amerikai egyetem keretében folytathatja kutatásait és egyben alkotó szellemű, amit a rövid pár év alatt kiadott, jelentős és a magyar őstörténettel szakszerűen foglalkozó könyvei mutatják. A honfoglaláskori időket megelőző századok adnak keretet munkáinak, földrajzilag pedig a 9. századi keleteurópai emikumok összes problémáit rövid, de szakavatott és főleg újszerű módszerrel boncolja. Az újszerűség, mindkét munkájában főként abban rejlik és ez egyuttal legfőbb jelentősége is! - hogy az eredeti források adatairól minden eddigi "kritikai kiadvány" ellenére, saját szemével győződik meg. Hogy ennek a módszernek mekkora a gyakorlati jelentősége, mutatja a sok szándékolt, sok elírásból, téves fordításból származó és eddigelé "forrás" gyanánt, gyanútlanul elfogadott, magyarázatot fedezett fel, különösen második könyve közlése szerint. Ilyen többek között Miklosie jelentős tévesen fordított, de forrásként használt "Vita Clementis" kiadványának minden szlavista által sürűn citált Mopáβov τῆς Πανονίας" = "Morava of Pannonia" (Pannóniai Morava) frázisa, amelyet aztán magyar részről Hunfalvy tett hivatalosan is "történelmi ténnyé". A Miklosie-féle "fordítás" ui. "Morávia és Pannonia" for-

mába hamisította az eredeti görög szöveget, Szándéka nyilvánvaló volt: Metodiust, a szlávok apostolát akarta "Morávia" és "Pannonia" püspökévé avatni, mert a pánszláv érdekek így kívánták. Valóság pedig az, hogy Morava, az ősi Sirmium az avarokban már püspökség volt és Methodius itteni püspökként szerepelt. A Szerző megállapítása szerint: "Miklosich emended the original text "Μορὰβον τῆς Παννονίας" (of Morava of Pannonia) to read "Moraviae et Pannoniae" (of Moravia and of Pannonia). The name of the city "Moravos" was arbitrarily made into the name of a country, "Moravia". (2. könyv 94 old) Ennek a "tévedésnek" gyakorlati következményei még a legmaibb mában is egyre érelődnek pl. azzal, hogy a Vatikán az ősi, Szent Lászlóról elnevezett nyitrai püspökséget "Szent Methodius egyházmegyének" nevezte el és egyben emlékbélyegeket is bocsátott ki "Nagy Morávia" felirattal a Dunától északra helyezve a "Nagy Birodalmat". Ez ellen a földrajzi tévedés ellen sorakoztatja fel döntő érveit a Szerző második kötete. Nem is volt szüksége sok teóriára, csak az eredeti szövegek felsorakoztatására, elvetve az axiomát: "Geografica sunt, non meditamur!" A sok adatból kihámozva a lényegét, lényegesen csökken a Nagy Morva Birodalom realisnak tartott határait. Ugyancsak jelentősen tisztá képet nyújt a Cyrill-Metód kultusz középkori tévedéséről is, amellyel a századforduló óta igyekeznek a szláv érdekek hűséges szolgáló kultúráját, Lengyelországot, sőt a Kiev-i Oroszországot is a két testvér kulturhatása alá vetni.

A könyv még nem meríti ki teljes egészében a földrajzi tévedésekből származó tévedések sorozatát. Csak az un. elsőleges szlavisztika által eszközül felhasználított "forrásokat" veszi szemügyre. Remélhetőleg a sok ausztriai kolostori alapítólevél, ajándékozások adatait is sorra veszi, mint ezt annak idején Fekete Zsigmond tette: Magyar faj és művelődés eredete" c., már 1888-ban megjelent munkájában, ahol Miklosich tévedéseire és hamisításaira annak idején hiába hívta fel a tudományos világ, főként Hunfalvy figyelmét. Fekete Zs. könyve annak idején névtelenül jelent meg, mert szerzője felmérte az egyre nagyobb teret hódító pánszlavizmus veszélyét még saját személyi biztonsága szempontjából is. Kérdés, hogy a modern Szerzőnek sikerül-e megvívnia, legalább is némi siker jegyében a harcot a ma már az egész un. "tudományos világ" tudatába beivódott tévedésekkel szemben? Ma már a Nagy Morva Birodalom tisztavirágnyi életét annyi "kultur jelenséggel" töltötték fel szellemtörténet, fejlett társadalmi szervezet, nemzetközi kereskedelem, és egyéb vívmány sorozatok terén, hogy szinte a Nagy Károly-féle Frank Birodalommal helyezik egysorba. Mikola már annak idején sok-sok ilyen "szláv nemzeti érzéstől tulhajtott" tételre hívta fel a tudós közvéleményt pl. Samó birodalmával szemben, mint ezt most Boba Imre megkísérli Pribina személyével kapcsolatban, akiről megállapítja, hogy nem is volt morva, sőt a szlávság áldozata lett.

Schram Ferenc: Magyarország boszorkányperek 1529—1768

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. f—II kötet 571 — 779 oldal.

Nagy adósságát róta le szakterületünk a magyar művelődéstörténettel szemben, amikor a boszorkányperek anyagát megjelentette. A szerző ezt a két kötetes művét Komáromy Andor 1910-ben megjelent 461 per tartalmú *Magyarországi boszorkányperek oklevélaira* második kötetként adta át az olvasóközönségnek. Anyaggyűjtését a Komáromy által fel nem gyűjtött országrészekben, a még hozzáférhető, fel nem tárt archivális anyagban végezve 466 per közlésével teljessé, országosan összehasonlíthatóvá, feldolgozhatóvá tette a korábban megjelent kötetek peranyagát is.

A felhasználható forráskiadvány követelményeit, levéltári és régészeti szakismereti segítségével, maga a szerző szabta meg jelen kötetének bevezetőjében és korábbi munkáiban. A közlés kidolgozott módszere és a csatolt szöveggyűjtemény az olvas-

hatóságát eredményezi a betűhűsége törekvés ellenére, amely a korabeli helyesírás szigorú rögzítésével nyelvészetileg is forrásértékűvé teszi a perекet.

A nyelvészeti számtalan szólast eredetizetett eddig is a beszorkányperекből, mint a lovát tesz, tűzrevaló, megköti a kezét. „ezek mellé most újabb példák sorakoznak, pl. „arra is te által lovat alám” (II. 252. l.). De a témaköröktől független tartalommal is szinte mindigik per-re fogott egy-egy élő vagy már kivészott proverbiumot, pl. „aki délig kurtat, délitán is kurtat” (I. 118. l.), szokókat, „régén ludasztalak, de most horgonra kerételek” (I. 420. l.), népmeséből ismert formulát: „Hipp Hopp ott legyek ahol akarom, ezen szók után, olly sebességgel mentenek, hogy azonnal az kívánt helyre jutottak” (I. 255. l.).

A beszorkányperек közzerővel a nyelvészett mellett egyéb társadalományok is gazdagodtak. A jogtörténészek számtalan példát ismerhetnek meg a peres eljárások folytatásával kapcsolatban, az örökösösztől, a vizsgálatról, vádlott és tanúkihallgatásról, tortúrákról és az ítélethozatalról. A védekezés nag lehetőségeiben, az ítéletek sokszor feltűnő egylosgében a nyugati és hazai joggyakorlat közötti különbség rajzolódik ki. Hazánkban a beszorkányosság ugyanis nem volt erimen exieptum, azaz kivételes bünessélekmény, nem is tartozott különleges bíróság hatáskörébe, hanem a vármegyey, úriszéki és pallosjoggal rendelkező városi bíróságok tárgyalták a többi főbenjáró bünessélekményhez hasonlón. „Egyes perекből a talasi bírásokhozok, sőt a népiélet lehetősége is kiválglik. „1708-han a dombrádi bíró és lakosok egy beszorkányt megégettek” — idézi SCHRAM Ferenc a Szabolcs-Szatmár megyeyi Közgyűlési jegyzőkönyvet (II. 303 l.).

A vallástörténet nemcsak a pogány vallási képeknek későfennmaradását és századokig ható erejét láthatja a XVI–XVIII. században fellelő beszorkányhitben, hanem annak a kereszténységgel történő kapcsolódását az örök fogalom megjelenésével például, szertartásokkal, szervezeti formákkal; esetleg összefüggéseket fellelhetnek fel a kutatók az eretek mozgalmakkal. A történeti tudomány pörházamat vonhat a beszorkánysszervezetek és titkosításágok felépítésében, rendszerében. A vádlottak életrajzi adataiból a beszorkánysság széles társadalmi háttere is felvázolható. Kiténik, hogy korántsem csak a szegénysorsúak, hanem módosak, sőt nemcsak is kerültek beszorkánysság válgját bíróság elé. Az adatok igazolják az eddigi kutatási eredményeket is, amelyek szerint a vádlott személyek gyakran, 466 perben 64 esetben, a bábuk közül kerültek ki. A pszichiátria értékes adatakat nyer a perек anyagából a kedvezőtlen körülmények alakította pszichikaig gyenge alkutú vádlottak vallomásaiból, idővel talán el is döntve a problémát, mit vállalt a beszorkány a tortúráról való félelmében, és bevallott tettei mennyiben alapozódtak a néphit hatására fakadó ítélelből. Kérlel még az is, hogy a vádlott milyen erőkkel, eszközökkel nyerte el az ítélel képességét. A perек anyaga talán fényt derít arra is, hogy a beszorkány külső megnevelése milyen mértékben befolyásolta a tanúkat, a közvélelményt, és az esetleges testi fogvatékosság mennyire ítélel a vádlottakat már eleve társadalmi számkivetettségre. Korunk ideggyógyászati jegyzőkönyvei és a perек adatainak összevetése bizonyára számtalan ok-okozati viszonyra világítana rá a beszorkánysság fogalomkörében. A botanikusok mellett bizonyára a népi növényneveket gyűjtő kutatók is örömmel üdvözlék a több tucatnyi korabeli népi elnevezés felbukkanását, a contextus talán segít felhasználásuk illetve hatásuk tisztázásában.

A legutóbbat mégis a néprajztudomány kapott a hatalmas forrásanyaggal. A szerző egy korábbi módszertani útmutatójában (A levéltárak jelentősége a népszokás kutatásában, *Levéltári Szemle*, XVII. 1967. I. sz. 163–208.) és SZILÁGYI Miklós egy ismertetésében, amely szintén SCHRAM Ferenc egyik forráskiadványát méltatja (Kis-Nógrád megye történeti néprajza 1886–1848 *Levéltári Szemle*, XVIII. 1968. 3. sz. 657–719. — az ismertetés Ethn. 1969. LXXX. 474–476.), kellően felhívják a figyelmet a forrásértékű archiális anyag jelentőségére, amely növeli a recens adat értékét, ill. a kétféle eredeti adatok egymást magyarázzák meg. Napjaink tapasztalati anyagának, néprajzi fogalmainak definiálása, időbeli, térbeli kiterjedése, társadalmi, gazdasági, kulturális motivációja, variálódása sokszor csak levéltári anyag segítségével fogalmazható meg.

SCHRAM Ferenc jelen munkája a tudományagon belül, amellet, hogy a tárgyi néprajz is merített paraszti hétköznapiakat rögzítő perészleteiből, főleg a népszokás, néphit tanulmányozására nyújt lehetőséget. Nemcsak a részproblémák megoldásához szolgáltat adatakat, hanem konkrét időhatárokon belül, országosan feltérképezhetővé téve témáját, lehetőséget teremtett a beszorkányperек anyagának önálló feldolgozására. Az eddig megjelent egyes tájához kötött perек anyaga, amelyek alapján néhány részprobléma megoldására is kísérlet történt, kevésnek bizonyult. A teljes, országos peranyag áttekintése nélkül számos alapvető kérdés megválaszolatlan maradt: a magyar beszorkányperек helye az európai anyagban, a magyar és a nyugatról származó motívumok tökéletes elválasztása, az átvétel módja, iránya, közvetítője. Kérlel máig is, mi adta a tápot az átvett motívumok belső továbbéléséhez, alakulásához. A teljes anyag motívumainak katalógizálásával, időbeli meghatározásával, feltérképezésével tisztázható lenne, mi a közösen tudatos a beszorkányhitben, mi az egyéni, és az egyéni variációk milyen jellegű pszichikai sfkon jelentkeznek. Kialakult annak a lehetősége is, hogy megállapítsuk, a XX.

hatóságát eredményezi a betűhűségre törekvés ellenére, amely a korabeli helyesírás szigorú rögzítésével nyelvészetiileg is forrásértéklvé teszi a pereket.

A nyelvészeti számtalan szöveget eredetileg eddig is a boszorkányperекből, mint a lovát tesz, tűzre való, megküti a kezét... ezek mellé most újabb példák sorakoznak, pl. „arra is te a tülk lovát alám” (II. 252. l.). De a témakörrel független tartalommal is színté nyúlegyik per rejtőzött egy-egy élő vagy már kiveszett proverbiumot, pl. „aki délig kurta, délután is kurta” (I. 118. l.), szöképet... „régen balásztalak, de most horizonra kerételek” (I. 420. l.), népmeséből ismert formulát: „Hipp Hopp ott legyek ahol akarom, ezen szók utam, úgy sebességgel mentenek, hogy azonnal az kívánt helyre jutnak” (I. 255. l.).

A boszorkányperек közéletével a nyelvészet mellett egyéb társadalomnyok is foglalkoztak. A jogtörténészek számtalan példát ismerhetnek meg a peres eljárások folytatásával kapcsolatban, az őrizetbevételről, a vizsgálatról, vádlott és tanú kihallgatásról, tortúrákról és az ítélethozatalról. A védekezés tég lehetőségeiben, az ítélet sokszor teltűnő cnylésében a nyugati és lazai joggyakorlat közötti különbség rajzolódik ki. Hazánkban a boszorkányiség ugyanis nem volt erimen exieptum, azaz kivételes bünteslekmény, nem is tartozott különleges bíróság hatáskörébe, hanem a vármegyei, úrszéki és pallosjoggal rendelkező városi bíróságok tárgyalták a többi főbenjáró bünteslekményhez hasonlón. Egyes perекből a talasi bírásokodások, sőt a népiélet lehetősége is kiviláglik. „1708-ban a dombrádi bíró és lakosok egy boszorkányt megégettek” — írja SCHRAM Ferenc a Szabolcs-Szatmár megyei Közigyelési jegyzőkönyvet (II. 303. l.).

A vallástörténet nemcsak a pogány vallási képzetek későfendális évszázadokig ható erejét láthatja a XVI–XVIII. században fellebbbő boszorkányhitben, hanem annak a kereszténységgel történő kapcsolódását az ördög fogalom megjelenésével például, szertartásaikkal, szervezeti formáikkal; esetleg összefüggéseket fedezhetnek fel a kutatók az eretnek mozgalmakkal. A történettudomány párhuzamot vonhat a boszorkányszervezetek és titkostársaságok felépítésében, rendszerében. A vádlottak életrajzi adataiból a boszorkányiség széles társadalmi háttere is felvázolható. Kiténik, hogy korántsem csak a szegénysorsúak, hanem módosok, sőt nemcsak is kerültek boszorkányiség vádjával bíróság elé. Az adatok igazolják az eddigi kutatási eredményeket is, amelyek szerint a vádlott személyek gyakran, 466 perben 64 esetben, a bábuk közül kerültek ki. A pszichiátria értékes adatokat nyer a perek anyagából a kedvezőtlen körülmények alakította pszichikailag gyenge alkotú vádlottak vallomásaiból, idővel talán el is döntve a problémát, mit vállalt a boszorkány a tortúrától való félelmében, és bevallott tettei mennyiben alapozódtak a néphit hatására fakadó ítéleléből. Kérlel még az is, hogy a vádlott milyen erővel, eszközökkel nyerte el az ítélel képtességét. A perek anyaga talán fényt derít arra is, hogy a boszorkány külső megjelenése milyen mértékben befolyásolta a tanúkat, a közvélelményt, és az esetleges testi fogyatékoság mennyire ítélel a vádlottakat már eleve társadalmi számkivetettségre. Korunk ideggyógyászati jegyzőkönyvei és a perek adatainak összevetése bizonyára számtalan ok-okozati viszonyra világítana rá a boszorkányiség fogalomkörében. A botanikusok mellett bizonyára a népi növényneveket gyűjtő kutatók is örömmel üdvözlik a több tucatnyi korabeli népi elnevezés felbukkanását, a contextus talán segít felhasználásuk illetve hatásuk tisztázásában.

A legteljebbet mégis a néprajztudomány kapott a hatalmas forrásanyaggal. A szerző egy korábbi módszertani útmutatójában (A levéltárak jelentősége a népszokás kutatásában, *Levéltári Szemle*, XVII. 1967. 1. sz. 163–208.) és SZILÁGYI Miklós egy ismertetésében, amely szintén SCHRAM Ferenc egyik forráskiadványát méltatja (Kis-Nógrád megye történeti néprajza 1686–1848 *Levéltári Szemle*, XVIII. 1968. 3. sz. 657–719. — az ismertetés Ethn. 1969. LXXX. 474–476.), kellően felhívják a figyelmet a forrásértékű archívális anyag jelentőségére, amely növeli a recens adat értékét, ill. a kétféle eredeti adatok egymást magyarázzák meg. Napjaink tapasztalati anyagának, néprajzi fogalmainak definiálása, időbeli, térbeli kiterjedése, társadalmi, gazdasági, kulturális motivációja, variálódása sokszor csak levéltári anyag segítségével fogalmazható meg.

SCHRAM Ferenc jelen munkája a tudományagon belül, amollett, hogy a tárgyi néprajz is mérhető paraszti hétköznapiakat rögzítő perészleteiből, főleg a népszokás, néphit tanulmányozására nyújt lehetőséget. Nemcsak a részproblémák megoldásához szolgáltat adatokat, hanem konkrét időhatárokon belül, országosan feltérképezhetővé táve témáját, lehetőséget teremtett a boszorkányperек anyagának önálló feldolgozására. Az eddig megjelent egyes tájakhoz kötött perek anyaga, amelyek alapján néhány részprobléma megoldására is kísérlet történt, kevésnek bizonyult. A teljes, országos peranyag áttekintése nélkül számos alapvető kérdés megválaszolatlan maradt: a magyar boszorkányperек helye az európai anyagban, a magyar és a nyugatról származó motívumok tökéletes elválasztása, az átvétel módja, iránya, közvetítője. Kérlel máig is, mi adta a tápot az átvett motívumok belső továbbéléséhez, alakulásához. A teljes anyag motívumainak katalógizálásával, időbeli meghatározásával, feltérképezésével tisztázható lenne, mi a közösen tudatos a boszorkányhitben, mi az egyéni, és az egyéni variációk milyen jellegű pszichikai síkon jelentkeznek. Kialakult annak a lehetősége is, hogy megállapítsuk, a XX.

Akademii Nauk, *Biologiya*, 1970, 1-11 kor. 571 : 779 illal.

szlafvsg dldozara lerr.

tervet a kultúrhatása alá venni.
A könyv még nem meríti ki teljes egészében a földrajzi tévedésekkel szántmazó tévedések sorozatát. Csak az ún. elsőleges szlavisztika által eszközölhet használni "források" tévedészetét. Remélhetőleg a sok ausztriai kolostori alapítójával, ajándékozások adatait is sorra veszi, mint ezt annak idején Fekete Zsigmond tette. Magyar faj és művelődés eredetéről, mint 1888-ban megjelent munkájában, ahol Miklosich tévedéseire és hamisításaira arról is, hogy a tudományos világ, főként Hungary figyelmét, Fekete Zs. könyve annak idején névelései jelent meg, mert szerzője feltárta az egyre nagyobb terület hódító pánszlavisztikus veszélyét még saját szemével bizonyos szomszédok szemponyjából. Kérdés, hogy a modern történészek sikerült-e megvilágítani, legalább is némi siker jegyében a harcot a ma már az egész ún. "tudományos világ" mardába beáldozott tévedésekkel szemben? Ma már a Nagy Morva Birodalom tisztavízű életét annyit "kultúr jelenséggé" változtatták fel szellemi történet, leírta társadalmi szervezet, nemzeti közélet kereskedelmét, és egyébként vívmány sorozatok terén, hogy szinte a Nagy Károly-féle Franck Birodalommal helyezi egy sorba. Mi-koztól annak idején sok-sok ilyen "szláv nemzeti érzéstől ruhajított" tétele hirtelen feladta közéleti jelentését. Sam o hitodalimával szemben, mint ezt most Boba Imre megkísérelte írni a szemléltetővel kapcsolathoz, aktív megállapítás, hogy nem is volt morva, sőt a

máha harnisította az eredeti görög szövegről Szandeká nyilvánvaló volt: Metiodiusz, a szil-
 vok apostolát akarta "Pannónia" és "Moriavia" püspökkévé avarai, mert a pászsláv erdőknek így
 kívánták. A valószínűség pedig az, hogy Moriava, az ősi Sirmium az avarakoriban már püspökség vo-
 volt és Metiodiusz ittani püspökként szerepelt. A szerző megállapítása szerint: "Μικλίσσις
 emended the original text "Μορὰβον της Παννονίας" (of Moriava and of Pannonia). The name of the city "Mori-
 read "Moriavia et Pannonia" (of Moriavia and of Pannonia). The name of the city "Mori-
 vos" was arbitrarily made into the name of a county, "Moriavia" (2. könyv 94 old) En-
 nek a "tévedésnek" gyökör a latin kövekezmények még a legmagasabb mértékben is egyre erősöd-
 nek pl. azzal, hogy a Vatikán az ősi, Szent Lászlóval elhunyt nyitrai püspökséget "Szent
 Metódusz egyházmegegyének" nevezte el és egyben emlékeztetve a boscátort ki "Nagy Mo-
 rávia" felírattal a Dunától északra helyezve a "Nagy Birtokalmat". Ez ellen a földrajzi téve-
 dés ellen sorakoztatja fel döntő érveit a szerző második kötetében. Nem is volt szűksége sok te-
 órára, csak az eredeti szövegek felsorakoztatására, elveve az axiómát: "Geografia
 sunt, non meditantur!" A sok adatból kihozva a lényegét, lényegesen eszük-
 ti a Nagy Moriava Birtokalom realitásának tartott határait. Eganacsak jelentősen tisztára képet nyujt
 a Cyrilli-Metód kultusz középkori tévedéseiről is, amellyel a századforduló óta igyekeznek a
 sziláv erdőknek püspökséget szolgálni "míg a földrajzi, Lengyelországról, sőt a Kárpát-Óroszországról is a két

hatóságát eredményezi a betűhűségre törekvés ellenére, amely a korabeli helyesírás szigorú rögzítésével nyelvészetiileg is forrásértékké teszi a perkeit.

A nyelvészeti számtalan szöveget eredetileg is a beszorkányperекből, mint a lovát tesz, tűzrevaló, megkötö a kezét... ezek mellé most újabb példák sorakoznak, pl. „arra is te ahtál lovat ahtm” (II. 252. l.). De a témakörrel független tartalommal is színtel mondogják per-rejtőre egy-egy élő vagy már kivészett proverbiumot, pl. „aki délig kurtu, délután is kurtu” (I. 118. l.), szökepet... régen habásztalak, de most horgonra keretelek” (I. 420. l.), népnévből ismert formulát: „Hopp Hopp ott legyen ahol akarom, ezen szók utam, olly selességgel mentem, hogy azonnal az kívánt helyre jutottak” (I. 255. l.).

A beszorkányperек közélettelével a nyelvészeti mellett egyéb társadalmi nyak is foglalkoztak. A jogtörténetesek számtalan példát ismerhetnek meg a peres eljárások lefolytatásával kapcsolatban, az őrizetbevételről, a vizsgálatról, vádlott és tanúkihallgatásról, tortúrákról és az ítélethozatalról. A védekezés nag lehetőségeiben, az ítéletek sokszor telítendő cücsességében a nyugati és hazai joggyakorlat közötti különbség rajzolódik ki. Hozzátkhan a beszorkányság ugyanis nem volt erimen exieptum, azaz kivételes bünesselokmány, nem is tartozott különleges bíróság hatáskörébe, hanem a vármegyey, úriszéki és pallosjoggal rendelkező városi bíróságok tárgyalák a többi főhenjáró bünesselokmányhoz hasonlón. Egyes perекből a halasi bíraskodások, sőt a népiélet lehetősége is kiviláglik. „1708-ban a dombrádi bíró és lakosok egy beszorkányt megfogottak” — írja SCHRAM Ferenc a Várbales-Szatmár megyeyi Közgyűlési jegyzőkönyvet (II. 303. l.).

A vallástörténet nemcsak a pogány vallási képeknek különlemilis észszámulokig ható erejét láthatja a XVI–XVIII. században fellomuló beszorkányhitben, hanem annak a kereszténységgel történő kapcsolódását az örölg fogalom megjelenésével például, szertartásaikkal, szervezeti formáikkal; esetleg összefüggéseket fedezhetnek fel a kutatók az eretnek mozgalmakkal. A történettudomány párhuzamot vonhat a beszorkány szervezetek és titkosszervezetek felépítésében, rendszerében. A vádlottak életrajzi adataiból a beszorkányság széles társadalmi háttére is felvázolható. Kiténik, hogy korántsem csak a szegénysorsúak, hanem módosak, sőt negesek is kerültek beszorkányság váljával bíróság elé. Az adatok igazolják az eddigi kutatási eredményeket is, amelyek szerint a vádlott személyek gyakran, 466 perben 64 esetben, a bábák közül kerültek ki. A pszichiátria értékes adatokat nyer a perек anyagából a kedvezőtlen körülmények alakította pszichikailag gyenge alkutú vádlottak vallomásaiból, idővel talán el is döntve a problémát, mit vállalt a beszorkány a tortúrától való félelmében, és bevallott tettei mennyiben alapozióltak a néphit hatására fakadó ítélelsből. Kérlels még az is, hogy a vádlott milyen erőkkel, eszközökkel nyerte el az átélés képességét. A perек anyaga talán fényt derít arra is, hogy a beszorkány külső megjelenése milyen mértékben befolyásolta a tanúkat, a közvéleményt, és az esetleges testi fogyatékoság mennyire ítélt a vádlottakat már eleve társadalmi számkivetettségre. Korunk ideggyógyászati jegyzőkönyvei és a perек adatainak összevetése bizonyára számtalan ok-okozati viszonyra világítana rá a beszorkányság fogalomkörében. A botanikusok mellett bizonyára a népi növényneveket gyűjtő kutatók is örömmel üdvözlik a több tucatnyi korabeli népi elnevezés felbukkanását, a contextus talán segít felhasználásuk illetve hatásuk tisztázásában.

A legtöbbet mégis a néprajztudomány kapott a hatalmas forrásanyaggal. A szerző egy korábbi módszertani útmutatójában (A levéltárak jelentősége a népszokás kutatásában, *Levéltári Szemle*, XVII. 1967. 1. sz. 163–208.) és SZILÁGYI Miklós egy ismertetésében, amely szintén SCHRAM Ferenc egyik forráskiadványát méltatja (Kis-Nógrád megye történeti néprajza 1686–1848 *Levéltári Szemle*, XVIII. 1968. 3. sz. 657–719. — az ismertetés Ethn. 1969. LXXX. 474–476.), kellően felhívják a figyelmet a forrásértékű archivális anyag jelentőségére, amely növeli a recens adat értékét, ill. a kétféle eredetű adatok egymást meggyarazzzák meg. Napjaink tapasztalati anyagának, néprajzi fogalmainak definiálása, időbeli, térbeli kiterjedése, társadalmi, gazdasági, kulturális motívációja, variálódása sokszor csak levéltári anyag segítségével fogalmazható meg.

SCHRAM Ferenc jelen munkája a tudományagon belül, amellet, hogy a tárgyi néprajz is meríthet paraszti hétköznapiakat rögzítő perészleteiből, főleg a népszokás, néphit tanulmányozására nyújt lehetőséget. Nemcsak a részproblémák megoldásához szolgáltat adatokat, hanem konkrét időhatárokon belül, országosan feltérképezhetővé téve témáját, lehetőséget teremtett a beszorkányperек anyagának önálló feldolgozására. Az eddig megjelent egyes fájakhoz kötött perек anyaga, amelyek alapján néhány részprobléma megoldására is kísérlet történt, kevésnek bizonyult. A teljes, országos peranyag áttekintése nélkül számos alapvető kérdés megválaszolatlan maradt: a magyar beszorkányperек helye az európai anyagban, a magyar és a nyugatról származó motívumok tökéletes elválasztása, az átvétel módja, iránya, közvetítője. Kérlels máig is, mi adta a tápot az átvett motívumok belső továbbéléséhez, alakulásához. A teljes anyag motívumainak katalógizálásával, időbeli meghatározásával, feltérképezésével tisztázható lenne, mi a közösen tudatos a beszorkányhitben, mi az egyéni, és az egyéni variációk milyen jellegű pszichikai síkon jelentkeznek. Kialakult annak a lehetősége is, hogy megállapítsuk, a XX.

századig továbbélő boszorkányhit milyen jellegű elemeket őrzött meg a XVI–XVIII. századi hitanyagból. E témával kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon nem lenne hasznos szolgálatot felülvizsgálni, hogy Mária Terézia rendeletével valóban lezártak tekinthetjük-e a boszorkánypereket, és ha nem, nem kellene-e folytatni a közlést.

Csak a feldolgozás után dönthető el, hogy vajon KOMÁROMY kronologikus illetve SCHRAM topográfiai rendszerezése a szerencsésebb. Vajon melyek azok a táji különbségek, amelyek kivéért országosan áttekinthető anyagban a periódusokban jelentkező problémák másoklagosaknak tekinthetők. Ha a közlésforma hasznossága vitatható is, használhatósága vitathatatlan. KOMÁROMY összevont mutatójánál nemcsak áttekinthető, hanem kb. háromszoros terjedelmű életrajzanyagot tartalmazó személy, helynév és tárgymutató teszi lehetővé a könnyű eligazodást az őrási anyagban. Kár, hogy forrásregiszterrel nem rögzítette a szerző az általa feltárt, szerinte még feltárandó archív anyagot, esetleg összevetve a KOMÁROMY Andor által ismertetettekkel.

KOMÁROMY Andor nem válthatta valóra feldolgozására vonatkozó terveit. SCHRAM Ferenc önzetlenül a kutatók szolgálatára bocsátja kötetit, a feldolgozás ígérete nélkül. Mégis, mint az anyag törvényszerűen legalaposabb ismerőjétől, tőle várja a szakterület a boszorkányperek feldolgozását és ennek mielőbbi közzétételét.

FLÓRIÁN MÁRIA

Szabó István: A középkori magyar falu

Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. 24 cm. | 252 p.

Három évvel ezelőtt, mikor SZABÓ István nagy művének első részét ismertettük (*A falurendszer kialakulása Magyarországon*, Bp. 1967. Vö. Ethn. 1967. LXXVII. 298–299) nem gondolhattuk, hogy ez a munkás élet ilyen hamar elvégződik és az itt ismertendő mű már csak a sírjára tett ajándék lesz. A magyar történettudomány, és az összes társudományok kimondhatatlan szerencséje az, hogy ez a munka nem maradt megíratlan, mert a több mint négy évtizedes munka fáradságát ma már aligha vállalta volna valaki. Amekdig csak dolgozni tudott, mindig fűrt-faragott rajta és ha az előszóból következtetve némely technikai részben két tanítványa és az illusztrációk összeállításában tisztelői segítségét is igénybe vette, a mű minden részében az ő töreklen és minden adatot gondosan mérlegelő szellemének alkotása. Élete végső hónapjaiban fokozatosan hanyatló egészsége mellett is érezhette még a jó munka igaz örömét, megjelenésére várva. Az Akadémiai Kiadó a tárgyhöz és az alkotóhoz méltó formában gondoskodott a mű megjelentetéséről.

A korábban megjelent első rész és a jelenlegi munka szerves egészet alkotnak. Az 1967-ben kiadott tanulmány a Kárpát-medence mindmáig fennálló településrendszerének kezdeteit, félvezredes történetét tárgyalja. E településrendszernek jellemzője nálunk is, mint mindenütt Európában, a földművelő életformához igazodó településforma, a falu volt. A szerző analógias következtetés révén végig kísérté benne a honfoglalás után a pázstorkodó-állattartó életforma fokozatos átalakulását, a földművelésre való áttérés következményeit. Világossá vált, hogy a koraközépkori, még szolgarendű népelemekből álló földesúri üzemek (prédiумok) milyen fokozatokon keresztül alakultak át a félszabadt, majd egységesen szabadt jobbágyfalu mai értelemben vett faluszertű településeivé.

A gazdálkodás és társadalmi szerkezet együttes hatásaként jött létre a szomszédsági alapokon szerveződött zárt faluforma, amely világosan megvont térbeli határok között élő gazdasági és társadalmi egység, a feudális társadalom kötöttségei között egyúttal a vérségi kötelékeken túl elsődleges igazgatási, igazságszolgáltatási közösség. A parasztság számára évszázadokon keresztül ez jelentette a legmagasabb szerveződési formát is.

Szabó István alább ismertetőnk tanulmánya ennek a gazdasági, települési, társadalmi és igazgatási formációnak mindennapi életét ábrázolja, az eleinte csak gyérén, később mind bővebben folydogáló történeti források tükrében. Teszi ezt olyan részletességgel, amilyenre a nálunk szerencsésebb adottságokkal és sokkal bővebb forrásokkal rendelkező nyugati történeti irodalomban – tudomásunk szerint – nincs példa és mint a sem állott rendelkezésére. Holott az irodalomjegyzék tanúsága szerint egyetlen ilyenemű jelentősebb munka sem került el figyelnét. A kép nem statikus, a félvezred alatt, a XI–XV. században végbement változást mozgásában is érzékelteti.

A mű nyolc főfejezetre oszlik és foglalkozik a falutelepülés alkotórészeivel; a belső telek, a ház és a kert, a településforma, a faluhatár kérdéseivel, a faluközösség gazdálkodást szabályozó szerepével, a jobbágyfalu és a fölötté álló földesúri hatalom egyinasközi viszonyával, a falu önkormányzatával, és kulturális tényezőivel.

Kiderül belőle, hogy a tízezernél több, apró falutelepüléssel telezsrt Kárpát-medencében, a világosan megvont faluhatárok között, másféle gazdálkodás, mint a földművelés el sem képzelhető. Ehhez igazoltott a településforma és a társadalmi szerkezet is. A többé-kevésbé zárt falutelepülés belső háztelke, a rajta álló házsal, hozzá csatlakozó kerttel és a határbeli szántóföldi és egyéb (legelő, rét, nádas) tartozékokkal a koraközépkor óta szoros jogi és gazdasági egységet alkotott. Tőle tudjuk meg, amit eddig csak sejtettünk, de most gazdag bizonyító anyaggal alátámasztva vitathatalanná vált, hogy a zárt falutelepülésforma szabályos utcahálózattal a XIV. században — a hegyvidéki, irtásos települési területet kivéve — a Kárpát-medence belső területein már általánossá lett. E folyamatban a gazdasági célszerűség, a földesúri és államhatalmi, adózási érdek egyaránt közremunkált.

A mai falusi települési típusok, a kétbeltelkes (kertes) településformát kivéve már a XIV. század első felében világosan felismerhetők. A magyar néprajzi irodalomnak fenti, legvitatottabb településformájának középkori meglétére forrásaink megnyugtató bizonyítékokkal nem szolgálnak.

A falu nemcsak településforma, hanem társadalmi egység is, és mint ilyen a közösség élete minden megnyilvánulásának szabályozója. Legvilágosabban és legáltalánosabban a határ egyes részeinek használatát birtoklását szabályozó tevékenysége, a földközösség fogalmában összefoglalható szerepe tűnik ki az adatokból. A faluhatár tulajdonjoga a XI. század óta vitathatalanul a földesúri, de a tulajdonjog nem zárta ki a faluközösség szabályozó hatalmát a használat és kisebb mértékben a birtoklás tekintetében. A faluközösségnek ez a szabályozó szerepe a középkor folyamán a földesúrra is vonatkozott.

A falu, mint közösség önigazgatásának, a szokásjog alapján álló szabályalkotásának széleskörű érvényesülését az okleveles adatok számtalan esetben megerősítik. Természetesen, az okleveles hivatkozásokban oly sokszor emlegetett *consuetudo* tartalma ma már nem minden esetben állapítható meg, de aligha tévedünk, ha ennek az önigazgatásnak a gyökereit — a szerzőtől eltérően — éppen általános jellege miatt a földközösségre visszanyúló határhazsnálati szabályozásban keressük.

A néprajztudomány számára nem kevésbé jelentős a falu határának megállapításáról és biztosításáról szóló fejezet. Szabó István világosan leszögezi, — ezt a megállapítást elsősorban a romantikus néprajzi felfogás lenne hivatott megszívlelni, — hogy a XI. század óta, mikor a feudális földtulajdon megszilárdult, *uratlan föld nincs*, a falvak szilárdan megvont térbeli határok közt élnek, a falvak határának megvonását, a határok biztosítását a XIX. századig töretlenül élő, szokás, jog és kultikus eljárás biztosította. E szokás és kultikus eljárás (földeskü, határjárás) tartalma és rítusa — amire Szabó István igen gazdag okleveles anyagot közöl — hazai és nemzetközi vonatkozásokban egyaránt megérdemelne a néprajzi kutatás eddiginél nagyobb figyelmét.

Egyébként nagyon nehéz lenne a szerző által közölt gazdag anyagból bármit is külön kiemelni. A közelmúlt fennállott zárt faluközösséggnek alig van ilyen életmegnyilvánulása, amelynek előzményeit, — néha csak utalás formájában —, ne említené a tanulmány. Ezek közül azért egyet mégis csak meg kell említenünk; azt a megállapítást, hogy a középkori falu és lakossága főleg a XIV - XV. század óta, nem volt teljesen zárt, elszigetelt, magában álló és autarch jellegű gazdasági, társadalmi és szellemi képződmény. Eltekintve attól, hogy az egyház kulturális hatása, ha nem is egyforma mértékben, a legkisebb faluig is elért, a XIV. század óta a közlekedés, a vásározás, a XV. század óta pedig a sokasodó mezővárosokkal való sokszálú gazdasági, társadalmi és szellemi kapcsolat a falu és lakói világképét nagy mértékben tágították. A kapcsolatok révén az anyagi javak és szellemi értékek kölesönös és állandó cserélődése biztosítva volt. Csak a rendi társadalom XVI. században bekövetkezett megmerevedése, a falu népének a jobbágyiságnak nemzetalatti sorba való kerülése kezdte úsni azt a szakadékot amely a kiváltságot natiot a populustól elválasztotta.

A tanulmánynak a zárófejezetben közölt adatai a XVI. század elejének a humanisták által megrajzolt faluképről a feudális és polgári társadalomban egyaránt továbbbővülő szemlélet gyökereit tárja fel. Ezek a humanisták a korukbeli falut és népét a barbárság, a piszok és a szellemi lomhaság példájának emlegetik. Szerintük a falun csak olyan emberek élnek „akikot a görögök és latinok valamikor barbároknak, a későbbi korszakokban pedig pogányoknak mondtak”. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt véljük, hogy a litteratúra műveltség és népi kultúra kettéválása — ha nem is ekkor kezdődik — ebben az időben tudatosul.

A művet 36 illusztráció egészíti ki. Ezek részben az újabb régészeti kutatások által feltárt, vagy régebben közölt, de kevés figyelemre méltatott, vagy az újabb művészettörténeti irodalomban érdemük szerint kiemelt tárgyi és építészeti emlékek, vagy időben ugyan későbbi, de középkorra utaló ábrázolások és térképek.

Népzenekutatás a Közép-Volga Vidékén

A rokonnépi zenék kutatásának közel félévszázados múltja van Magyarországon. Saját népdalaink gyűjtésével szinte egyidőben fordult Bartók érdeklődése más népek, elsősorban a szomszédok dalai felé. Levelezéséből tudjuk, hogy már az első világháború előtt fontosnak tartott és ezért tervbe vett egy volgai gyűjtőutat is. Ennek létrejöttét azonban — sok más elképzeléssel együtt — megghiúsította a háború. A határainkon kívül eső területek felkeresése a húszas években már nem volt többé lehetséges. Bartóknak le kellett mondania a sokat ígérő kutatások megvalósításáról.

A véletlen különös szeszélye mégis közel hozta hozzánk távol élő rokonaink zenéjét. A cári hadsereg különféle nemzetiségű katonáitól a Monarchia fogolytáborában sok hasznos adatot gyűjtött, majd tett közzé Robert Lach osztrák népzenekutató. Ugyanakkor Kazányból egy magyar hadifogoly mentett haza értékes zenei anyagot, közte V. M. Vasziljev új cseremisiz népdalgyűjteményét. Így a század eleje óta a budapesti Néprajzi Múzeumban őrzött és Bartók által lejegyzett 24 cseremisiz dallamhoz több mint félezer új rokon népi adat került. Ez már elég volt ahhoz, hogy — más tudományágakhoz hasonlóan — a zenetudományban is kezdetét vehesse a finnugor kapcsolatokat kereső összehasonlító munka. Bartók saját gyűjtéséből kiindulva a magyarság és a szomszédaink egyező vagy különváló zenei stílusát tette alapos vizsgálata tárgyává, Kodály térben is, időben is távolabbra tekintett. A különféle úton-módon hozzánk került gyűjteményekből a Közép-Volga vidékén élő finnugor cseremiszek és déli szomszédai, a török nyelvcsaládhoz tartozó csuvasok dalai között fedezett fel a miénkek leginkább rokon hangokat: szép számban találta variánsait a régi stílusú, ötfokú, ereszkedő dallamainknak. Kodály új fontosnak tartotta a cseremisiz—csuvas zene hazai megismertetését, hogy zenei anyanyelvét tanuló ifjúságunk kezébe is adott egy-egy volgavidéki dalsokrot. Az Ötfokú zene III. füzeté 100 cseremisiz, a IV. füzeté 140 csuvas dallamot tartalmaz. A magyar kétszólamú dalok gyűjteménye, a *Bicinia Hungarica* sorozat utolsó füzetében — három finn dalt kivéve — csupa cseremisiz dallamot tett közzé. „Meg-megújuló gyönyörűség a vele való foglalkozás. Mint mikor a rég vagy soha nem látott rokon hosszabb együttlét alatt naponta több jelét adja, hogy velünk édesegy. Rávilágít olyan tulajdonságainkra, melyeket eddig alig ismertünk” — írta Kodály 1947-ben a csuvas füzet utószavában. Ezt a máig ösztökölő egységet követte nyomon Szabolcsi Bence a török—mongol zenében, s egy hajdani, közös finnugor zenei emlékre vetett fényt később Vargyas Lajos az ugor réteggel kapcsolatos kutatásai során. Való igaz, hogy a mi régi zenénkben könnyebb megtalálni a török, mint a finnugor zenei multat. Az előbbi több tény is alátámasztja, az utóbbi csekély bizonyítói adatra épül. Szerepe van ebben annak, hogy kevesebb valódi finnugor zenét ismerünk, mint török-tatárt, s e stílusok keveredésekor is inkább a török s nem a finnugor elemek domborodnak ki.

A Közép-Volga-vidék a finnugoroknak déli, a török népeknek pedig az északi határa. A hegyi cseremiszek a csuvasokkal, a mezei cseremiszek a tatárokkal, a keleti cseremiszek és votjakok pedig a tatárokkal és a baskirokkal találkoztak, és élnek ott évszázadok óta egymás közvetlen szomszédságában. A különböző irányból és időből származó kultúrák egymásrahatásának ma már rendkívül bonyolult összefüggéseit találjuk e népek hagyományában. Van, ahol teljesen átvették, de van, ahol a magukéval összeolvasztva sajátos, újabb módon éltetik az idegen kultúrát. Olyan népszigetekről is tudunk, amelyek éppen az idegen hatás ellen, tudatosan őrzik az ősi saját magukat.

A Volga-vidékre vezető úton 1957 nyarán tettük meg az első lépéseket. Kodály aspiránsa voltam akkor, s ő küldött a leningrádi Fonogramm Archivumba, hogy ott a század eleje óta összegyűjtött felvételekből keressem ki és juttassam át a minket érintő finnugor és török felvételeket. Ott ismertem meg Bereczki Gábor finnugor nyelvész, aki a leningrádi egyetem magyar lektora volt. Vele akkor elhatároztuk, hogy ezentúl egymás munkáját támogatva, együtt tesszünk kísérletet a nyelvrokonok népzenejének, népköltészetének minél szélesebb körű helyszíni feltárására.

Rá egy évre megvalósult végre a félévszázados terv. Magnetofonnal a kezünkben hetekig lelkesen jártuk a hegyi és mezei cseremisiz falvakat. Elsősorban az öregeket kerestük, de megszólaltattunk jó énekes fiatalokat is. Felejthetetlen órákat töltöttünk közös énekléssel. Boldog örömmel hallottuk az öreg volgai halászok kétkedését, akik kétségbe vonták, hogy a nekik énekel magyar dalokat a Duna partjáról hoztuk magunkkal, s nem ott a környéken gyűjtöttük s tanultuk meg. 1958-ban élt meg az idős V. M. Vasziljev, a cseremiszek polihisztora, nyelvész, népzene-gyűjtő, történész és néprajzos egy személyben. Őt is felkerestük Joskar-Ola-i otthonában, mire lekötözölő szíveséggel rendelkezésünkre bocsátotta a sok száz dallamot őrző és még kladatlan gyűjteményét. Akkor a Mari (Cseremisiz) Autonóm Köztársaságnak csak két déli kerületében fordultunk meg. Annak örültünk, hogy egyáltalán eljutottunk oda, s többnyire csak azon fáradtunk, hogy a hazai, eddig könyvekből szerzett ismeret-

teinket hangzó anyaggal is kiegészítsük. Mindennél fontosabb volt számunkra a kvintváltó szerkezet nyomankövetése.

Az első sikeres út után jó néhány évig nem volt lehetőségünk újabb kiutazásra. 1964-ben is csak Beczki nélkül indulhattam útra s mindvégig hiányolnom kellett az ő sokoldalú hely- és nyelvismeretét.

Ekkor két másik Köztársaságba utazhattam el, és lényeges új anyagokkal bővítettem a cseremiszenéről alkotott korábbi ismereteinket. Baskír földön felkerestem az ún. keleti vagy ufai cseremiszeket, akiknek ősei évszázadokkal azelőtt váltak ki a nagy közösségből, s távolodtak attól 4—500 kilométerre keletre, csak azért, hogy megtarthassák pogány szokásaikat. Ott a Bjelaja és a Káma találkozásának vidékén az öregek még ma is őrzik a régi hitet, s gyakorolják a vele járó szertartásokat. Zenéjük is más, feltehetően archaikusabb, mint a többi cseremiszeké. Erre mutat az egyszerű ismétlésekből épülő dalforma, a szerény hangkészlet és zenéjük egységes stílusa is.

Baskíriából hazafelé jövet két hetet töltöttem a csuvasoknál. Kodály bizonyításaiból már akkor is tudtuk, hogy zenéjük éppoly közel áll a miénkhez, mint a cseremiszeké. A csuebokszaíri archívumban és az északi falvaikban talált zene, valamint a rendkívül szívélyes és példásan szervezett vendéglátás egyaránt arra ösztönzött, hogy ezt a rövid látogatást kezdetnek tekintsük csupán, amelyet majd évekig tartó rendszeres együttműködés követ.

Öt éve Kodály Zoltán kérésére a Szovjet Zeneművész Szövetség vette kézbe a Volga-vidéki gyűjtőutak megszervezését, s azóta is Bereczkivel együtt rendszeresen folytatjuk s bővítjük a megkezdett kutatást.

1966-ban a cseremiszeknél kerestük fel mindazon vidékeket, ahová első utunkon nem jutottunk el. Sokszáz keleti és északi dallam felvétele hozzásegített bennünket ahhoz, hogy átfogó képet nyerjünk a különféle dialektusokról. Megállapítottuk: a magyarral azonos formák csak azon a vidéken élnek, ahol a cseremiszek délről török nyelvű népekkel kerültek kapcsolatba. Ebből következik, hogy ami hasonló a régi magyar és a cseremisiz anyagban, azt mindketten egy közös harmadik, azaz török forrásból kaphattuk. Ott, ahol nem érte ilyen hatás a finnugorok zenéjét, e nepek a mai napig megőrizték a kis hangterjedelmű, változatlan sorismétlő zene ősi gyakorlatát. Egyre nyilvánvalóbbá vált az is, hogy hiába ismerjük a cseremisiz zenei stílusokat, a környező népek zenéjének tanulmányozása nélkül nem igazodunk el ebben a sokszoros szövevényben. Az egyes népekre jellemző zenei sajátosságok kiszűrése csak az egész Közép-Volga-vidék számbavétele után lehetséges. Abba a stádiumába jutottunk a kutatásnak, s többnyire még ma is ott tartunk, amelyben minden újabb lépés csak tovább nehezíti, ahelyett, hogy könnyítené a tisztánlátást.

A cseremisiz gyűjtés végeztével az évben is átmertünk a csuvasokhoz, s akkor már nemcsak az északi, hanem a közép és déli kerületekben is hozzáláttunk a rendszeres gyűjtéshez. A helyszínen derült ki, milyen nagy különbség van az északi (virjal) és a déli (anatri) hagyomány között. Ez utóbbiról addig alig tájékoztattak a kiadványok. (A magyar Mészáros Gyula gyűjtésében csak a szövegek kerültek megőrzítésre.) Pedig fontos dokumentum a déliek népzeneje, mert az minden bizonnyal régibb, mint az az északi csuvas fejlett dallamvilág.

A déli utunk során egy erzä-mordvin faluba is ellátogattunk, s rövid idő alatt meggyőződhattunk arról, mennyire más, ugyanakkor az oroszhoz milyen közelálló az ő zenei hagyományuk nagyobb része. A finnugor és a török népek körében uralkodó egyszólamúságból azonnal kiütökzik a népi, nem betanult többszólamúság. Ugyanakkor figyelemre méltó jelenség, hogy kisebb részben máig megmaradtak, sőt elevenen élnek bizonyos alkalmakhoz kapcsolódó egyszólamú dallamok, lakodalmi és halotti sítatók. Náluk könnyebb volt ilyet találni, mint bárhol másutt.

A legközelebbi gyűjtőútra újabb két évre rá került sor. 1968 nyarán előbb a csuvasoknál, majd azután tatár földön jártunk a falvakat. Miként korábban a cseremiszeknél, úgy most a csuvasoknál is minden jelentős típus számbavételére törekedtünk, hogy majd egy későbbi monográfiában teljes képet adhassunk a ma élő népzeneről. A helyiektől oly sok segítséget kaptunk, hogy előre elkészített terveink mind valóra váltak. A legtöbb helyen az volt inkább a gond, hogy mit ne vegyünk fel, annyian akartak énekelni.

A csuvas anyag gyűjtése mellett ebben az évben is ellátogattunk néhány mordvin faluba, ahol ismét megcsodáltuk, hogy a szláv és török környezet ellenére milyen erősen él még náluk bizonyos finnugor zenei hagyomány.

A tatároknál Kazánytól északkeletre indultunk, s három terület falvainak felkeresése után egészen a Vjatkájig jutottunk el. E falvak többségében mohamedán, tatár közösség él, de útbá ejtettünk jónéhány, votják és cseremisiz települést is. A legnagyobb meglepetést számunkra a votják falvak zenéje jelentette. Lakóik, függetlenül a környezetüktől, mind olyan régi dallamokat énekelnek, mint amilyeneket addig sehol máshol nem hallottunk. Ez a zene mindössze háromhangú. Mintha mást nem is ismernének, csak ezt a három, szomszédos hangot. Joggal mondhatjuk, hogy ez a finnugor zenének valódi őskövélete.

Legutóbb 1979 nyarán utaztunk újra a Közép-Volga vidékére. Ez alkalommal csak a tatárok köztársaságában jártunk, de azért most is öt különféle nép körében gyarapítottuk ismereteinket. Legfontosabb volt ezek között a csuvas, akiknek 150 000 fős tömege a Volga mindkét oldalán Kazánytól délre él. A régészek által feltárt leletek arról tanúskodnak, hogy éppen ez a vidék volt a hajdani óbolgár

birodalom központja. A Káma-parti Bulgari és Jelabuga ma is beszédes romokat őriz. Tatár felvételeink között jónéhány egészen közel áll a régi magyar népdalokhoz. A hasonlóságra főleg a misar (mescser) tatár falvakban figyelhetünk fel. Azt a tatár kollégánk is erősítette, hogy korábbi gyűjtőútjain éppen a misárok énekelték neki is a legtöbb molljellegű dallamot, holott a többiek szinte kizárólag szó-végű, dúrjellegű pentatóniát használnak. Megállapíthatunk továbbá, hogy a Vjatkától keletre élő votjákok és az ún. menzelinszki cseremiszek átmenetet alkotnak a saját köztársaságukban élő votjákok, illetve a baskiriai cseremiszek között. A Cseremán-parti déli mordvinok és a sajátos etnikumot képviselő mordva-karatajok szigete azonban minden tatár környezet ellenére vagy talán éppen azért, híven őrzi a finnugor múltat.

Az eltelt másfél évtized alatt, amióta a Szovjetunió földjén gyűjtjük a volgai népdalokat, öt kutatóút során, négy autonóm köztársaság területén s öt nép körében készítettünk felvételeket. Baskiriában még csak egyszer jártunk, cseremis, csuvas, tatár földön többször is. Igyekeztünk a gyűjtőutakat úgy szervezni, hogy minél kevesebb időt kelljen a városokban és az utazással tölteni, s minél többet fordíthassunk a falusi munkára. Többnyire a kerületi központokban (a mi járási székhelyeinknek megfelelő helyeken) ütöttük fel a tanyánkat, s innét mentünk ki a falvakba, ahol már előre tudtak érkezésünkről, és sok esetben, mire odaértünk, már az énekeseket is összetoborozták. A pártbizottságok és kolhozok messzemenő segítségének köszönhetjük, hogy eddig közel 150 településből van zenei anyagunk. A Mari és Csuvas Köztársaságnak valamennyi vidékét bejártuk, s most már a tatároknál is megbízhatóak az ismereteink. A nehezebb terepen is könnyen közlekedő kis autókön kívül — ha nagyobb távolságra mentünk — igénybe vettük a helyi repülőjáratokat vagy, ahol van, ott a vasutat és a folyami hajózást is. Csak legutóbb is közel ezer kilométert tettünk meg a Volgán és a Káman. Gyűjtött anyagunk meghaladja a 2000 dallamot. Ehhez hozzávetőlegesen 20 000, ott a helyszínen leírt zűrzavos kapcsolódik, nem számítva az egyetemi oktatás céljaira felvett különféle prózai szövegeket, meséket stb. Nyilvánvaló, hogy gyűjtésünket nemcsak a zene-, hanem a nyelvtudomány is hasznosítani tudja. Kutatásunk olyan együttműködés, amely mindkét fél számára előnyös, s amelyben egyik fél sem teljes a másik nélkül.

Jóllehet hangszeres felvételeket is készítettünk, az anyag többsége énekelt, méghozzá lírai dal. Ezeket szép számban egészítik ki bizonyos alkalmakhoz szorosan kapcsolódó, valamint hosszú történeteket elbeszélő epikus dalok is. Énekeseink száma több mint félezer. Nagyobb részük az ötven év feletti korosztályból került ki. Néhányszor még kilencvenéves adatközlő is állt a mikrofonunk előtt. Mint általában, úgy a Volga vidékén is hamarabb szólaltak meg az asszonyok, s zenei emlékezésük is megbízhatóbb volt, mint a férfiaké. Ez utóbbiak viszont főleg a tatárok körében jeleskedtek, ahol ha szigorúan vesszük, a falusi asszonyoknak még ma sem nagyon illik férfiak társaságában mutatkozni. Az énekesekről és lakóhelyeikről számos fényképet készítettünk, s ahol arra érdemes táncot vagy hangszerjátékot láttunk, az utóbbi két utunk alkalmával, azt mozgófilmen örökítettük meg. Gyűjtött anyagunkról minden esetben, még ott a helyszínen másolatot készítettünk, s azt lehetőleg elvitte az illető terület rádiójában, hogy nekik is meglegyen az, aminek megőrkítéséhez oly sok támogatást nyújtottak. Munkánkat a kezdettől fogva jelentős érdeklődés kísérte. A helyi újságok, rádió és tv-állomások számos riportot készítettek. A központi lapok közül a Pravda és a Szovjetszkaja Rosszija munkánkról már többször is közölt tudósítást.

Félévszázada, amikor a rokon népek felé fordult a magyar zenetudomány, hosszú évtizedekig még gondolni sem lehetett a helyszíni gyűjtésekre. Mostani kapcsolataink, lehetőségeink mintha csak kárpótolni akarnának a múlt elmaradásaiért. Rendszeresen ismétlődő utainkon egyre távolabb és egyre mélyebbre látunk, s ha messzi vagyunk is még valamennyi ottani zenei dialektus megismeréséről, néhányat biztosan felismerünk már. A falusi életben bekövetkező változások azonban ott is kikezdi és háttérbe szorítják a múltat. A hír- és adatközlés korszerű eszközei erősen csökkentik a szájhagyomány jelentőségét. Most még sokat megőrkíthetünk, ám számolnunk kell avval, hogy az öregek halálával előbb-utóbb náluk is elhal a régi zene.

A magyar tudomány végső soron az érdekli, hogy milyen szálak kötnek bennünket a rokonnépekhez. A nagy idő és távolság ellenére vannak-e még hasonló dallamok, vagy inkább azonos anyagból épült azonos zenei formák? Mi az, amit őrünk a hajdani együttélésből, és mi az, amit azóta tettünk magunkévá? A Magyar Népzene Tára legközelebbi kötetei már feleletet adnak ezekre a kérdésekre is.

Az ösvény, melyen Kodály Zoltán indított el bennünket, egyre jobban kiszélesedik, s újabb meg újabb utak s útvesztők ágaznak ki belőle. Finnugor zenei örökségünk felderítéséhez valamennyit be kell járni.

Forrás 1971 május-június